

„Egyik miniszter a halhatatlanság italát nyújtja neki,
és a kar táncot jár, mely az istenek örömét, boldogságát festi,
mire a zarándok felébred [...]”

„Ezt követően három király nászi ágát kínálták fel neki.”

„A Mámor, ahogy megbéklyózta az Észet,
fölrepít a magas hegy ormára,
ahol az erdőben a szél elfeledett fújni;
a völgyben mély csend.”

„egészségem bármilyen gyöngye legyen, útnak indulok”

„a vezérek a földi istenek,
mert más országokban a királyokat sem fogadják
olyan nagy pompával és ceremóniával,
mint ezt a vezért fogadták”

„szabad emberhez méltó csípős és rendkívül kellemes élceket
tartalmaznak”

„nem is csak szűzleány volt, de valóságos félistennő”

„ez egy olyan legényke aki egészen az én szívem szerint való,
már a bolondulásig szereti az asszonyokat”.

„Csaknem minden ember ír levelet,
de nem minden tud olyat írni, hogy tessék.”

„Apró szerkezetük, a dédelgető, babuskáló hang,
az egyszerű, naiv gondolatok,
melyek röviden, lendület nélkül jelennek meg igénytelen köntösükben,
az enyhe, könnyedén repdeső fantázia
– mindez a japán lélekből fakad.”

„Hogy mi is a haiku, az még nem dőlt el végérvényesen.
Sem a sokfiókos íróasztalú tudósok, sem a haiku-költők közt.”

„alkalmas pillanatban élém kerül egy könyv”

„mi nállunk az idő egysége nem terjedhet ki tovább huszon négy óránál
's a' hely egysége egy Palota kerületibe”

Irodalomtörténeti Közlemények

A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2020/4

4

2020

ItK

A tartalomból

Spanyol és japán irodalmi hatások

Humanizmus

Voltaire bibliakritikája

Régi magyar irodalom új műfordításban

ItK

Publications on History of Literature
Volume 124. Nr. 4. 2020

EDITORIAL BOARD

Gábor Kecskeméti
chief editor

Rumen István Csörsz
senior editor

Mihály Balázs
Sándor Bene
Ferenc Bíró

István Bitskey
Tünde Császtvay
Péter Dávidházi
Péter Kőszeghy
László Szörényi
György Tverdota
András Vizkelety

*

Zoltán Szénási
editor of the Book Review column

*

Anita Káli
technical editor

ADDRESS

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
<http://itk.iti.mta.hu>
itk@iti.mta.hu

CONTENTS

<i>Monostori, Tibor</i> : The literature of the Spanish golden age and Hungary: a new European paradigm	417
<i>Buda, Attila</i> : Hungarian translations from the Japanese literature before the Meiji era	452
Workshop	
<i>Zsupán, Edina</i> : The factors of text creation in the <i>Apophthegmata</i> , translated by Janus Pannonius	472
<i>Máté, Ágnes</i> : The epithalamium Corvina from Volterra: a memento of an aborted marriage	496
<i>Penke, Olga</i> : Voltaire's biblical review in Hungarian: the story of Saul and King David	512
Documents	
<i>Gömöri, György</i> : The journey of Mikołaj Krzysztof Radziwiłł to Jerusalem and the reception of his work about it	528
Book review	
World literature in the hug of cultures. About the Russian edition of Kelemen Mikes's <i>Letters from Turkey</i> (<i>Larisa Poluboyarinova</i>)	534
Bálint Balassi: Célia-ciklus – Ciclul Celia (Celia Cycle). Elena Lavinia Dumitru: Poesie per Celia (<i>Nagy, Levente</i>)	544
Dezső Kosztolányi: Japán versek (Japanese poems) (<i>Koós István</i>)	551

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2020. CXXIV. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumen István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Káli Anita

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Monostori Tibor: Az aranykori spanyol és a magyarországi irodalom:</i>	
egy új, európai paradigma	417
<i>Buda Attila: A Meidzsi előtti japán irodalom magyar fordításai</i>	452
Műhely	
<i>Zsupán Edina: A szövegalkotás tényezői Janus Pannonius</i>	
<i>Apophthegmata</i> -fordításában	472
<i>Máté Ágnes: A volterrai epithalamium-corvina: egy elvetélt házasság mementója</i>	496
<i>Penke Olga: Voltaire bibliakritikája magyar nyelven: Saul és Dávid király</i>	
története	512
Adattár	
<i>Gömöri György: Mikołaj Krzysztof Radziwiłł jeruzsálemi utazása</i>	
és erről írt művének fogadtatása	528
Szemle	
<i>Világirodalom kultúrák ölelésében. Mikes Kelemen Törökországi leveleinek</i>	
orosz kiadásáról (<i>Larisza Polubojarinova</i>)	534
<i>Balassi Bálint: Célia-ciklus – Ciclul Celia; Elena Lavinia Dumitru:</i>	
<i>Poesie per Celia (Nagy Levente)</i>	544
<i>Kosztolányi Dezső: Japán versek (Koósz István)</i>	551

MONOSTORI TIBOR

Az aranykori spanyol és a magyarországi irodalom: egy új, európai paradigma

Bevezetés

Mit keresnek a Hunyadiak egy Olivares gróf-hercegnek ajánlott remekműben? Miért írtak a Forgáchokról Burgundiában és Velencében? Miért Spanyol-Németalföldön jelentette meg kötetét Zsámboky János a lepantói győzőről? Egy Milánóban írt pamfletről tudhatta meg a legtöbbet az európai olvasó Bethlen Gábor külpolitikájáról? Miért egy magyarországi nemből kértek tanácsot Brüsszelben egy drámakötet kiadása ügyében? Elképzelhető, hogy a Spanyol Monarchia-beli szerzők relatív többségben voltak Forgách Ferenc és Pázmány Péter esztergomi érsekek könyvtárában? *Hispanica* vagy *gallica* van több a *Bibliotheca Zrinianában*? Egy spanyol humanista író kötetének fordítása újította meg Kazinczy Ferenchez mérhetően a magyar nyelvet? Mikor kezdtek hazánkban Cervantest és pikareszket olvasni? Hathatott-e a spanyol irodalom Ballasi Bálint költészetére? Mi volt a jelentősége Lipsius, Botero, Campanella és Malvezzi, illetve jezsuita szerzők „spanyol” identitásának? Milyen hatása lehetett *nápolyi nyelvű* meséknek?

Tanulmányunkban rendező elvet kínálunk a részben itt megadott, részben már elérhető válaszok között, és útmutatást adunk a még hiányzóknak megtalálásához. Ezzel két területen törlesztjük régi adósságunkat. Egyrészt a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében, a „Lendület” Szent Korona Kutatócsoportban végzett, a kora újkori spanyol–magyar kapcsolatokat érintő alap kutatásaink tágabb értelemben vett irodalomtörténeti (és ehhez kapcsolódó művelődés- és eszmetörténeti) vonatkozásait először foglaljuk össze. Másrészt a 17. századi spanyol irodalom egyik jelentős alkotójáról, a közép-európai Habsburg Monarchiában és Erdélyben is igen népszerű Diego Saavedra Fajardo (1584–1648) murciai íróról, politikai gondolkodóról, politikusról és diplomatáról az elmúlt évtizedben fél tucat írásunk, köztük egy monográfia jelent meg, de magyar nyelven még nem írtunk róla.¹

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet „Lendület” Szent Korona kutatócsoport tagja. Köszönetet mondunk Pálffy Gézának, a kutatócsoport vezetőjének tanácsaiért és támogatásáért, Knapp Évának a kézirat elolvasásáért és javításaiért, észrevételeiért; Korpás Zoltánnak, Martí Tibornak, Sagrario López Pozának, Sònia Boadasnak és José Luis Villacañasnak az inspiráló beszélgetésekért. Az ELTE Spanyol Tanszék, a madridi Complutense Egyetem és az Eötvös Collegium tanárai alapozták meg és tartották fenn az irodalomtörténet iránti érdeklődésünket.

1 Kivétel doktori disszertációnk: MONOSTORI Tibor, *Diego Saavedra Fajardo és a Habsburg-egység: 1633–1646* (Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Doktori Iskola, 2011). Átdolgozott,

A két, néhány tekintetben összefonódó kutatás számunkra nem várt eredménye, hogy paradigmaváltást látunk szükségesnek az aranykori hispán és a 16–17. századi Kárpát-medencei művelődés kapcsolattörténetének vizsgálatában. A váltás három pontban foglalható össze. Egyrészt szükséges néhány alapfogalom tisztázása vagy újra meghatározása. Másrészt a kölcsönös hatások a korábban gondoltnál egy nagyságrenddel kiterjedtebbek és jelentősebbek voltak. Harmadrészt ezek a hatások logikus és koherens rendszerként értelmezhetők és kutathatók.

Eredményeink egyben szerves folytatásai lehetnek (többek között) Klaniczay Tibor,² Bene Sándor³ és Knapp Éva⁴ eszme-, könyv- és irodalomtörténeti munkáinak. Az írásaikban található rendszerszemlélet, alapkutatások, globális látásmód, filológiai megközelítés és szakirodalmi kitekintések meghatározó mértékben hozzájárultak problémafelvetéseink kialakulásához. Olvasásuk elengedhetetlen volt azért is, mert témánk *per definitionem* összeurópai: a spanyol Habsburg világbirodalom rendkívül heterogén kultúrájának és Magyarország művelődésének két évszázados, közvetlen vagy közvetített kapcsolata.

A tanulmány három részre tagolódik. Az elsőben bemutatjuk a nézőpontváltás két metodológiai kulcsát: az irodalmi földrajz vagy kartográfia (*literary cartography*, *Literaturgeographie* stb.) egy alkalmazását, illetve egy globális és Habsburg dinasztia-központú civilizációs-történeti modellt. A második részben pontokra bontva esettanulmányokat, mélyfúrásokat mutatunk be, egyben több levéltári forrást és könyvtári katalógust elemzünk. Végül egy frissen felfedezett kéziratot művet, az 1640-ben írt, IV. Fülöp első miniszterének, Olivares gróf-hercegnek dedikált, szinte bizonyosan Saavedra Fajardo által írt *A semlegesség ellent* hívjuk segítségül, hogy szintetizáljuk, majd összefoglaljuk megállapításainkat.

Röviden vagy hosszabban említünk olyan személyeket és műveiket, akik egyrészt önmagukban is a hatásrendszer mechanizmusának példái, másrészt legtöbbször közvetlenül is kapcsolatba hozhatók a murciai gondolkodóval. Írunk humanista, késő reneszánsz vagy barokk írókról és polihisztorokról, mint Philippe de Comynes és Zsámboky János, nagyhatású írókról és diplomatákról, mint Antonio de Vera y Figueroa (La Roca

kibővített kiadása, egyben Saavedra Fajardo-biográfia, amely mintegy száz esszé és irat első kiadása: MONOSTORI Tibor, *Diego Saavedra Fajardo and the Myth of Ingenious Habsburg Diplomacy: A New Political Biography and Sourcebook* (A Coruña: SIELAE, 2019). Spanyol fordítása 2020-ban jelenik meg a Guillermo Escolar kiadó gondozásában. Egy korábbi biográfia: Manuel FRAGA IRIBARNE, *Diego de Saavedra y Fajardo y la diplomacia de su época* (Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 1998²).

2 Például: KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadéka* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985), számos Zrínyi-tanulmánya mellett.

3 Például: BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a korai újkorban*, Csonkai könyvtár (Bibliotheca studiorum litterarium) 19 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999).

4 Elsősorban: ÉVA KNAPP and Gábor TÜSKÉS, *Emblematics in Hungary: A Study of the History of Symbolic Representation in Renaissance and Baroque Literature*, Frühe Neuzeit 86 (Berlin: De Gruyter, 2003); ÉVA KNAPP and Gábor TÜSKÉS, *Litterae Hungariae: Transformationsprozesse im europäischen Kontext (16–18. Jahrhundert)* (Münster: MV Wissenschaft Verlag, 2018); KNAPP Éva, *Pázmány-relikviák a budapesti Egyetemi Könyvtárban* (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára, 2012).

grófja) és Virgilio Malvezzi, továbbá egyházi vagy világi főurakról, udvari politikusokról és mecénásokról, mint Pázmány Péter és Zrínyi Miklós. Végül a spanyol aranykor óriásairól, mint Lope de Vega és Cervantes. Felhasználtunk kiadatlan kéziratokat is Esztergomból, Brüsszelből, Baszkföldről és Madridból.

Hispania nem Spanyolországban van: egy összetett állam művelődés-kartográfája

A topográfiai, kartográfiai, geográfiai módszerek átvétele az irodalomtudományba egy nehezen meghatározható irányzatot eredményezett. Mi pusztán irodalomtörténeti értelemben használjuk, és leginkább Piatti megfogalmazását („térbeli elrendezésű irodalomtörténet”) találjuk témánkra alkalmazhatónak, mivel „térbeli elrendezésű művelődéstörténet”.⁵

A tanulmányunk első bekezdésében szereplő felsorolás nem véletlen: a spanyol Habsburg civilizáció és az aranykori irodalom elsősorban a mai Spanyolország határain kívül hatott, egyben kapott hatásokat a magyarországitól. Így amikor a kapcsolatrendszert fel- és letérképezzük (*mapping*), viszonylag kevés időt töltünk majd az Ibériai-félszigeten. E nézőpontváltás igazolásához először szükségesnek tartjuk a Habsburg-dinasztia és a kora újkori „Spanyolország” fogalmainak tisztázását.

Ami az előbbi fogalmat illeti, azt a 17. század végén kezdték rendszeresen használni. A korban a jogban, a diplomáciában és az írásbeliségben Ausztriai Háznak hívták a(z 1558-ban végleg szétváló) spanyol főág és a közép-európai mellékág együttesét.⁶ Külön tanulmányt igényelne azoknak a munkáknak a felsorolása, amelyekből nyilvánvaló, hogy a fogalom európai forrásokban előforduló latin, német és spanyol megfelelőihez, a *Domus Austriaca*, *Haus Österreich* és *Casa de Austria* szavakhoz Magyarországon az elmúlt évtizedekben (is) tévesen a bécsi (vagy prágai) központú ágat társították. Akár kizárólagosan, és olyan esetekben is, amikor a szerzője egyértelműen a Spanyol Monarchiát vagy a dinasztia egészét értette alatta.

Ami a Spanyol vagy Katolikus Monarchiát (*Monarquía Hispánica*, *Monarquía Católica*), azaz a Katolikus Király (*Rey Católico*, *Rex Catholicus*) uralma alatt álló területeket, modern fogalommal a spanyol Habsburg világbirodalmat illeti, az számos területet foglalt magában: az Újvilágon és a Kasztíliai Korona ibériai területein kívül az egykori középkori Burgundia jelentős területét (az 1512 óta létező burgundi birodalmi kerületet, benne a Burgund Grófsággal és Németalfölddel; a holland Egyesült Tartományok lázadása után a Grófsággal és Dél-[vagy Spanyol-]Németalfölddel), a Milánói Hercegséget, illetve az Aragón Korona országait, köztük a Nápolyi és Szicíliai Királyságokat. 1580 és 1640 között a Portugál Királyságot is.

5 Barbara PIATTI, „Irodalmi geográfia és irodalmi kartográfia”, ford. CsÉCSEI Dorottya, *Helikon* 65 (2019): 233–243, 234. A *Helikon* e kötete a témának szentelt különszám.

6 MONOSTORI Tibor, „A Magyar Királyság helye az Ausztriai Ház országai között az európai spanyol hegemonia korában (1558–1648)”, *Századok* 143 (2009): 1023–1062, 1028–1030.

Kimutatható, hogy a hispán összetett állam nem ibériai területei „a historiográfiában” fokozatosan elveszítették politikai, jogi és kulturális fogalmi töltetüket.⁷ Nápolyi és milánói várépítésszek, mérnökök, katonák, bankárok, költők, tudósok mint „olaszok”, „itáliaiak”; spanyol-németalföldi és burgundi művészek, diplomaták, hadvezérek mint „vallonok”, „franciák”, „flamandok”, „belgák”, „dél-németalföldiek” jelentek meg. Gyakran utalás és értelmezési kísérlet sem történik a (természetüktől függően) mozgásukat, identitásukat, lojalitásukat, céljukat meghatározó vagy lehetővé tevő jogi, kulturális és történelmi keretre. Hasonló tapasztalható az újvilági alkirályságokról importált „amerikai” arany, ezüst, növények és krónikák esetében is.

Tanulmányunkat tekintve különösen Spanyol-Németalföld, a Milánói Hercegség és a Nápolyi Királyság esetében szükséges hangsúlyozni, hogy ezek jogilag és politikailag éppúgy a Spanyol Monarchia integráns részei voltak, mint Kasztília vagy Katalónia, vagy miként Stájerország, Morávia, Varasd, Sopron és Pozsony a közép-európai Habsburg Monarchiáé. Milánó, Nápoly és Németalföld a hispán összetett állam kritikusán fontos politikai, katonai, pénzügyi *oszlopai* voltak, ahogy már a korban nevezték őket. A Németalföld szó gyakori, modern kori azonosítása Hollandiával idegen a korabeli szóhasználatól.

A történeti és kulturális földrajzi sávtévesztések és bizonyos kutatástörténeti sajátosságok⁸ rendszeresen félreértéseket eredményeznek. Itt két művelődéstörténeti esetet említünk.

Erdődy György 1633-ben tanulmányi céllal utazott Douai városának egyetemére. Ugyanabban az évben megjelent ott egy reprezentatív kötete.⁹ A történeti szakirodalomban, ahol azonosítják az egyetemnek otthont adó államot, „franciaországi” peregrinációról írnak, holott Douai ekkor (a burgundi birodalmi kerület részeként) a Spanyol Monarchia része, éppúgy, mint a tőle északra lévő, szintén spanyol-németalföldi Antwerpen.¹⁰ A különbségtétel nem lehet mellékes, mert éppen a két Németalföld határán költi el ekkor a legtöbb anyagi és emberi erőforrást a két szövetségi rendszer (a Habsburgok és a francia-holland koalíció) az európai hegemoniáért. Három évvel később (mint látni fogjuk) Forgách Péter koronaőr a Spanyol Monarchiához tartozó, és ekkor *nem franciaországi* Burgund Grófság védelmében portyázik az ellenfél, *Franciaország* területén található Burgund Hercegségben, amit megcsodál egy burgundi polihisztor is.

A másik „kartográfiai” példánk is Németalfölddel és peregrinációval kapcsolatos. A 17. században Leuvenben tanuló diákokra kíváncsi kutató négy szék közé esik, ha

7 Uo., 1055.

8 Uo., 1053–1055.

9 A *Gloria virtutis Hungariae* toposzának ikonográfiai ismertetését lásd: KNAPP Éva, „A Szent István-ikonográfia megújítási kísérletei a XVII–XVIII. századi sokszorosított grafikában”, in *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, főszerk. SZÖGI László, 13 köt. 12:295–324 (Budapest: ELTE Egyetemi Könyvtár, 2005), 12:308.

10 A legfrissebb szakirodalom pontosan leírja az egyetemalapítás körülményeit, az antwerpeni tézislapot, több politikai kulcsszereplőt, mégsem vonja le a következtetést, vö. BENDA Borbála és DICSŐ-ERDŐDI Balázs, „Erdődy György peregrinációja (1631–1635)”, *Századok* 143 (2009): 919–943.

erről a téma reprezentatív forrássorozatából kíván tájékozódni.¹¹ Különböző okokból a részleteket az egyetemtörténeti széria „belga”, és „németországi” részéből is kihagyták, a „holland”-ba nem illik, a spanyolországi részben pedig (ha meg fog jelenni ilyen) nyilvánvalóan nem fog szerepelni.¹²

A kora újkori Németalföld, Itália, Franciaország, illetve Magyarország közötti történelmi-kulturális kapcsolatokat bemutató monográfiákban és tanulmányokban általában, hogy a Burgund Grófság, Dél-Németalföld, Milánó és Nápoly „spanyol” volta legtöbbször láthatatlan marad. Nem említik az európai spanyol kliensállamokban (például Lotaringia, Genova) vagy a közép-európai Habsburg-központokban és a Pápai Államban működő spanyol Habsburg politikai és kulturális központokat sem. Tanulmányunkban ellenpéldákat is hozunk.

A többes identitás (legyen alapja az uralkodóhoz való hűség, a felekezet, a *natio*, a *regio*, a *respublica literaria*, a keresztény hit vagy más) természetesen általános volt a korban,¹³ és nem szeretnék a lokális identitások jelentőségét a Spanyol Monarchia területein sem alábecsülni.¹⁴

A következőkben leírt módszertani alapelvet fogjuk követni, ami egyrészt összhangban van a korabeli államszervezeti keretekkel, másrészt logikailag megegyezik azzal, amit a magyar tudományosság használ a hungarikakutatásban a 16–17. századra.

Minden magyar vonatkozású *hispanikumot* és a Spanyol Monarchiával kapcsolatos hungarikumot bevontunk a vizsgálódásba. Így kategorizáltunk minden 16–17. századi szerzőt, illetve a Spanyol Monarchia igazgatási területén előállított irodalmat, nyelvtől függetlenül, azaz lényegében minden patrisztikai, területi, nyelvi, személyi és tartalmi hispanikumot. Az 1526 és 1700 közötti kort vizsgáltuk. Az 1555–56 (II. Fülöp hatalomátvétele) utáni időszak esetében a Spanyol Monarchia fogalma egyértelmű: elsősorban az Aragón és Kasztíliai Korona, illetve a Burgundi Birodalmi Kerület területei. Az 1526

11 *A magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* című sorozat köteteit az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára adja ki. Lásd: BOZZAY Réka és LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, *A magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15* (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007); SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, *A magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17* (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2011); SZÖGI László és VARGA Júlia, *Magyarországi diákok francia, belga, román, szerb és orosz egyetemeken és főiskolákon*, *A magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 24* (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2018). Utóbbi kötetből azért maradt ki Németalföld déli része, mert ekkor a terület a Német-római Birodalomhoz tartozott.

12 Az adatok korábról hozzáférhetők: FÜLÖP Éva Mária, „Hungarian Students at Leuven (Catholic) University 1425 (1532)–1914”, in *Universitas Budensis 1395–1995*, szerk. SZÖGI László és VARGA Júlia, 277–286 (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 1997).

13 Például: BITSKEY István, *Felekezeti és identitástudat Magyarország kora újkori irodalmában*, Székhelylők a Magyar Tudományos Akadémián (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 2013). Itt található friss szakirodalom is.

14 A téma élénken foglalkoztatja a spanyol Habsburg állam kutatóit is. Lásd például: Antonio ÁLVAREZ-OSSORIO ALVARIÑO y Bernardo J. GARCÍA GARCÍA, ed., *La Monarquía de las naciones: Patria, nación y naturaleza en la Monarquía de España* (Madrid: Fundación Carlos de Amberes, 2004); Roberto QUIRÓS ROSADO y Cristina BRAVO LOZANO, ed., *Los hilos de Penélope: Lealtad y fidelidades en la Monarquía de España, 1648–1714* (Valencia: Albatros, 2015).

és 1556 közötti időszakra azokat a területeket vontuk be még a vizsgálódásba, amelyek a középkori Burgundiából a Habsburgokhoz kerültek, és végül a németalföldi holland felkelés után is a dinasztia birtokában maradtak.¹⁵

Tanulmányunk tehát a 16–17. századi, újonnan definiált európai hispanika- és hungarikaanyag metszeteinek irodalmi kartográfiai szempontú elemzése, rendszerezése és az eredmények szintetizálása.¹⁶

Mindezt két okból tettük. Egyrészt feltételeztük, hogy a Spanyol Monarchia vonatkozásában a hazai kutatásokra jellemző és rendkívül gyakran hibás vagy nem befejezett identitás-beazonosítások kijávitásával vagy befejezésével, friss szemmel végignévezve az irodalmi térképen értékes adatokat nyerhetünk, és új kapcsolódási pontokról szerezhetünk tudomást. Másrészt azt gondoljuk, hogy természetesen a Spanyol Monarchiában is, más államokhoz hasonlóan, az állam által biztosított jogi, kulturális és történelmi keret és az abból fakadó kötelezettségek és szabályrendszer nemcsak egy volt a sok, vele versengő más (például felekezeti, szerzetesrendi, nyelvi) keret és rendszer között, amely hatással volt az alattvalója által készített kulturális produktumokra, azok színvonalára és tartalmára. Ellenkezőleg: az állam döntően és gyakran ellentmondást nem tűrően meghatározta e termékek európai mozgásterét, hatásmechanizmusát és kvalitásait, nem beszélve arról, hogy (tanulmányunk témáját tekintve) létrehozóik legtöbbször kényszerrel ügyeltek arra, hogy a Spanyol Monarchiához való lojalitásukat és hűségüket ne vonják kétségbe, és a hispán állam sokrétű céljaival maguk is azonosultak. Következésképpen, amennyiben valóban nyerünk új adatokat és kapcsolódási pontokat az új modell segítségével, azokat egy új, a korábban gondoltnál szilárdabb kapcsó-

15 1556 után ezek egyben a Spanyol Monarchia részei. A definícióra négy ok miatt volt szükség. Egyrészt a Burgundi Birodalmi Kerület maga is folyamatosan változott 1512 után (még a németalföldi felkelés előtt). Másrészt az Észak-Németalföld és Magyarország közötti kapcsolatrendszer vizsgálata előrehaladottabb, mint Dél-Németalföldé, és meghatározásunkkal szerettük volna kizárni azon területeket, amelyek a holland Egyesült Tartományok részei lettek. Harmadrészt, már az 1522-es, V. Károly és I. Ferdinánd közötti brüsszeli szerződéssel kettévált a két Habsburg-ág, így indokolt a burgundiai területeket már ekkor a „nyugati” Habsburg-ághoz tartozóként meghatározni. Végül: számos, élete jelentős részében a Spanyol Monarchia alattvalójaként alkotó művész és tudós 1526 és 1556 között ezeken a területeken született. Tisztában vagyunk a különbségtétel előnyeivel és hátrányaival, s hangsúlyozzuk, hogy példáink *Németalföldre vonatkozó* részei többnyire az 1556 és 1700 közötti időszakot tárgyalják, így ezúttal nem térünk ki például Habsburg Máriára, Németalföld kormányzójára és egyik titkárára, Oláh Miklósrá sem. Tanulmányunkban ezért nem tartjuk szükségesnek a *burgundica* fogalom használatát, és megkülönböztetését a *hispanicától*.

16 A módszer történeti vizsgálódásaink során számos eredményt hozott eddig. Pázmány Péter bíboros, esztergomi érsek legfontosabb diplomáciai útja, 1632. évi római követsége kapcsán kimutattuk, hogy azt a spanyol diplomácia kényszerítette ki, és mivel a Rómába vitt katolikus szövetség-tervezetet Madrid nem ratifikálta volna, tekintettel annak a vele nem egyeztetett részeire, a misszió bizonyos értelemben már indulása pillanatában okafogyottá vált. Lásd: MARTÍ Tibor és MONOSTORI Tibor, „Olivares gróf-herceg külpolitikai koncepciója és Pázmány Péter 1632. évi római követsége”, *Történelmi Szemle* 51 (2009): 275–294. A Madrid–Brüsszel–Bécs háromszög vizsgálata segített annak felfedezésében, hogy Forgách Péter koronaőr és lovasezrede a spanyol király szolgálatába állt: MONOSTORI Tibor, „Egy magyar arisztokrata Spanyol-Németalföldön a Flandriai Hadsereg szolgálatában: Forgách Péter koronaőr lovasezredének szerződötése 1637-ben”, *Lymbus – Magyarágtudományi forrásközlemények* 16 (2019): 157–174.

lati hálóba kell illeszteni. Végül: szükségessé válik, hogy számos régi adatot és pontot is, amelyeket más identitás(ok)hoz tartozóknak véltünk, vagy már azokhoz soroltak, átemeljünk oda.

Azt a kérdést, hogy mennyire „képviselték” a dél-németalföldi, nápolyi vagy milánói szerzők vagy kiadók a Spanyol Monarchiát, elgondolkodtatónak, de témánk szempontjából anakronisztikusnak tartjuk, ahhoz a kérdéshez hasonlítva azt, hogy a párizsi, normandiai vagy lyoni szerzők mennyire képviselték „Franciaországot”. Felhívjuk a figyelmet, hogy a budapesti Egyetemi Könyvtár állományában több tucatnyi, spanyolról fordított, franciaországi megjelenésű nyomtatvány található. 1590-ben Párizsban spanyol helyőrség állomásozott. Francia hercegek és főúri csoportok folyamatosan szervezkedtek a francia kormány ellen, gyakran Madrid szövetségében.¹⁷ Mennyire „képviselték” a lázadó Orléans hercege, az 1639. évi normandiai felkelők, a franciaországi jezsuiták vagy a párizsi spanyol párt a Francia Királyságot?

Az irodalmi földrajzi megfontolások mellett a másik módszertani elv, amit alkalmaztunk, egy globális és Habsburg dinasztia-központú civilizációs-történeti modell. Az elmúlt évtizedekben a rohamosan gyűlő adatok és a szakirodalom egyöntetű állásfoglalása mellett nyilvánvalóvá vált, hogy a 16–17. század során a Habsburg-dinasztia spanyol főága többszörös túlsúlyban volt a közép-európaival szemben, és a legerősebb pénzügyi, katonai, politikai hatalom volt Európában.¹⁸ Mind több jel mutat arra, hogy a spanyol Habsburg-ág, elsősorban annak közép-európai jelenléte, így a Német-római Birodalom területén kialakított klienshálózata és a prágai, illetve bécsi Spanyol Nagykövetség révén döntő hatással volt közép-európai és magyar eseményekre és történelmi folyamatokra.¹⁹

Az akkulturáció, a kulturális asszimiláció és a nyugat-keleti tudástranszfer jelei figyelhetők meg a spanyol nyelv használatának látványos elterjedésében az osztrák

17 Például Jean-Marie CONSTANT, „Die französischen Dévôts und der Frieden mit Spanien: Die Opposition gegen Richelieu 1628–1643”, in *Frieden und Krieg in der Frühen Neuzeit: Die europäische Staatenordnung und die außereuropäische Welt*, Hg. Ronald G. ASCH, Wulf Eckart VOSS und Martin WREDE, 193–206 (München: Wilhelm Fink, 2001).

18 Henri HAUSER, *La prépondérance espagnole (1559–1660)* (Paris: Félix Alcan, 1933); Robert A. KANN, *A History of the Habsburg Empire 1526–1918* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1974), 28–29; J[ohn]. H[uxtable]. ELLIOTT, „A Question of Reputation?: Spanish Foreign Policy in the Seventeenth Century”, *The Journal of Modern History* 55, No. 3 (1983): 475–483, 477; Jean BÉRENGER, *Histoire de l'Empire des Habsbourg 1273–1918* (Paris: Arthème Fayard, 1990), 236, 251, 309; Heinz SCHILLING, *Aufbruch und Krise: Deutschland 1517–1648* (Berlin: Siedler Verlag, 1994), 447, 460; Jonathan I. ISRAEL, *Conflicts of Empires: Spain, the Low Countries and the Struggle for World Supremacy 1585–1713* (London–Rio Grande: Hambledon, 1997), 105; Peer SCHMIDT: *Spanische Universalmonarchie oder „teutsche Libertet“: Das spanische Imperium in der propaganda des Dreißigjährigen Krieges*, Studien zur modernen Geschichte 54 (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2001); MONOSTORI, „A Magyar Királyság...”, 1031–1038.

19 V. Károly korára például: KORPÁS Zoltán, *V. Károly és Magyarország* (Budapest: Századvég Kiadó, 2008). A legfrissebb kutatásokra lásd még 16. jegyzetet. A gazdasági vonatkozásokra: MONOSTORI Tibor, „A besztercebányai réz a spanyol Habsburg globális hadiipar és pénzügypolitika szolgálatában: Egy dinasztia gazdasági érdekösszege a 16–17. században”, *Fons: Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok* 27 (2020), megjelenés alatt.

és cseh területeken, a burgundi-spanyol udvari etikett átvételében, vagy a mérnöki és hadtudományi tudás elsajátítása terén.²⁰ A 20. századi jogtörténetet átszötte a vita, hogy valójában a salamancai jogi iskola, Hugo Grotius vagy esetleg más alkotta-e meg a modern nemzetközi jogot. Az ellenreformáció és a spanyolországi eredetű jezsuita rend közép-európai térnyerésében nyilvánvalóan jelentős szerepet játszott a katolikus király és képviselői. A közép-európai politikusok, arisztokraták az évdíjak, spanyol lovagrendek, az Aranygyapjas Rend és udvari pozíciókon keresztül a bécsi vagy birodalmi spanyol pártok tagjai is lettek. Fogyasztották és terjesztették a spanyol, németalföldi, burgundiai, milánói, nápolyi kultúrát. Ezen kapcsolódások lemásolására és testre szabására tettek kísérletet a magyar arisztokrácia egyes tagjai, mint a Pálffyak, Forgáchok, Esterházyak vagy Pázmány Péter.

Bevezetőnket néhány módszertani megjegyzéssel zárjuk. Egyrészt nem tartjuk pontosnak az aranykori „spanyol” irodalom kifejezést, de jobb híján ezt vagy a „spanyol Habsburgot” használjuk. Pontatlan és körülményes lenne a burgundi–itáliai–spanyol vagy a kasztíliai–aragón–németalföldi használata is. Másrészt, egy-két kivételtől eltekintve nem kívánunk az összetett hatástörténet 17. század utáni vonatkozásairól írni, sem az *általános* kutatástörténetről (olasz–magyar, spanyol–magyar, belga–magyar stb.).²¹ Annyit szükséges megemlíteni, hogy hagyományosan mind a középkori, mind a 19. századi és legújabb kori spanyol–magyar kulturális kapcsolatrendszer erősebbnek tartják, mint a 16–17. századit, illetve, hogy az aranykori irodalom sokszor nem nyerte el az utóbbi egy évszázad kritikusaik tetszését.²²

20 Például: Christopher F. LAFERL, *Die Kultur der Spanier in Österreich unter Ferdinand I. 1522–1564* (Wien: Böhlau Verlag, 1997); Fridriech EDELMAYER, *Söldner und Pensionäre: Das Netzwerk Philipps II im Heiligen Römischen Reich* (München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2002); Bianca Maria LINDORFER, *Cosmopolitan aristocracy and the diffusion of baroque culture: Cultural transfer from Spain to Austria in the Seventeenth century* (Florence: European University Institute, 2009), kiadatlan doktori disszertáció. Számos jelentős várépítész és hadimérnök Nápolyból vagy Milánóból érkezett Magyarországra, például Francesco de Pozzo, Mario Speziecasa, Pietro Ferrabosco és Carlo Theti.

21 KOLTAY-KASTNER Jenő, *Olasz–magyar művelődési kapcsolatok*, Kincsestár 132 (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1941); BARTA László, „A spanyolországi hungarica-kutatás története”, *Levéltári Szemle* 39, 2. sz. (1989): 76–84; ANDERLE Ádám, *A magyar–spanyol kapcsolatok ezer éve* (Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2006); Nicolas DE KUN, *Onze siècles de relations Belgo–Hongroises et Luxembourg–Hongroises* (Bruxelles: Magyar Ház Kiadó, 1999). Lásd még: V. MOLNÁR László és GAZDA István, „Az 1978 és 2003 között önálló művek formájában megjelent magyar vonatkozású kapcsolattörténeti irodalom válogatott bibliográfiája”, in V. MOLNÁR László, *Életutak találkozása: 1703–1848*, Magyar Tudománytörténeti Szemle könyvtára 43, 121–236 (Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2004).

22 Irodalomtörténetében Babits Mihály kifejezetten átlagosnak tartotta az aranykori szerzőket, Szerb Antal inkább személyes vagy egyedi okokból lelkesedett néhányukért. Több alapvető mű és elméleti írás nincs magyarra fordítva. A korabeli hispán irodalom iránti érdeklődés eltérpül a német, francia, angol, olasz, orosz vagy az újabb kori latin-amerikai irodalom vizsgálata mellett. Egy hatszázmillió nyelvű közösség legnagyobb hatású időszaka és állandó referenciapontja természetesen megkerülhetetlen, és műfordításokat készített a korból többek között Kosztolányi Dezső, Radnóti Miklós és Weöres Sándor. A témában friss szemléletéért VÉGH Dániel doktori disszertációját javasoljuk: *Kosztolányi Dezső spanyol műfordításai a spanyol-magyar műfordítási irodalom történetében* (Budapest: ELTE, 2012).

Végül az irodalmi kartográfiai és az új globális, összdinasztikus történeti modell rövid bemutatása után tanulmányunk célját tovább finomítjuk: a téma dimenziói (nyelvhasználat, közvetlen irodalmi hatás, kiadás- és könyvtártörténet, kulturális javak cseréje, mecénatúra stb.) külön tanulmányokat igényelnek, és ezeket máshol fejtsük ki részletesebben. Itt elsősorban azt szeretnénk igazolni, hogy az új modell termékeny és sokszorosára növeli azon műfajok, helyszínek, irat- és könyvgyűjtemények számát, ahol bizonyosan számíthatunk a Spanyol Monarchia és a Kárpát-medencei civilizáció közötti kapcsolatrendszer bizonyítékaira. Ezáltal új megvilágításba kerül a „spanyol”-magyar irodalmi kapcsolatok jelentősége, és újraértékelődik a kölcsönhatásnak a magyarországi művelődésben betöltött szerepe.

Kiadástörténeti térkép magyarországi könyvtárakban

Váratlan kép tárulna elénk a 16–17. századról, ha a magyarországi könyvtári katalógusok és adattárak feltüntetnék az államot is, amelyhez az adott évben jogi és politikai értelemben a hely és a szerző tartozott. Ezt három arisztokrata könyvtár (Forgách Ferenc esztergomi érsek 206 kötetes, 1614. évi frankfurti könyvrendelése,²³ Pázmány Péter magánkönyvtárának újonnan talált 40 tétele²⁴ és a 731 kötetet tartalmazó *Bibliotheca Zriniana*),²⁵ valamint a Magyar Országos Közös Katalógus (MOKKA) digitális adatbázisának elemzése bizonyítja.

A két változó (a kiadás és a szerző hovatarozása) közül az előbbi esetében a MOKKA alapján mélyebb adatelemzésre is kísérletet tettünk. Készítettünk egy mennyiségi értelemben megközelítően pontos, és a jövőbeni kutatást is megkönnyíteni szándékozó, a kiadás helyének leggyakoribb latin locativusát mint keresési feltételt alkalmazó becslést (*1. táblázat*).²⁶ Ez alapján Antwerpen (Antverpiae), Milánó (Mediolani), Nápoly (Neapoli), Leuven (Lovanii) és Liège (Leodii) hozzáadásával ezer tétel kerül be azonnal a magyarországi hispanika-gyűjteménybe. Így például (tanulmányunkban itt még szándékosan nem említve az Antwerpenben megjelent bestsellereket) a Spanyol-Németalföldön élő és alkotó Cornelius Jansen²⁷ leuveni kiadású, latin nyelvű munkái; szá-

23 VARGA András, s. a. r., *Magyarországi magánkönyvtárak: 1533–1657*, 5 köt., Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 5 (Budapest–Szeged: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1986), 1:96–101.

24 LÁSZLÓ Mihály, „Pázmány Péter könyvtárának két kötete”, *Magyar Könyvszemle* 103 (1987): 221; KNAPP, Pázmány-relikviák..., 15–34; M. HORVÁTH Mária, „Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának újabb tizenhárom kötete”, *Magyar Könyvszemle* 132 (2016): 479–489.

25 HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István és ORLOVSZKY Géza, összeáll., KLANICZAY Tibor, szerk., *A Bibliotheca Zriniana története és állománya/History and stock of the Bibliotheca Zriniana*, Zrínyi Könyvtár 4 (Budapest: Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1991).

26 A lekérdezés időpontja: 2020. május 15. Tisztában vagyunk a duplikált, javítatlan, hibás adatok számával. A nagy mintavétel és a tételek túlnyomó részének pontossága miatt azonban az eredményeket reprezentatívnak tartjuk.

27 A janzenizmus névadója.

mos nápolyi nyomtatvány a visszahódító háborúkról az 1680-as évekből; a magyar király 1647. évi koronázásáról beszámoló olasz nyelvű nyomtatvány 1647-ben Milánóból; Martin Becanus, II. Ferdinánd császár és magyar király gyóntatójának könyvei Luxemburgból (1625–1626), vagy Pedro de Ribadeneyra jezsuita író és politikai gondolkodó munkái a dél-németalföldi Ypres-ből, Kölnből, Rómából és Lyonból.

Látható, hogy a mai Spanyolország területén kiadott művek száma szinte jelentéktelen. Néhány város esetében a szűrést az általunk ismert összes korabeli helynévalakra²⁸ kiterjesztve nem találtunk számottevő eltérést az arányokban.²⁹

Ami a szerző hovatartozását illeti, ezt a változót nem elemeztük a teljesség igényével. Néhány jellemző példát sorolunk fel itt: olyan, a Spanyol Monarchia alkotóinak kimagaslóan népszerű és olvasott, a mai kutatásban kevésbé ismert kulturális produktumait, amelyek hispanikumként láthatatlanok a jelenleg alkalmazott kategorizálások mellett; valamennyiről szó esik még. Ilyen La Roca *A diplomatája* (lelőhely: Zrínyi-könyvtár, kiadás helye: Velence, éve: 1649, nyelve: olasz), Saavedra Fajardo emblémáskönyve (Zrínyi-könyvtár, 1660, Párizs, latin), a nemzetközi jog egyik megalapítójának, Francisco de Suáreznek a metafizikai munkája (BEK, Mainz, 1605, latin), Giambattista Basile nápolyi mesegyűjteménye (MTA Könyvtár, 1674, Nápoly, olasz), Giambattista Della Porta *Magiae Naturalise* (MTA Könyvtár, 1612, Magdeburg, német; BEK, 1644, Leiden, latin), Ortelius *Theatrum Orbis Terrarum* (OSZK, 1580, Antwerpen, német; OSZK, 1667, Velence, olasz), Giambattista Marino nápolyi költő költeményei (BEK, 1618, Milánó, olasz). Juan Luis Vives német és latin nyelvű munkái magyarországi gyűjteményekben (többek között) lyoni, kölni, strasbourgji, leideni nyomdákból található meg.

Pedro Mexía spanyol humanistának a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött tíz kötetéből mindössze kettő spanyol (az egyik antwerpeni kiadású), a többi német, francia és olasz nyelvű.

Mai magyar alak	Locativus	Találat a locativusra	%	Korabeli államszervezeti egység	Mai állam
Antwerpen	Antverpiae Antverpiae	791	71.2%	Burgundi Birodalmi Kerület	Belgium
Leuven	Lovanii	69	6.2%	Burgundi Birodalmi Kerület	Belgium

28 Milánóra: Mediolani, Milano, Milan. Antwerpen spanyol, francia és német megfelelői: Amberes, Anvers, Antorff.

29 A latin locativushoz való ragaszkodásunk oka, hogy számos alkalommal a latin és a jelenlegi alak is fel van tüntetve ugyanabban a mezőben (a kiadás helye), de a nyomtatványok nagy részét csak a locativusra keresve lehet megtalálni. A többszörös hivatkozás problémájának áthidalására (és a pontos, az adott kiadási helyre vonatkozó adat kiszámítására) azonban nem vállalkoztunk. Mélyfűrészeket végezve nem találtunk érdemi különbséget.

Mai magyar alak	Locativus	Találat a locativusra	%	Korabeli államszervezeti egység	Mai állam
Nápoly	Neapoli	56	5.0%	Aragón Kor. (Nápolyi Királyság)	Olaszország
Milánó	Mediolani	49	4.4%	Milánói Hercegség	Olaszország
Liège	Leodii	42	3.8%	Burgundi Birodalmi Kerület	Belgium
Douai	Duaci	33	3.0%	Burgundi Birodalmi Kerület	Franciaország
Brüsszel	Bruxellis, Bruxellae	25	2.3%	Burgundi Birodalmi Kerület	Belgium
Madrid	Madriti, Matriti	14	1.3%	Kasztíliai Korona	Spanyolország
Zaragoza	Caesaraugustae	4	0.4%	Kasztíliai Korona	Spanyolország
Bruges	Brugis Flandrorum	4	0.4%	Burgundi Birodalmi Kerület	Belgium
Arras	Atrebatii	3	0.3%	Burgundi Birodalmi Kerület	Franciaország
Tournai	Tornaci	3	0.3%	Burgundi Birodalmi Kerület	Franciaország
Sevilla	Hispani	2	0.2%	Kasztíliai Korona	Spanyolország
Alcalá de Henares	Compluti	2	0.2%	Kasztíliai Korona	Spanyolország
Toledo	Toleti	2	0.2%	Kasztíliai Korona	Spanyolország
Messina	Messanae	2	0.2%	Aragón Korona (Szicíliai Királyság)	Olaszország
Cambrai	Cameraci	2	0.2%	Burgundi Birodalmi Kerület	Franciaország
Mechelen	Mechliniae	2	0.2%	Burgundi Birodalmi Kerület	Belgium
Luxemburg	Luxemburgi	2	0.2%	Burgundi Birodalmi Kerület	Luxemburg
Barcelona	Barcinonae	1	0.1%	Aragón Korona (Katalán Hercegség)	Spanyolország
Valencia	Valentiae	1	0.1%	Aragón Korona (Valenciai Királyság)	Spanyolország

Mai magyar alak	Locativus	Találat a locativusra	%	Korabeli államszervezeti egység	Mai állam
Mons	Montibus	1	0.1%	Burgundi Birodalmi Kerület	Franciaország
Ypres	Ipris Flandrorum	1	0.1%	Burgundi Birodalmi Kerület	Belgium
Összesen		1111	100.0%		

1. táblázat

A Spanyol Monarchia területén 1526 és 1700, és a középkori Burgundia Habsburg-házhoz került (és a németalföldi holland felkelés után is a dinasztia birtokában maradt) részeinek területén 1526 és 1556 között megjelent, a MOKKA digitális katalógusában megtalálható művek találati száma, a 16–17. századi locativusra rákeresve (kiadás helye). Három németalföldi város a 17. század második felében a Francia Királyság része lett: Arras (1659), Douai (1668) és Cambrai (1678), ez Douai esetében hárommal csökkentette a találatok számát. (Lekérdezés ideje: 2020. május 15.)

A Forgáchok Milánóban, Milánó a Forgáchoknál

„Ó, emberi nyomorúság, száz dicső példa sem elegendő ahhoz, hogy meggyőzze azt, kit egy szégyenteli tönkretesz!” – írta Juan Antonio de Vera y Figueroa, La Roca grófja, író, később spanyol államtanácsos³⁰ 1638-ban, a nördlingeni csatáról³¹ irodalmi igénynyel megírt, spanyol–olasz kétnyelvű összefoglalójában.³² Egy Fontana nevű lovaskapitány története közben kiáltott fel, aki ekkor Forgách Miklós huszárezredes³³ alá volt beosztva. Fontana elfogta az ellenfél egyik hadvezérét, a svédekhez átállt Johann Philipp Kratz von Scharffensteint, aki 30 ezer tallért ajánlott neki, ha szabadon engedi. Fontana belement, de aztán eszébe jutott Forgách példája, aki maga is fogságba esett, majd 10 ezer tallérért cserébe szabadon engedték, ám nem tartotta be ígérését, és megölte szabadon bocsátóját.³⁴

La Roca egy jellegzetes spanyol triumvirátus tagja ekkor, Saavedra Fajardóval és Virgilio Malvezzivel. A három író-politikus, akik karrierjük során bejárják Európát, az 1620–1630-as években más-más utakon küzdött Olivares gróf-herceg kegyeiért. Malvezzit szükséges a legkevésbé bemutatni: a hazai kutatás tisztában van a Spa-

30 Legteljesebb életrajza: Carmen FERNÁNDEZ-DAZA ÁLVAREZ, *El primer conde de la Roca* (Mérida: Editora Regional de Extremadura, 1995).

31 1634-ben a harmincéves háború ikonikus csatájában az egyesült spanyol és császári seregek, kiegészülve a Katolikus Liga csapataival nagy győzelmet arattak a svéd-protestáns fél felett.

32 Juan Antonio DE VERA Y FIGUEROA, *La Vittoria di Norlinga: Conseguita à VI di settembre MDCXXXIV* (Milano: Juan Baptista Malatesta, 1638).

33 Ekkor felső-magyarországi végvidéki és kerületi főkapitány.

34 *La Vittoria di Norlinga*, 203, 205 (lásd 32. jegyzet).

nyol Monarchiához való kötődésével³⁵ és Tacitus-kommentárjai (és más művei) hatásáról Európára és Zrínyi Miklósról.³⁶ La Roca, aki ekkor Madrid velencei nagykövete, úton a világhír felé, *A diplomata (El Enbaxador*, Sevilla, 1620) szerzője, amely egy jelentős hungarikumot is tartalmaz,³⁷ és spanyol, francia és olasz nyelven arisztokrata családok generációinak vált kötelező olvasmányává Európában,³⁸ a *Bibliotheca Zriniana* gyűjteményébe is besorolták.³⁹ Aktívan segítette Malvezzi politikai karrierjének elindításában, akivel mindketten külön kötetet írtak IV. Fülöp első miniszteréről.⁴⁰ Saavedra Fajardo, a „spanyol keresztény tacitizmus alapművét”,⁴¹ a már a 17. században hat nyelven ötven kiadást megért antimachiavellista fejedelemtükröt (*Politikai emblémák*)⁴² megíró murciai szerző szerényebb háttérrel, de annál nagyobb ambíciókkal kerül kapcsolatba velük. Politikai filozófiája⁴³ és emblemataikai munkássága is ismert: az egyik legnépszerűbb nem jezsuita szerző Magyarországon,⁴⁴ bestsellere több tucatnyi nemesi és egyházi gyűjteményben megtalálható, Csehországban hasonlóan olvasott volt.⁴⁵ Az Olivares kegyeiért, a jobb anyagi-politikai pozíciókért folytatott harcainak La Rocával és Malvezzivel egészen bizarr példái is voltak.⁴⁶

35 Lásd KLANICZAY Tibor munkáit, például: *Pallas magyar ivadéka*, 188–189.

36 Például: BENE, *Theatrum politicum*, 248–249.

37 Megan K. WILLIAMS, „Reorienting a Renaissance diplomatic cause célèbre: The 1541 Rincón-Fregoso affair”, in *A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks and Representations, 1541–1699*, ed. Szymon BRZEZINSKI and Aron ZARNÓCZKI, Vol. 2, 2:11–29 (Cambridge Scholars Publishing, 2014), 2:26–27.

38 Garrett MATTINGLY *Renaissance Diplomacy* (Boston: Houghton Mifflin, 1955) című alapmunkájában külön alfejezetet kapott. V. Károly-életrajza hasonló sikert futott be: KNAPP and TÜSKÉS, *Litterae Hungariae...*, 496. Ennek spanyol eredetijéből három példányt őriznek a BEK-ben: 1627 (Madrid), 1645 (Milánó) és 1656 (Brüsszel). La Roca (ahogy a leveleit aláírta) írásai tanúsága szerint jobban ismerte a közép-európai történelmet, mint a hazai kutatás ismeri őt: itthon ismeretlen az a mintegy 10 kötetnyi, a brüsszeli és simancasi levéltárakban és a madridi Nemzeti Könyvtárban őrzött, a Spanyol Monarchia velencei nagyköveteiként (1632–1642) írt követjelentése, amelynek jelentős részét az Oszmán Birodalom mediterráneumi és közép-európai politikájának elemzése teszi ki.

39 Bibl. Zrin. 154 (BZ 301).

40 Vö. José Luis COLOMER, „El conde de la Roca y el marqués Virgilio Malvezzi: Dos diplomáticos panegiristas del conde duque de Olivares”, in „*Por discreto y por amigo*”: *Mélanges offerts à Jean Canavaggio*, C. COUDERC et B. PELLISTRANDI, éd., 513–534 (Madrid: Casa de Velázquez, 2005) (levelezésük egy részének kiadásával).

41 BENE, *Theatrum politicum*, 218.

42 Diego de SAAVEDRA FAJARDO, *Idea de un príncipe político cristiano representado en cien empresas* (Monaco [München], 1640). A spanyol kutatásban „Empresas Políticas” rövidítéssel használják. Legjobb kiadása: Sagrario LÓPEZ, ed., *Saavedra Fajardo: Empresas Políticas*, Letras Hispánicas 455 (Madrid: Cátedra, 1999).

43 BENE, *Theatrum politicum*, pl. 218, 250.

44 KNAPP and TÜSKÉS, *Emblematics in Hungary...*; KNAPP Éva, „Az emblematika oktatásának forrásai a magyarországi jezsuita kollégiumokban”, *Magyar Könyvszemle* 116 (2000): 1–26. A szerző külön fejezet-címbe szerepel TURÓCZI-TROSTLER József füzetében: *Keresztény Seneca: Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1937), 33 kk.

45 Jaroslava KAŠPAROVÁ, „Empresas políticas Diega de Saavedra Fajardo v českých knižních sbírkách 17. a 18. století”, in *Pictura verba cupit: Sborník příspěvků pro Lubomíra Konečného: Essays for Lubomír Konečný*, Beket BUKOVINSKÁ a Lubomír SLAVÍČEK, red., 69–77 (Praha: Artefactum Ústav dějin umění AV ČR, 2006).

46 La Roca vitriolos leveleit mi adtuk ki: MONOSTORI Tibor, „Private and Intellectual Conflicts and the Mysteries of the Empresas Políticas in the Unpublished Letters of Juan Antonio de Vera, Count of

Két évvel Nördlingen után, 1636-ban a már halott Miklós unokatestvére és utódja a császári hadseregben, Forgách Péter koronaőr Franciaországban portyázott a Burgund Grófság védelmében.⁴⁷ A francia beszámolók a császári csapatok (és Péterék) szörnyű kegyetlenségeit hangsúlyozzák (a horvát–magyar csapatok „túlkapásai” visszatérő elem a forrásokban). Jean Boyvin, a neves burgundi barokk polihisztor és politikus krónikájában⁴⁸ azonban Péter a mindig éber, gyakorlatias hadvezér szerepében tűndöklik, amikor egy ízben egy sereg meg akarja lepni.⁴⁹

La Roca nördlingeni csatát bemutató munkája Milánóban jelent meg, ami ugyan messze nem érte el Velence jelentőségét, jelentős nyomdákkal rendelkezett,⁵⁰ a *Politikai emblémák* második, átdolgozott és népszerűvé váló kiadásának címlapját is itt nyomtatják. Itt írta meg a milánói kormányzónak Kaspar Schoppe is a *Secretissima Instructiót*, a harmincéves háború műfajteremtő és talán legnépszerűbb pamfletjét.⁵¹ A számos Bethlen Gábor-i hungarikát tartalmazó nyomtatvány hatással lehetett Saavedra Fajardóra, aki egy franciaellenes pamfletjébe illesztette a konstantinápolyi francia követ és I. Rákóczi György erdélyi fejedelem közötti, elfogott levelezést.⁵² A murciai, Schoppe és Tommaso Campanella, a neves itáliai filozófus kacskaringós életútjai közötti hasonlóságokra nemrég hívtuk fel a figyelmet.⁵³ Az összehasonlítás azért is termékeny lehet, mert mindhárman foglalkoztak államelméleti kérdésekkel és az Erdélyi Fejedelemség európai szerepével és külpolitikájával.⁵⁴

Miklós és Péter ghymesi ágához hasonlóan szoros kapcsolatba került a Spanyol Monarchiával a gácsi. Akárcsak Schoppénak, Forgách Ferenc esztergomi érseknek is kitarttak 1612-ben (a korban a közép-európai spanyol kliensrendszerhez tartozást jelké-

La Roca, to Diego Saavedra Fajardo (1634–1640)”, *Janus: Estudios sobre el Siglo de Oro* 8 (2019): 172–198, 188–195. Saavedra Fajardo 1640-ben pályázott La Roca helyére. Lásd: uo., 176–177. Malvezzi a spanyol-némalföldi állam- és haditanács tagjaként véleményezte Saavedra Fajardo követjelentéseit: AGRB, Secrétairerie d’État et de Guerre, 652–653. A továbbiakban: SEG.

47 Erre és 1637-re, amikor a spanyol király szolgálatába állt lásd: MONOSTORI, „Egy magyar arisztokrata...”, 164.

48 Jean BOYVIN, *Le siège de la ville de Dole, capitale de la Franche-Comté de Bourgogne et son heureuse délivrance* (Dole: Antoine Binart, 1637).

49 „Forcas qui ne dormoit pas, et qui n’oubloit rien de ce que peut et doit un chef vigilant et pratique.” Uo., 230.

50 Lásd: Richard KIRWAN and Sophie MULLINS, *Specialist markets in the early modern book world*, Library of the written world 40 (Leiden–Boston: Brill, 2015), 237–238.

51 ALMÁSI Gábor adta ki 2014-ben, az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke és a Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület gondozásában Budapesten.

52 MONOSTORI Tibor, „Transilvania en el horizonte político-ideológico de Saavedra Fajardo”, *Res Publica: Revista de filosofía política* 19, No. 1 (2008): 351–366.

53 MONOSTORI, *Diego Saavedra Fajardo and the Myth...*, 116.

54 WITTMAN Tibor, „España en la «monarquía española» de Campanella”, *Acta Historica (Szeged)* 15 (1964): 3–17; ALMÁSI Gábor, „»Ügy itt a földön is«: Campanella pogány mennyországa”, in *Utópiák és ellenutópiák*, szerk. KRÓÓ Katalin és BÉNYEI Tamás, Párbeszéd kötetek 4, 31–47 (Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2010); SZENTPÉTERI Márton, „Il Transilvano: Tommaso Campanella és Báthory Zsigmond”, in *Allegra com brio: Írások Zemplényi Ferenc 60. születésnapjára*, szerk. BÁNKI Éva és TÓTH Tünde, 266–281 (Budapest: Palimpszeszt Kiadó, 2002).

pező) évdíjat, igaz, az esztergomi érsek (ismereteink szerint) végül nem kapta meg.⁵⁵ Ádám azt még 1646-ban is kérte Madridtól.

Új modellünket Forgách Ferenc 1614-ben Frankfurtból rendelt könyveinek katalógusán teszteltük.⁵⁶ A 206 tételből 60-at (29%) azonosítottunk, mint (elsősorban személyi) *hispanicát*, magasan felülmúlva a német-római birodalmi, osztrák örökös tartománybeli, franciaországi vagy itáliai (és nem nápolyi vagy milánói) provenienciát. Elsősorban ismert és kevésbé ismert spanyolországi,⁵⁷ németalföldi⁵⁸ és portugál⁵⁹ jezsuita és más szerzetesrendi íróktól rendelt, és egy milánói szerzőtől.⁶⁰ Ide sorolhatunk még olyanokat, akik életük, műveik megjelenése miatt Németalföldre vagy Nápolyhoz és Szicíliához⁶¹ köthetők. A kiadás helyére vonatkozó adatokat a katalógus nem tartalmaz, ám sok esetben igazolható a Spanyol Monarchia-beli helyszín.

A lista messze túlmutat a kutatásból részben már ismert⁶² jezsuita teológus szerzőkön, illetve Forgách sokszor tőlük is nem a teológiai, egyháztörténeti munkákat rendelte. Megtaláljuk a spanyol-németalföldi kormányzó, Albert főherceg udvari történészét (Jean-Baptiste Gramaye) és könyvtárosát (Aubert Le Mire). A katalógus tartalmazza a Magyarországon is rendkívül olvasott, sőt magyarra fordított *Fejedelmek serkentő órája* szerzőjének, Antonio de Guevarának egy másik munkáját (*Mons Calvariae*), illetve a híres és hírhedt nyelvész, orvos, humanista Johannes Goropius Becanus műveit. Két jogász, Juan Ginés de Sepúlveda (Bartolomé de Las Casas, az újvilági őslakosok leghíresebb korabeli védelmezőjének nagy ellenfele) és a salamancai jogi iskola alapítója, Francisco de Vitoria (*Relectiones Theologicae*) is jelen van.

Felbukkan a listában Francesco Maurolico szicíliai matematikus egyik könyve. Forgách kért kötetet az Újvilágról, és a nápolyi, több területen is kimagaslót alkotó, Magyarországon elsősorban a titkosírással kapcsolatos műveiről már a 17. században ismert Giambattista della Porta-tól (*Physiognomia Caelestis*).⁶³ Megrendelte az antwerpeni

55 MONOSTORI, „A Magyar Királyság...”, 1044–1045.

56 Lásd a 23. jegyzetet.

57 Luis de Granada (8 kötettel), Domingo de Soto (kettővel), Alfonso Salmerón, Juan de Cartagena, Luis del Alcázar, Pedro de Aragón, Juan de Piñeda, Juan de Salas, Juan Azor, Gabriel Vázquez, Jerónimo de la Rúa, Alfonso Ávila, Luis de Torres, Diego Álvarez, Francisco de Ribera, Diego de Yanguas, Luis López, Juan González de Criptana, Martín de Roa, Diego de Estella, Diego de Simancas, Martín Del Río, Pedro de Ribadeneyra, Antonio Rubio.

58 A spanyol-németalföldi Pierre Simons, William Damasus Lindanus (Van der Lindt), Jacobus Pamelius (Jacob van Pamele), Adrien Mangot, Jean de la Haye, Leonardus Lessius (Lenaert Leys), Ruard Tappert, Adam Sasbout.

59 Jerónimo de Oleastro (Azambuja), Pedro da Fonseca, Jerónimo Osório da Fonseca, Bartolomé de los Mártires, Héctor Pinto.

60 Francesco Bernardino Ferrari.

61 William Reynolds, Luca Pinelli.

62 Lásd: SZABÓ Ferenc, *A teológus Pázmány: A grazi ‚theologica scholastica’ Pázmány művében*, METEM-könyvek 1 (Róma: Metem Kiadó, 1990).

63 LÁNG Benedek, „A tudásátadás útjai a magyarországi kriptográfiai gyakorlatban”, *Századvég* 67, 4. sz. (2013): 115–137.

Abraham Ortelius – élete végén II. Fülöp spanyol Habsburg király térképésze – világ-atlaszát (*Theatrum Orbis Terrarum*).

Egy először 1605-ben Milánóban megjelent dinasztiatörténeti összefoglaló is Forgách birtokába került.⁶⁴ Ezt egy svájci történész, a számos szállal a Spanyol Monarchiához köthető François Guilliman⁶⁵ írta. Személye ráirányítja a figyelmünket a spanyol-francia nagyhatalmi vetélkedés egész Európát behálózó jellegére. Saavedra Fajardo is részt vett ebben; egyik legsikeresebb pamfletje, a svájci kantonoknak írt, németül megjelent irata folytatást is kapott.⁶⁶

Szimbólumok és irodalom Somogyi Mártontól Balassin át Zsámbokyiig

A németalföldi–magyar kapcsolatok kutatását nem könnyíti meg, hogy igen sok, a (ne-vükben) e kapcsolatokról szóló tanulmány szinte kizárólag „holland”–magyar kapcsolatokkal foglalkozik. A földrajz és a korabeli politikai-jogi viszonyok értelmezése itt is segítenek. Így találtuk meg a szakirodalomban az Antwerpen csodáitól lenyűgözött Forgách Ferenc nagyváradi püspök 1562. évi levelét I. Ferdinándhoz,⁶⁷ Verancsics Faustus Albert főhercegnek, Spanyol-Németalföld kormányzójának küldött levelét Ostende város megerősítéséről (1603),⁶⁸ a brüsszeli falikárpit-készítés vagy Willem van den Blocke mecheleni-antwerpeni szobrász lengyelországi és erdélyi hatását, illetve utóbbinak személyes jelenlétét (1580-as évek).⁶⁹ Tudunk huszártisztról, Nagy Istvánról, aki a spanyol király szolgálatában lett ezredes 1642-ben,⁷⁰ és az ott állomásozó, mintegy ezer közép-európai katona nyomán a jelek szerint kisebb horvát–magyar diaszpóra is kialakulhatott Spanyol-Németalföldön.

Különleges eset báró Somogyi Mártoné, aki jelenlegi tudásunk szerint az egyik legnagyobb karriert futotta be Magyarországra területéről a Spanyol Monarchiában, és lett apródból a brüsszeli kormányzók testőrtisztje, bizalmasa és tanácsadója, és szinte bizo-

64 François GUILLIMAN, *Habsburgiaca, sive De antiqua et vera origine domus Austriae* (Milan: Regia Pandulpho–M. Tullius Malatesta, 1605). Azon ritka 17. századi művek egyike, amely középpontba állítja a Habsburg grófi leszármazást.

65 Többet között Madrid svájci kantonokhoz kinevezett diplomatái, a Casatik szolgálatában is állt. Lásd: Alexandre DAGUET, *Biographie de François Guillimann de Fribourg, auteur des rebus Helvetiorum, historiographe de l'empereur Rodolphe II et de la maison d'Autriche* (Fribourg: L. J. Schmid, 1845). Egy későbbi Casatival Saavedra Fajardo kisebb diplomáciai összetűzésbe keveredett: MONOSTORI, *Diego Saavedra Fajardo and the Myth...*, 85–86, 94.

66 Uo., 46–47.

67 „Forgách Ferenc I. Ferdinándnak. Antwerpen, 1562. december 28.,” *Történelmi Tár* 3 (1881), 784–785.

68 MONOK István, „Verancsics Faustus Ostende kikötőjének megerősítéséről”, *Vár ucca tizenhét* 2, 3. sz. (1994): 151–152.

69 Lásd: HORN Ildikó, „Báthory András és Boldizsár barczewoi síremléke”, in *Redite ad cor: Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*, szerk. KRÁSZ Lilla és OBORNI Teréz, 37–48 (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2008).

70 MONOSTORI, „Egy magyar arisztokrata...”, 163.

nyosan szerepel id. Brueghelnek a madridi El Pradóban őrzött festményén, ami az 1599. évi valenciai kettős királyi menyegző utáni lakomáról készült.⁷¹

Két különleges irodalomtörténeti kapcsolat fűződik a nevéhez. Somogyi küldte 1620-ban Franz von Dietrichsteinnek Cervantes *Don Quijotéja* második részének egy példányát, és a császári titkos tanácsosban, az ellenreformáció egyik vezető alakjában tisztelik Csehországban Cervantes egyik első bohémiai olvasóját.⁷² Arra mi figyeltünk fel, hogy Somogyi szoros kapcsolatban állt a brüsszeli színházi élet egyik alakjával, a drámaszerző és költő Diego Muxet de Solísszal (aki 10 évvel korábban egy Lope de Vega és Cervantes közötti irodalmi vitába keveredett Spanyolországban). Művei 1626-os brüsszeli kiadásának⁷³ előszavában jelezte, hogy Somogyi báró javaslatára döntött úgy, hogy könyvét Dietrichstein bíborosnak ajánlja.⁷⁴

Somogyit egy talán nem is olyan távoli kapcsolat köti össze Balassi Bálinttal. A már említett Dietrichstein szüleit az Európa egyik legnagyobb korabeli könyvtárát kiépítő Adam Dietrichsteinnek és Margarita de Cardonának hívták. Előbbi számos udvari tisztséget viselt, és a császár madridi nagykövete is volt – Franz is ott született, és spanyol volt az anyanyelve –, s többek között osztrák Habsburg főhercegek spanyolországi neveltetéséért volt felelős.⁷⁵ Neki írt Balassi 1582-ban levelet egy (valószínűleg személyes ismeretségen alapuló) szívességet kérve, és általa juthatott információkhoz a Spanyol Monarchiáról.⁷⁶ Balassi egyik énekéről a kutatás valószínűsítette, hogy annak egy versszaka egy középkori spanyol műből meríthetett.⁷⁷ Somogyi Márton a nagyhatalmú feleség, Cardona és Albert főherceg lobbija⁷⁸ repítette karrierje elején, és többször járt Spanyolországban.

71 Tudományos igényű életrajzának megjelentetése folyamatban. Ismeretterjesztő cikk: MONOSTORI Tibor, *Tündérmese: Egy magyar apród rendkívüli karrierje Habsburg Németalföldön a lovagrend kapujáig*, 2020, hozzáférés: 2020.04.05, <http://ujkor.hu/content/tundermese-egy-magyar-aprod-rendkivuli-karrierje-habsburg-nemetalfoldon-lovagrend-kapujaig>.

72 Josef POLIŠENSKÝ, „Hispania de 1614 en la Biblioteca de los Dietrichstein de Mikulov”, *Ibero-Americana Pragensia* 6 (1972): 199–203.

73 DIEGO MUXET DE SOLÍS, *Comedias humanas y divinas, y rimas morales* (Brusselas: Hoeymaker, 1626).

74 Uo., oldalszám nélkül.

75 Dietrichsteinről: Rubén GONZÁLEZ CUERVA, „La forma de lo informal: los agentes del cardenal Dietrichstein”, in *El príncipe, la corte y sus reinos: agentes y prácticas de gobierno en el mundo hispano (ss. XIV–XVIII)*, ed. Guillermo Nieva OCAMPO, Rubén GONZÁLEZ CUERVA et Andrea Mariana NAVARRO, 253–276 (San Miguel de Tucumán: Universidad Nacional de Tucumán, 2016).

76 VARJAS Béla, „Széljegyzetek egy kiadatlan Balassi-levélhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983): 89–96.

77 H. KAKUCSKA Mária, „A tragikus szerelem költője Juan Rodriguez del Padrón és Balassi Bálint”, in *A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, 67–74 (Budapest: Universitas Kiadó, 2007).

78 Cardona 1600 és 1602 között Albertnek írt leveleit egy Somogyinak kijáró spanyol lovagrend ügyében lásd: AGRB, SEG, 533, fols. 137r–156v. Albert Brüsszelből ugyanekkor írt leveleit Lerma hercegének, III. Fülöp első miniszterének az ifjú Somogyi növekedése (*acrecentamiento*) és a lovagrend ügyében lásd Biblioteca Nacional de España, Mss. 687, fol. 185 és 261. A továbbiakban: BNE.

Saavedra Fajardóhoz hasonlóan Zsámboky János humanista tudóst, polihisztort⁷⁹ is emblémáskönyve (*Emblemata*) tette népszerűvé Európában. Saavedra olvashatta Zsámboky művét: egy szimbólum, a sün esetében valószínűsíthető a hatás.⁸⁰ A műfaj nagy népszerűsége tett szert Európában, és jelentős szerepet töltött be az oktatásban.⁸¹ A mű 1564-ben jelent meg Antwerpenben. Zsámboky németalföldi kapcsolatai és a Plantin–Moretus nyomdának az európai könyvkiadásban játszott szerepe természetesen jól ismert a hazai kutatás előtt.⁸² A város ekkor a Spanyol Monarchia legnagyobb fordításcentruma is egyben.⁸³ 1572-ben Zsámboky bekapcsolódott az Oszmán Birodalom hadiflottája elleni lepantói győzelmet követő eufóriába.⁸⁴ Egy kevert műfajú kötetet⁸⁵ jelentetett meg ugyanannál a nyomdánál, Don Juan de Austriának, a keresztény seregek spanyol fővezérének ajánlva.⁸⁶ Zsámboky ezen műve és *Emblemata*ja mellett számos térképe is megtalálható spanyolországi könyvtárakban.

A gazdag kapcsolatrendszer esetében természetesen a *litterae* más területein is kimutathatók a kölcsönös hatások. A Balassi-példa mellett tudjuk, hogy reneszánsz költészetünkre hatással volt a németalföldi humanizmus,⁸⁷ Zrínyire Giambattista Marino nápolyi költő.⁸⁸ Egy dél-németalföldi nemesi család (Croy) magyar királyokig vezetett vissza a családfáját, s egy 1605-ben megjelent jezsuita dráma az ő elképzelt Árpád-házi gyökereiket is megjelenítette.⁸⁹ Középkori magyar témái voltak Olivier de Crock

79 Életére: Gábor ALMÁSI, *The Uses of Humanism: Andreas Dudith (1533–1589), Johannes Sambucus (1531–1584), and the East Central European Republic of Letters*, Brill's studies in intellectual history 185 (Leiden: Brill, 2009).

80 Az 59. és a 82. emblémában: SAAVEDRA FAJARDO, *Empresas Políticas...*, 685 (j.) és 893 (j.).

81 Mint arra legutóbb (újra) felhívta a figyelmet és részletesen bemutatta: KNAPP and TÜSKÉS, *Emblematics in Hungary...*, 38 kk.

82 Francine DE NAVE, „The Moretuses and the History of Books in Antwerp in the 17th and 18th Centuries”, in *The Illustration of Books Published by the Moretuses*, ed. Dirk IMHOF, 13–28 (Antwerpen: City of Antwerpen–Plantin–Moretus Museum, 1996); Stijn VAN ROSSEM, „The Verdussens and the International Trade in Catholic Books (Antwerp, Seventeenth Century)”, in *Books in the Catholic World during the Early Modern Period*, ed. Natalia MAILLARD ÁLVAREZ, 1–50 (Leiden–Boston: Brill, 2014).

83 Lieve BEHIELS, Werner THOMAS and Christian PISTOR, „Translation as an Instrument of Empire: The Southern Netherlands as a Translation Center of the Spanish Monarchy: 1500–1700”, *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 47, No. 3 (2014): 113–127.

84 Erre legutóbb lásd SCHMIDT Anikó, „A lepantói csata értékelése kortárs beszámolók alapján”, *Levéltári Szemle* 88, 1–2. sz. (2017): 223–239.

85 ZSÁMBOKY János, *Arcus aliquot triumphal et monumenta victor classicae*. Magyar fordítása: „Magyar szerző dicsőítő munkája a lepantói csatáról”, in ZIMÁNY Vera, *Lepantó, 1571, Csaták, 178–185* (Budapest: Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, 1983).

86 Francisco Javier PIZARRO GÓMEZ, „Entre la Emblemática y el arte efímero: A propósito del arcus aliquot triumphal et monumenta victor classicae de Joannes Sambucus”, *Norba Arte* 16 (1996): 153–170; KNAPP and TÜSKÉS, *Emblematics in Hungary...*, 77–78; SCHMIDT, „A lepantói csata...”, 230–231.

87 KLANICZAY Tibor, „A németalföldi humanizmus és a magyar reneszánsz költészet”, in KLANICZAY Tibor, *A múlt nagy korszakai*, 211–225 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973).

88 KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985), 116–127, 378–383.

89 Kees TESZELSZKY, „Magyar királyok, szentek és szimbólumaik a kora újkori Németalföldön”, in *Művészet és mesterség: Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*, szerk. HORN Ildikó, 161–178 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2016), 164–167.

spanyol-németalföldi emblematikus költeményeinek is, melyhez egy spanyol karmelita szerzőt is felhasznált forrásul.⁹⁰ Az egyik leghangsúlyosabb esetre, Lope de Vegára a következő alfejezetben hozunk példát.

A legkorábbi nyomtatványok segíthetnek a további orientációban. A Zrínyi-könyvtárban fellelhető két spanyol lovagregény.⁹¹ A híres pikareszk regény, a *Guzmán de Alfarache* egy 1599-es példányát (Madrid, *editio princeps*) már Pray György megemlíttette, és jelenleg Budapesten őrzik;⁹² a *Lazarillo de Tormes* 1616-ból van meg párizsi, francia nyelvű kiadásban; az általunk talált legkorábbi Cervantes-mű a *Novelas ejemplares* 1615-ös, milánói kiadása.⁹³ Lope de Vega négy egykorú kiadásából hármat Antwerpenben nyomtattak, egyet Barcelonában.⁹⁴

Atila, a Hunyadiak és Erdély Madridban, Sevilleben és Baszkföldön

A fent ismertetett történelmi érdeklődés és kapcsolati pontok mellett léteztek jóval erősebbek és megalapozottabbak is. Az utóbbi évtizedek kutatásai nyilvánvalóvá tették, hogy a Kárpát-medencei civilizáció termékei és jellegzetességei Európa talán egyetlen szegletét sem érdekelték jobban a 16–17. században, mint a Spanyol Monarchia tartományait.

Bonfini Magyarország-történetének (*Rerum Hungaricarum decades*) kiadásai számos példányban megtalálhatók a Spanyol Monarchia egykori területein, így az *editio princeps* a madridi Királyi Könyvtárban.⁹⁵ Egy Magyarország-történetet is tartalmazó historiográfiai kompilációt egy nápolyi jogász, Michele Ricci (Michael Ritius, Michele Riccio) írt és azt először Milánóban adták ki 1506-ban, majd utoljára Nápolyban 1646-ban.⁹⁶

Még figyelemreméltóbb, hogy Lope de Vega, a spanyol aranykor legismertebb drámaírója 25 művében használt fel, gyakran részletesen, magyar történelmi motívumokat. Több esetben, így az *El rey sin reino* címűben kiemelkedő tájékozottságot árul el az oszmánok elleni magyarországi háborúkról és a Hunyadiakról, s kimutathatók azok a Bonfini-sorok, amelyekből dolgozott.⁹⁷ Az 1590-es években a sevillei nyomdákban ön-

90 Uo., 167–175.

91 Lásd: később a Zrínyi-könyvtárról (is) szóló alfejezetet.

92 A pikareszk regények, köztük a *Guzmán*-parafrázisok hazai recepciójához: LABÁDI Gergely, „A pikareszk Magyarországon a 18–19. század fordulóján”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 178–190.

93 BEK, Ant. 2709; Hf 1896; Hf 4374.

94 1605: BEK, Ga 4080 [collig. 2.]; 1607: OSZK, 329.066; 1611: OSZK, 329.067, illetve BEK, Hf 4r 63.

95 PR Real Biblioteca, Madrid, VI/4.

96 *De regibus Franciae, Hispaniae, Hierosolymorum, Siciliae, Neapolis et Ungariae*. Ismertetését lásd: SZÖRÉNYI László, „A Hunyadiak kora Michele Ricci *Historia de regibus Ungariae* című művében”, *Irodalomtörténet* 73 (1992): 611–620. Magyarországon megtalálható: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár: BV 0941/79. Az OSZK őriz egyet az 1646. évi nápolyi kiadásból, valamint a szintén 1506-ban, Milánóban megjelent Nápoly-történetéből. Továbbá ugyanott az első kiadást 1543-ban, Velencében megjelent olasz fordítását 4 példányban, illetve egy 1630-as tübingeni latin fordítást.

97 KORPÁS Zoltán, „Húngaros en obras de Lope de Vega: las fuentes históricas del drama *El rey sin reino*”, *Anuario Lope de Vega* 5 (2009): 119–138; KORPÁS Zoltán, „Las historias personales perdidas: »lo húngaro«

tötték el az anyaország területét a (II. Fülöptől anyagi támogatást is kapó) Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemről és győzelmeiről szóló hírekkel, kétszeres római és jezsuita közvetítéssel: Alfonso Carrillo személyében spanyol jezsuita gyóntatója volt az ifjú fejedelemnek, a szövegeket pedig részben Rómában szerkesztették.⁹⁸ Itt említendő, hogy egy Lope de Vegához hasonlóan jelentős szerző, Juan Luis Vives Moháccsal kapcsolatos írásai és Hunyadi Mátyás-képe meglehetősen pontos Magyarország-ismereteket tükröznek.⁹⁹

A 16–17. század egészére igaz, hogy óriási számban érkeztek spanyol monarchiabeli infánsnők (s velük arisztokraták), diplomaták (s köztük spanyol államtanácsosok), katonák (s köztük hadvezérek), jezsuita szerzetesek (s köztük intézményvezetők), művészek a közép-európai Habsburg Monarchiába, s többnyire a Kárpát-medencébe is, és a beszámolókat tömegesen küldték vissza. Lendület Kutatócsoportunk mintegy harminc, ismeretlen, főleg spanyol nyelvű iratot talált a Szent Korona útjairól, uralkodókoronázásokról és -lakomákról, országgyűlésekről.¹⁰⁰

A kapcsolatrendszer igazi lényegét a spanyol aranykorban az Oszmán Birodalom elleni kétfrontos, mediterráneumi és közép-európai küzdelmeken túl a közös múlthoz tartozás, a vér- és érdekközösség jelentette, és ez gyakran megihlette a Spanyol Monarchia alattvalóit, a háborús beszámolókról felolvasásokból értesülő írástudatlanokat éppúgy, mint a színházba járókat és a kor legolvasottabb művészeit, Malvezzitől Saavedra Fajardóig.

Mindez (az V. Károly halála utáni időszakot tekintve) az 1610-es években tetőzött. A politikai, katonai, diplomáciai súlya csúcsára érő és a kulturális csúcsteljesítményét elérő spanyol Habsburg világbirodalom (amely azonban gazdasági értelemben már lejtmenetben volt) két jogcímen is elgondolkozott azon, hogy megszerezze-e a Magyar Királyságot; erről végül 1617-ben mondtak le.¹⁰¹ Majd 1618-ban, a harmincéves háború

y el teatro del Siglo de Oro (interpretación y cercanía de la lejanía física)”, *Hipogrifo: Revista de Literatura y Cultura del Siglo de Oro* 2, No. 2 (2014): 43–61. A kérdéskört az utóbbi időben a romániai filológia is vizsgálta, például: Oana ANDREIA SÂMBRIAN, „Un producto del »l’Arte nuevo«: »El rey sin reino« de Lope y la imagen de Juan de Huniades”, in *El „Arte nuevo de hacer comedias” en su contexto europeo: Congreso internacional*, ed. Felipe B. PEDRAZA JIMÉNEZ, Rafael GONZÁLEZ CAÑAL y Elena E. MARCELLO, 195–206 (Ciudad Real: Universidad de Castilla-La Mancha, 2010).

98 Rubén GONZÁLEZ CUERVA, „«El prodigioso príncipe transilvano»: la larga guerra contra los turcos (1596–1606) a través de las «relaciones de sucesos»”, *Studia historica: Historia moderna* 28 (2006): 277–299.

99 H. KAKUCSKA Mára, „Johannes Ludovicus Vives Mohács-recepciója”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 111 (2007): 3–18; H. KAKUCSKA Mára, „Juan Luis Vives Mátyás királyról”, in *Ab Uppsalia usque ad Debrecinum: A Neolatin Tanulmányok Nemzetközi Társasága (IANLS) XIV. Nemzetközi Kongresszusa [...] magyar előadónak dolgozatai*, szerk. HAVAS László és TEGYÉY Imre, 33–44 (Debrecen: Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2010).

100 Egy részük megjelenés alatt: DOMINKOVITS Péter, KATONA Csaba és PÁLFFY Géza, szerk., *Az 1625. évi soproni koronázó országgyűlés* (Sopron–Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron megyei Soproni Levéltára–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2020).

101 MONOSTORI, „A Magyar Királyság...”, 1023–1024; LIKTOR Attila, „A trónbetöltés rendje a Magyar Királyságban a XVI–XVII. században az Oñate-egyezség (1617) tükrében”, *Iustum Aequum Salutare* 16, 1. sz. (2020): 163–192; MARTÍ Tibor, „Az 1625. évi soproni országgyűlés a Habsburg dinasztia spanyol ágának

kirobbanásakor döntően beavatkozott Közép-Európában a bécsi testvérág megsegítésére, harmincezer katonát küldve a Német–Római Birodalomba: Németalföldről, Milánóból és Nápolyból.

Míg a Habsburg-vonalon járó jogcím egy bonyolult öröklésjogi helyzetben régóta ismert volt, a jelentősége kevésbé, miként az sem, hogy erről spanyol dinasztikus oldalon részletes elemzések születtek. Tisztában voltak Spanyolországban a (természetesen jóval gyengébb) nápolyi szállal is: e két leszármazás miatt a magyar, valamint a horvát és dalmát királyi cím a mai napig szerepel a spanyol uralkodó címei között. Egy Baszkföldön, a korabeli első miniszter, Lerma herceg titkárának iratai között őrzött kéziratban aktuális öröklésjogi kérdések miatt hosszan elemezték a leszármazást a 13. századtól III. Fülöpig.¹⁰²

A toposzok (török elleni háborúk, a török hódítás előtti magyarországi aranykor, a tökéletes keresztény uralkodó képe) egész sora jelenik meg *A semlegesség ellen* lapjain. A később elemzett politikai, jogi, irodalmi értekezésben a német-római fejedelmek hazaszeretetét és franciaellenességét felgyújtandó, egy Livius- és egy Cicero-idézet között egy egész oldalt kap Podmaniczky Balázs Bonfininél leírt hőstette, mint a hazaszeretet példája.¹⁰³ Bonfinit idézve a belviszályokat okolja a szerző az egykor virágzó (*floridísimo*) Magyar Királyság romlásáért.¹⁰⁴ A nagy elődök, Hunyadi János és Mátyás király egy mondatba kerülnek Bouillon Gottfrieddel, az első kereszties hadjárat egyik vezetőjével.¹⁰⁵ A szerző egy oszmánellenes összeurópai terv ismertetése során a magyarországi törökellenes frontvonalat is bemutatja. Saavedra Fajardo bőven idézi Bonfinit a hunok királya, Attila kapcsán a spanyolországi gót királyok történetéről írott munkájában is.¹⁰⁶

Hungaria Hispanica *Pozsonyban és Csáktornján*

Tanulmányunk ötlete, noha az adatokat már régóta gyűjtöttük, két kutatásra vezethető vissza. Az egyik eredménye a *Bohemia Hispanica*, amely a csehországi könyvtárakban található spanyol nyelvű könyvek katalógusa.¹⁰⁷ A téma annak ellenére érdemelt önálló kötetet, hogy fordított műveket nem közölt, és csak válogatott. A másik alapkuta-

szemével: Ossona gróf bécsi spanyol követ jelentései”, in *Az 1625. évi soproni koronázó országgyűlés, megjelenés alatt.*

102 *Archivo Histórico del Santuario de Loyola (Compañía de Jesús): Correspondencia oficial de D. Andrés de Prada, Secretario de Estado de Felipe III; Correspondencia entre el Duque de Lerma y Andrés de Prada, relativa a asuntos de Hungría*, fol. 121–125. Az egész kötet Magyarországról érkező levelezést és rendi dokumentumok másolatait is tartalmazza. Köszönjük Marti Tibornak az ötletet, hogy felhívta a figyelmet a kötetre.

103 BNE, Mss 432, fol. 70r.

104 Uo., fol. 39v, 63v.

105 Uo., 72r.

106 Diego SAAVEDRA FAJARDO, *Corona Gótica, castellana y austriaca, políticamente ilustrada* (Münster: Juan Jansonio, 1646). A BEK őriz egy példányt az első kiadásból, lásd: Ga 4r 595.

107 Robert ARCHER, Jaroslava KAŠPAROVÁ et Pavel MAREK, ed., *Bohemia Hispanica: Fondos españoles de los siglos XV a XVII en bibliotecas checas* (Barcelona: Reial Academia de Bones Lletres–King’s College London, 2013).

tás Pázmány Péter évtizedek óta keresett egykori (halálakor Pozsonyba került) magánkönyvtárából talált meg egyszerre 25 tételt.¹⁰⁸ Utóbbi tartalmában mélyedtünk el, mert irodalmi kartográfiai szemmel nézve feltűnt, hogy Martín Doyza és Diego de La Vega spanyol ferences és Pedro de Ribadeneyra jezsuita szerzetesek személyében három spanyolországi szerző azonosítható, továbbá a tételek fele szervesen a Spanyol Monarchiához és egymáshoz is köthetők.

Ribadeneyra, az itáliai Giovanni Botero (akinek a szoros kapcsolata a madridi politikai elittel jól dokumentált) és a spanyol-németalföldi Charles Scribani nevét egymás mellett látva Bireley klasszikusának tartalomjegyzéke jutott eszünkbe. A monográfia az antimachiavellista királytűkrök hat legnagyobb hatású képviselőjét hasonlította össze.¹⁰⁹ Ebben hármójukon kívül Justus Lipsius, Adam Contzen és Saavedra Fajardo szerepel.

Utóbbi személye külön is összeköti őket, például Saavedra Fajardo személyesen is ismerhette Pázmányt,¹¹⁰ témánk szempontjából azonban fontosabb, hogy Ribadeneyra, Botero és Scribani sorába odaillik egy másik szerző a magánkönyvtárban: Alberico Gentili. Őt a salamancai jogi iskola (legfontosabb képviselőik Francisco de Vitoria és Francisco Suárez¹¹¹) és a holland Hugo Grotius mellett a modern nemzetközi jog létrehozói között tartják számon.¹¹² Mint láttuk, Pázmány elődje, Forgách Ferenc is a salamancai iskola képviselőitől rendelt több kötetet (Vitoria, Domingo de Soto). Szerepelt katalógusában Ribadeneyra is. A Pázmány könyvtárában forgatott négy munka kiadási évszámai is ehhez az időszávhoz kapcsolódnak: 1604 és 1614 közöttiek. Mindez jól illeszkedik a spanyol–magyar jogi kapcsolat egy különleges fejezetébe: ebben az időszakban kezdett Madrid intenzíven érdeklődni Magyarország öröklésjogi státusza iránt, párhuzamosan azzal, hogy a közép-európai Habsburg-testvérágak közötti küzdelem kimenetele és a német-római királyi cím betöltése is bizonytalanná vált, és a spanyol diplomáciának az utóbbi kérdések eldöntésében is döntő szerepe volt.¹¹³ A tárgyalások közepette, 1616-ban lett Pázmányból, a jezsuita szerzetesből érsek. Nem zárható ki, hogy az 1614-es Forgách-rendelés véglegesítésében gyóntatójának, Pázmány Péter-

108 KNAPP, *Pázmány-relikviák...*, 15–34. M. Horváth Mária talált azóta újabb köteteket, lásd a 25. jegyzetet.

109 Robert BIRELEY, *The Counter-Reformation Prince: anti-Machiavellianism or Catholic Statecraft in Early Modern Europe* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1990).

110 Pázmány követségekor Saavedra Fajardo Gaspar de Borja, Madrid római követének titkára volt, noha Pázmány Rómába érkezésekor épp nem tartózkodott ott. Később többször ajánlotta Pázmányt egy újabb követségre. A murciai író bizonyosan személyesen ismerte Contzent (Saavedra a német gondolkodó életének utolsó éveiben Münchenben tartózkodott). Contzen egyik munkája szerepel az M. Horváth Mária által talált 13 kötet között. Justus Lipsius a kortárs Spanyol Monarchia-beli politikusok és írók kedvelt szerzője, Saavedra is bőven idézi.

111 A BEK-ben közülük Suáreztól maradt meg a legtöbb tétel.

112 James MULDOON, „The Contribution of the Medieval Canon Lawyers to the Formation of International Law”, *Traditio* 28 (1972): 483–497.

113 Tudjuk, hogy a Bécsben zajló intenzív tárgyalásokon Pázmány is részt vett. 1615 elején pedig Rómában tartózkodott. TUSOR Péter, „Pázmány Péter esztergomi érseki kinevezése: A Habsburg-, a pápai udvar és Magyarország az 1610-es évek derekán”, *Századok* 148 (2014): 1081–1110.

nek is szerepe volt. A bécsi udvarban nagy számban jelen lévő spanyol arisztokraták útját is vásárolhattak.

Több okból az európai politikai helyzet és Pázmány aktuális érdeklődésének és politikai feladatainak nyomait véljük felfedezni Guido Bentivoglio 1630-ban Antwerpenben kiadott munkájában is.¹¹⁴ Az 1632-ben, a római követség évében neki írt kiadatlan levél egyben újra rávilágít arra, hogy Pázmány jól érthetett spanyolul.¹¹⁵ A kötetet Erycius Puteanus, neves dél-németalföldi tudós adta ki (a kormányzónak, Izabella infánsnőnek 1629-ben Leuvenben írt hosszú bevezetővel), akinek ezen kívül két kötete szerepel a katalógusban, és aki Saavedra Fajardo fejedelemtükrének második kiadásához írta az ajánlást.

További három kötet esetében találtunk közvetlen kapcsolatot a Spanyol Monarchiával.¹¹⁶ Ha ezekhez hozzáadjuk a korábról ismert és az újonnan Esztergomban és Szegeden talált köteteket,¹¹⁷ akkor az eddig ismert 40 tételből 17 (elsősorban személyi) *hispanica* (42,5%). A magángyűjtemény kiválóan mutatja a hispán művelődés magyarországi hatásának fontos jellegzetességét: az nem a könyvtárakba eljutó példányok nyelvét vagy a spanyol anyaországgal való kapcsolatot vizsgálva fejthető fel. Ismerve a Spanyol Monarchia európai dominanciáját, aktív jelenlétét a császári udvarban és Magyarországon, sem Pázmány, sem Forgách nem tehette meg, hogy ne tájékozódjon naprakészen és első kézből a legerősebb katolikus állam legbefolyásosabb gondolkodóitól és a mindenkori politikai események mozgatórugóiról.

Modellünk kvantitatív tesztelésére és egy kontrollcsoportra kiválónak (és a tételek száma miatt reprezentatívabbnak) bizonyult egy nagyobb *corpus*, az egykor zömében Csáktornyán, ma Zágrábban őrzött *Bibliotheca Zriniana*. Zrínyi Miklós ötven évvel Pázmány után született, vele és Forgách Ferencsel ellentétben Miklós és családja világi arisztokraták voltak. Imperatív volt tehát annak vizsgálata, hogy található-e a családhoz került kötetek között hispanika.

A 731 tételből – amelynek az 1662. évi katalógus csak egy része – egyelőre 91 hispanikumot (12%) (szélesebb értelemben véve 109-et, 15%) azonosítottunk, amely ezzel a

114 A mű megírásakor, 1611-ben a szerző Róma nunciusa a spanyol-németalföldi kormányzóknál; írt történelmi művet a németalföldi háborúkról. A kiadás éve 1630, amikor Jacques Bruneau németalföldi diplomata, Olivares egyik embere Bécsbe érkezett, hogy a (két ág közötti) Habsburg Ligáról tárgyaljon, amit aztán Pázmány képviselt Rómában.

115 Ebben Bruneau, a neki ítélt spanyol évdíj kifizetését sürgető Pázmány kérésére (spanyolul) beszámolt arról, hogy már előkészítette annak kifizetését, előnyben részesítve őt mindenki mással (értsd: évdíjra váróval) szemben. Egyben beszámolt az időszerű németalföldi eseményekről. Lásd: Jacques Bruneau Pázmány Péternek, Bécs, 1632. november 22., Prímási Levéltár (Esztergom), *Archivum Ecclesiasticum Vetus* 169, fol 7r-8v. Marti Tibornak köszönjük az adatot.

116 Daniele Fedele Milánóban dedikálta a művét (1614), és az első kiadás is Milánóban jelent meg. Michael Caspar Lundorp *Laurea Austriacájának* egyik dedikálta Guillermo Verdugo, híres spanyol hadvezér, a fehérhegyi csata és Prága 1620-as bevételének hőse, aki jelentős csehországi birtokokat kapott, és a levéltára jelenleg is ott van. A genovai Canonieri évekig a spanyol és spanyol-németalföldi seregben szolgált, a Pázmány-gyűjteményben szereplő munkája Antwerpenben jelent meg, és maga is írt állam- bölcséleti műveket.

117 M. HORVÁTH, „Pázmány Péter...”.

teljes hispanika-anyagot a gallika-anyaggal mennyiségben egyenértékűvé teszi vagy a fölé emeli. Giorgio Basta, Virgilio Malvezzi és Justus Lipsius munkáit, noha számos szempontból egyértelműen hispanikumok, nem vettük a 91 tétel közé, hogy világossá tegyük: az azonosított hispanika-halmaz gerincét nem az esetlegesen vitatott besorolású szerzők teszik ki.¹¹⁸ Tizenhárom kategóriát különítettünk el, a 91 tételt táblázatban (2. táblázat) és alább is rendszereztük.

A *spanyol humanisták* (5 db) közé Pedro Mexía és Juan Saravia olasz nyelvre fordított munkái¹¹⁹ mellett Antonio de Nebrija nyelvészeti alapmunkáját soroltuk.¹²⁰ Valerius Maximus egy műve Diego López spanyol fordításában található meg a könyvtárban.¹²¹

A *földrajzi felfedezésekkel kapcsolatos és térképészeti munkák* (12 db) tartalmazzak az Újvilágot bemutató nyomtatványokat, a legtöbb esetben spanyol anyaoszági szerzővel.¹²² Tekintve, hogy 1580 és 1640 között a Portugál Királyság a Spanyol Monarchia része volt, ide soroltunk két, ebben az időszakban megjelent művet.¹²³ „Belgiumi” város-térképek, Spanyolország leírása, a spanyol-németalföldi Ortelius és Wytfliet klasszikusai¹²⁴ egészítik ki ezt a csoportot.

A *történelmi munkák* (5 db) Nápoly, Milánó, Spanyolország és Róma történetével foglalkoznak.¹²⁵ A *kortárs, 16–17. századi háborúkat leíró művek* (7 db) közül szerzője miatt is kiemelkedik a Mercurius Gallobelgicus sorozata,¹²⁶ amelyből Forgách Ferenc is rendelt 1614-ben. A németalföldi és európai háborúkat tárgyalja a többi tétel is.¹²⁷ A Zrínyieket érthetően nagyon érdekelték a *spanyol Habsburg állam elleni portugál, katalán és nápo-*

118 Basta többes identitással bírt, az egyik a Spanyol Monarchiához kötötte, több száz levélét és beszámolóját őrzik Brüsszelben, Madridban és más spanyolországi levéltárakban (például a 102. jegyzetben említett baszkföldiben is). Malvezzi esetében azért merülhet fel a kérdés, hogy a Zrínyi-könyvtárban megőrzött műve nem hispanikum, mert elsősorban az 1622-ben kiadott Tacitus-kommentárjai hatottak a költőre. Ekkor még nem volt egyértelmű, hogy a spanyol Habsburg uralkodó szolgálatába áll és válik a 1630-as években (Saavedra Fajardóhoz és La Rocához hasonlóan) az olivaresi politika elkötelezett, gyakran szervilis követőjévé. Justus Lipsius életének kezdeti és végső szakasza egyértelműen indokolja a besorolást. Esetében érdemes hangsúlyozni, hogy mivel munkái nagy népszerűségnek örvendtek a hispán intellektuális közegekben, műveinek további tömeges németalföldi nyomtatása és közép-európai terjedése számottevő nehézségekbe ütközött volna Madrid támogatása nélkül.

119 Az alfejezetben innentől a hivatkozások a *Bibliotheca Zrinianát* követik. 16 (BZ 48a), 589 (BZ 48b), 590 (BZ 213).

120 *De institutione grammatica*, 591 (BZ 414).

121 623 (BZ 196).

122 3, 245 (BZ 100), 246 (BZ 400), 395, 396.

123 149 (egy jezsuita szerző Kináról), 235 (Duarte Lopes Kongóról írt munkája, portugálról németre fordítva).

124 230 (XI-A/S-XVII-4/5), 231 (X-A/S-XVII-4/6); 588b (BZ 342); 232 (BZ 7), 237.

125 14 (BZ 140), 88 (BZ 194), 533 (BZ 282), 65 és 66 (BZ 4039).

126 144 (BZ 79/111) (számos spanyol vonatkozású kéziratot jegyzettel/betoldással Zrínyi Miklóstól), 145 (BZ 79/II), 476 (BZ 215), 543 (BZ 79/1).

127 45 (BZ 116), 46 (BZ 201), 469e (BZ 184).

lyi lázongások és felkelések (6 tétel)¹²⁸ és általában a *Francia Királyság és a Spanyol Monarchia közötti vetélkedés* (5 db).¹²⁹

A tudományos jellegű munkák közül a *hadtudományi nyomtatványok* (5 db) között megtalálható a korabeli spanyol anyaországi és nápolyi írók legjava gyalogsági, tüzérségi és lovassági téren.¹³⁰ Itt említünk egy nápolyi vadászati munkát.¹³¹ Forgách is rendelt Giambattista Della Portától (a Zrínyi családnak a *Magiae naturalis* volt meg).¹³² Egy milánói orvos és polihisztor munkája mellett még németalföldi jogi munkákat soroltunk a *természet- és jogtudományi művek* közé, összesen 8 tétel.¹³³

Cipriano Suárez jezsuita szerző retorikakönyvei¹³⁴ közül legalább egy Zrínyi Ádám tulajdonában is volt, és biztosan használták az egyikben található „gyerekes tollrajzok” alapján, akárcsak Manuel Álvares Nagyszombatban megjelent grammatika tankönyvét¹³⁵ (4 db *oktatási mű*). A *litterae* (10 db) nagy részét természetesen Giambattista Marino nápolyi költő alkotásai teszik ki.¹³⁶ Szerepel egy színpadi mű a már említett Giambattista Della Portától,¹³⁷ és két (!) spanyol lovagregény: Jerónimo Fernández (*Belianis de Grecia*) és Dionís Clemente (*Valerían de Hungría*) című lovagregényeinek olasz fordításai.¹³⁸

A *politikatudományi* tételek (9 db) közé sorolhatók Baltasar Álamos de Barrientosnak a Zrínyi Miklós által gyakran használt Tacitus-kommentárjai.¹³⁹ A spanyol író barátja volt a legendás Antonio Pérez, II. Fülöp államtitkára, akitől szintén található egy munka, Juan Caramuel Lobkowitzé és Girolamo Frachettáé¹⁴⁰ mellett. Ide soroltuk Saavedra Fajardo fejedelemtükör-emblémáskönyvét és két munkát, köztük a *diplomátát* La Roca grófjától.¹⁴¹ Végül Lackner Kristóf két példányban meglévő aforizmagyűjteményét, amelynek alapja Antonio de Guevarának a magyarországi műve-

128 55 (Juan Chumacero y Carrillo, Madrid római követének írása), 89 (BZ 309), 90 (BZ 399), 56 (BZ 384), 63 (BZ 197), 181 (BZ 308).

129 168 (BZ 164); Antoine Brun írótól, aki a spanyol uralkodó egyik diplomáciai főtárgyalója volt a vesztfáliai béketárgyalásokon, majd első hollandiai állandó követe, egyben Saavedra Fajardo barátja, majd politikai ellenfele: 424 MS (R3582); diplomáciai levélváltások és más iratok másolatait tartalmazza több kéziratso gyűjtemény: 427 MS (R 3584), 428 MS (R 3581), 430 MS (R 3586).

130 Francisco de Valdés, Lelio Brancaccio, Lodovico Melzo (206 [BZ 166]), Diego Ufano (222 [BZ 13]), Luis Collado (225 [BZ 297]), Giovanni Battista Galiberto (388) és Federico Grisone (695 [BZ 169]) művei.

131 381.

132 413 (BZ 206).

133 411 (BZ 396); Jean de Chokier de Surlet (152 [BZ 10]), Henri de Kinschot (547), Elbertus Leoninus (Elbert de Leeuw) (561) és Frans van den Zype (Franciscus Zypaeus) (669, 670) műveit kategorizáltuk így, valamint egy Zrínyi Ádám jogi tanulmányaival kapcsolatos leuveni iratot (631 MS [R 3492]).

134 657 (BZ 83), 658 (BZ 217), 714 (BZ 236); a tollrajzok ez utóbbin láthatók.

135 633 (BZ 422).

136 332, 333 (BZ 349), 334 (BZ 352), 335, 336 (BZ 412), 337 (BZ 26), 339 (BZ 143).

137 531 (BZ 409).

138 467 (BZ 246), 542 (BZ 97). A portugál és spanyol lovagregények gazdag magyar motívumairól lásd: BAUMGARTEN SÁNDOR, „Don Quijote Magyarországa”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 74 (1970): 363–369.

139 7.

140 64, 153 (BZ 387), 204 (BZ 14).

141 603 (BZ 334), 154 (BZ 301), 175.

lődés- és nyelvtörténetben kimagasló szerepet játszó fiktív Marcus Aurelius-életrajza (*Horologium principum*) volt.¹⁴²

Az *egyházi jellegű* munkák (5 tétel) közül a Forgách-rendelésből már ismert Martín del Río¹⁴³ mellett a további négy kötet a sarutlan kármelita nővérek rendjének megalapításában alapvető szerepet játszó Teresa de Ávilához kapcsolódik, kettő spanyol nyelven.¹⁴⁴ Az *egyéb* kategóriába (9 tétel) soroltuk azon műveket, amelyeket egyelőre nem sikerült a felsorolt kategóriákba illeszteni, vagy azok maguk is vegyes témájúak,¹⁴⁵ ideértve Puteanus munkáit¹⁴⁶ és Guevara említett bestsellerét.¹⁴⁷

Ami a kiadás helyét illeti, a számos antwerpeni kötet mellett találtunk luxemburgit, Liège-it, barcelonait, madridit, nápolyit, milánóit és salamancait.

A 91 tétel mellett számos esetben nem voltunk biztosak abban, hogy hispanikum-e az adott munka. Bár a definíciónk szerint igen, a fent említett művek mellett ezek inkább gyenge kapcsolatot jelentenek, így Zrínyi Miklós saját kezű bejegyzései egyes kötetekben a Spanyol Monarchia vonatkozásában (2 tétel az összesen hátról).¹⁴⁸ Más esetben (Bastához, Malvezzihez és Justus Lipsiushoz hasonlóan, 8 tétel) egyértelműbb a helyzet (további 7 tétel),¹⁴⁹ de végül kivettük azokat (összesen 18 tétel). Ha ezeket is figyelembe vesszük, akkor a *Bibliotheca Zriniana*-ban legalább 109 hispanikum (15%), anélkül 91 (12%) található. Egy részletesebb vizsgálat valószínűleg számos további elemet fedez majd fel.

142 215b (BZ 324 b); 217d (BZ 324 a). A mű hatására lásd a következő alfejezetet.

143 462 (BZ 167).

144 597 (BZ 310), 643 (BZ 15/I), 644 (BZ 15/II), 661 (BZ 323).

145 Lawrence (Laurens) Beyerlinck (252 [BZ 6/VII]), Franciscus/Frans Titelmans (358), Nicolaus Vernulaeus (Nicolas de Vernulz) (368), Julius Clarus (532 [BZ 120]), Andrea Genutio (540 [BZ 98]), és Jerónimo Osorio (707 [BZ 63]) művei, illetve Jerónimo de la Higuera és Lorenzo Ramírez de Prado antwerpeni kiadásában az általuk Liutprandus középkori itáliai püspöknek tulajdonított munkák (484 [BZ 17]).

146 602 (BZ 210).

147 697 (BZ 40).

148 Olivares gróf-herceg bukására való utalás (Filippo Maria Bonini, *Il Ciro politico*: 186 [BZ 348]). Aktívan jegyzetelte Guicciardini Italia-történetének Nápolyra és Milánóra vonatkozó fejezeit (68 [BZ 289]). Francesco Tensini (193 [BZ 117]) állt a spanyol király szolgálatában is.

149 Jacques du Fouilloux vadászati traktátusa Milánóban, franciáról olaszra fordítva jelent meg (391), Liège-ben adtak ki egy, a trentói zsinattal kapcsolatos munkát (712 [BZ 351]). Antwerpenben jelentek meg további művek: 260 (BZ 38), 286 (BZ 338), 294 (BZ 354), 301, 306.

Téma	Anyrországi szerző	A Spanyol Monarchia más területeiről	Nem Spanyol Monarchia-beli szerző	Összesen
Humanisták	5			5
Felfedezések, térképészet	3	5	4	12
Történelem		5		5
Kortárs háborúk		7		7
Hadtudomány, vadászat	3	3		6
A Spanyol Monarchia elleni felkelések	1		5	6
Spanyol–francia vetélkedés	3	1	1	5
Természet- és jogtudomány		7	1	8
Politikatudomány	6	1	2	9
Oktatás	3	1		4
Egyházi	5			5
Litterae	2	8		10
Egyéb	1	8		9
Összesen	32	46	13	91

2. táblázat: *Hispanica* a Zrínyi-könyvtárban. Egy tétel tartalmazhat több nyomtatványt, amelyek külön-külön hispanikumok (a hispanikumok számát egynek vettük); egy tételben lehet több nyomtatvány, melyek közül csak egy a hispanikum, ebben az esetben a tétel egészét annak vettük.

A Zrínyi-könyvtár esetében is látszik, hogy a legtöbb *hispanica* a hagyományos felosztások szerint láthatatlan, például Saavedra Fajardo latinul, párizsi kiadásban, La Roca olaszul, velencei kiadásban volt meg. Az egyetlen elvégzett (bevallottan nem reprezentatív) földrajzi és nyelvi típusú kategorizálás során Dél-Németalföld külön „állammá” vált, a nápolyi és milánói területek (az erről való reflexió nélkül) Itáliához sorolódtak. Így a végső kép inkább a 20. századi kulturális geográfiát tükrözi, nem a 16–17. századit.¹⁵⁰ Az anakronisztikus kategorizálás nem esik egybe a korabeli realitással, és megtevesztő képet mutat a kötetek beszerzőinek preferenciáiról.

150 „a [...] könyvek 37,98%-a olaszországi kiadású, s ennek több mint 68%-a velencei. Németországi 21,93%, s ehhez köthető az 5,07% svájci (bár latin, francia és olasz nyelvűek), és a 4,52% ausztriai. Franciaország 8,85%-ot képvisel, Észak-Németalföld 11,55-öt, Dél-Németalföld 3,58-at. Ha a 3,18% sine loco megjelentet is levonjuk, akkor a maradék 3,34% jut Magyar-, Cseh-, Spanyol- és Svédországra, Dániára és Angliára.” *Bibliotheca Zriniana*, 26. Újrászámoltuk a fenti adatokat; azok az elemzésünk szerint a

A spanyol nyelv magyarországi ismerete elmaradt attól, ami a Cseh Királyság és az osztrák tartományok területén megfigyelhető, ahol több arisztokrata család is elspanyolosodott. Somogyi Márton spanyolul írta a leveleit Dietrichstein bíborosnak, de addigra már húsz éve élt a brüsszeli udvarban. A Spanyolországban hosszabb időt (akár több évet) töltő Pálffy Miklós, a hadvezér és győri hős jól beszélt,¹⁵¹ Pázmány Péter bizonyosan jól értett spanyolul.¹⁵² A diplomáciai érintkezés nyelve azonban a latin és az olasz volt. A budapesti Egyetemi Könyvtár őriz egy brüsszeli francia–spanyol (1606), egy római olasz–spanyol (1620) és egy bécsi német–spanyol (1670) szótárát.¹⁵³

A spanyol Habsburg szerzők műveinek tartalmi befogadása mellett intenzívnek nevezhető a nyelvi és didaktikai hatás. Ez főként a műfordításokon, a népszerűsítő kompilációkon, az oktatáson és a nevelő célzatú iskoladráma-irodalmon keresztül érvényesült.

A magyar fordítások latin forrásokból készültek. A kutatás régóta tud egy (elvesztettnek tűnő) Vives-fordításról.¹⁵⁴ Martín de Roát a 18. század elején fordította a szintén jezsuita Taxonyi János.¹⁵⁵ Sidronius Hosschius, a 17. század első felében élt spanyol–német-alföldi jezsuita szerzetes siralmaikat a 18. század végén fordította Baróti Szabó Dávid.¹⁵⁶

Kimagasló művelődéstörténeti hatása volt a kor egyik bestsellerének. Antonio Guevara fiktív Marcus Aurelius-életrajzát, a *Fejedelmeknek serkentő óráját* kétszer is, részben vagy egészben magyarra ültették latinból (*Horologium principum*, spanyolul *Reloj*

Bibliotheca Zriniana A–C alapján készültek, a kolligátumok egyes tételeit külön számolva, 710 művet számításba véve. A Spanyol Monarchiára 4,79%-ot (34 tételt) számoltunk, a dél-németalföldi, luxemburgi, spanyolországi, nápolyi és milánói kötetekkel. Ezzel megelőzi „Svájc”-ot, a Svájci Államszövetséget: 4,65% (33 tétel). A Genfi Köztársaság (4 tétel) ekkor nem az Államszövetség része. Alig marad el a közép-európai Habsburg Monarchia osztrák és cseh területeitől: 5,49% (39). A Zrinyi-könyvtár hispanikumainak többsége nem a Spanyol Monarchia területén jelent meg. Az „olaszországi” kiadású kötetek bontására a következőket kaptuk: Velencei Köztársaság: 26,62% (189), Pápai Állam (Rómával, Ferrarával, Bolognával): 7,04% (50), Toszkánai Nagyhercegség (Firenzével): 0,56% (4), más itáliai állam: 0,85% (6).

151 San Clemente, Madrid császári követének levele Alessandro Farnesének, spanyol–németalföldi kormányzónak, Bécs, 1582. június 2., ÓVÁRY Lipót, *A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának oklevélmásolatai*, 2. füz. (Budapest, 1894), doc. 992, 204.

152 Lásd a 115. jegyzetet.

153 BEK, 032294, Hc 855, Hc 4r 179.

154 A Vives szintén jól ismerő Szenci Molnár Albert *Imádságos könyvecskéjé*t idézi: H. KAKUCSKA Mária, „Juan Luis Vives és Pázmány Péter a nőnevelésről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 89 (1985): 479–485, 480.

155 BÁTHORY Orsolya, „Exemplumok a tisztítóhelyről: A *Status animarum Purgatorii* magyar fordítása”, in *Nunquam auctores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka, 39–57 (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2016).

156 HUBERT Ildikó, „A siralom műfaj a 18-19. század fordulóján”, in *Nyelv, lelkiség és regionalitás a középkor és kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor és BALOGH F. András, 241–248 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2013).

de principes). Az 1628-as, Prágai Andrásé¹⁵⁷ erőteljesen megújította nemcsak a politikai diskurzus nyelvét,¹⁵⁸ de az újabb kutatások alapján kifejezetten forradalmi módon, legalább félezer új szó megalkotásával vagy első használatával évszázadokra hatóan a magyar nyelvet is. Töttös Gábor utánajárt annak is, hogy erre a fontos, megítélésünk szerint jelentősége miatt a középiskolai tankönyvekbe való adatra miért kellett 2018-ig várni.¹⁵⁹ Az okok tanulságosak, és általában jellemzők a spanyol aranykori kultúra magyarországi hatástörténetének vizsgálatára.

Ami a népszerűsítő kompilációkat illeti, ismert, hogy Zrínyi Miklós az aforizmái jelentős részét (mint a Zrínyi-könyvtár bemutatásakor jeleztük) Álamos de Barrientostól vette. Szintén ott említettük, hogy Lackner Kristóf egy művében a Marcus Aurelius-életrajzból vett részleteket.

Ami az oktatást illeti, érdemes különválasztani a vizsgálatban a tananyagként vagy kiegészítő tananyagként történeti könyvtárakba került hispanikát a többitől. Ezekkel és fordításaikkal szervezett keretben látták el a tanító szerzetesrendeket, ezek tehát nem úgy kerültek be a gyűjteményekbe, mint a főúri magánkönyvtárak tételei.¹⁶⁰ A Zrínyi-könyvtárból már láttunk példát aktívan használt retorika- és nyelvtankönyvekre (és Spanyol Monarchia-beli szerzőikre). Az emblematika-irodalom jelentős szerepet játszott a 17. század utolsó és a 18. első évtizedeiben a grammatikai, poétikai és retorikai stúdiókban. Németalföldi emblémaírók mellett kiemelendő Saavedra Fajardo, a leggyakoribb nem jezsuita szerző fejedelemtükre (14 könyvtárban 27 példánnyal).¹⁶¹ Vives általános európai hatása az elméleti irodalomban nehezen túlbecsülhető, hatása Pázmány esetében utóbbi nőnevelésben kifejtett nézeteire világosan igazolható.¹⁶² Vives Magyarországon található kötetének jelentős része a jezsuita iskolákban tankönyv volt.¹⁶³

157 FAZEKAS Sándor, „A gyöngy és az árpaszem: Prágai András: Fejedelmeknek serkentő órája”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 189–196 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012).

158 KONTLER László and TRENCSENYI Balázs, „Hungary”, in *European Political Thought, 1450-1700: Religion, Law, Philosophy*, eds. Howell A. LLOYD, Glenn BURGESS and Simon HODSON, 176–207 (New Haven–London: Yale University Press, 2007), 199.

159 TÖTTÖS Gábor, *A korát megelőző ébresztőóra: Concettók, új szavak és manierista stílusjegyek Prágai András Fejedelmeknek serkentő órája (1628) első könyvében*, Napút Online (2020) , hozzáférés: 2020.05.15, <http://www.naputonline.hu/2018/03/11/dr-tottos-gabor-a-korat-megelőzo-ebresztoora>.

160 Lásd például: KNAPP Éva, *Andocs*, Régi magyarországi vallásos nyomtatványok 5 (Zebegény: Borda Antikvárium, 2020), az ottani ferences könyvtár rekonstrukciójával.

161 KNAPP, „Az emblematika oktatásának...”, 16–17.

162 H. KAKUCSKA, „Juan Luis Vives és Pázmány...”

163 Lásd például: KNAPP Éva, „Levélelméletek a magyarországi jezsuita oktatásban a 16–18. században”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2011): 554–580.

A spanyol nyelvű, kéziratként Madridban és Brüsszelben fennmaradt, Olivares gróf-hercegnek dedikált jogi, politikai, irodalmi jellegű munka,¹⁶⁴ amelyet szinte biztosan a Salamancában kánonjogi végzettséget szerző Saavedra Fajardo írt, több műfaj kereszteződése: pamflet, jogi és irodalmi traktátus, politikai vitairat, memorandum. Az 1640 februárjában kezdődött nürnbergi választófedelmi gyűlésre írta, amikor a francia befolyás a Birodalomban egyre erősebbé vált. Az Oszmán Birodalom perzsa háborújának befejezése után az európai közvélemény a Porta Európa-ellenes támadását várta. Meg *nem* jelenésének körülményei a spanyol Habsburg belső diplomáciai és politikai harcokkal, valamint a gyorsan változó hadügyi helyzettel hozhatók összefüggésbe.

Az Olivaresnek ajánlott mű elsődleges célja a német birodalmi rendek és fejedelmek meggyőzése volt annak érdekében, hogy ne legyenek semlegesek a Német-Római Birodalom területén jelentős érdekszférával rendelkező Franciaországgal és Svédországgal (a Habsburgok ellenfeleivel) szemben, hanem a császárt, III. Ferdinándot támogassák. Az értekezés másodlagos célja a dinasztia globális hatalmi szerepének bemutatása, az államérend-irodalomba illeszkedve, az isteni gondviselés és keresztény eszkatológia keretébe is helyezve. A mű végén a szerző egy keresztény unió megvalósulásának esetére nyit a francia hatalommal való kiegyezésre, és tervet állít elénk az Oszmán Birodalom megdöntésére.

A bibliai, jogi, politikaelméleti és történeti érveket közel 400 idézet támogatja ókori szerzőktől, joggyűjteményekből, korabeli törvényekből és szerződésekből, történetíróktól és a Bibliából. Állást foglal a 16–18. századi jogelméleti vitákban (*Reichspublizistik*)¹⁶⁵ is: monarchikus, központosított vagy föderalisztikusabb legyen a Német-Római Birodalom alkotmányos berendezkedése? Az előbbi mellett foglalt állást. Az *Antineutralidad* az európai spanyol hegemonia végóráiban vonultatja fel a madridi diplomácia teljes érvkésztét egy kedvezőtlen környezetben, pár hónappal a katalán és portugál államok lázadása előtt.

A találmányt bemutató írásunkban amellet érveltünk, hogy a kézirat Saavedra Fajardo fejedelemtükrével azonos színvonalú és jelentőségű. Ha nyomtatásban megjelenik és lefordítják, minden bizonnyal bestsellerré vált volna. Ezt arra alapozzuk, hogy politikai jellegű művei közül életében csak kettő jelent meg (az emblémáskönyve mellett egy pamflet a svájci kantonokban), s mindkettő nagy sikernek bizonyult.

A mű számos magyar vonatkozással bír, amelyeket egy korábbi alfejezetben bemutatunk. A murciai író rendkívüli alapossággal válogatta össze forrásait, és olyan, újabban (hatásuk miatt) itthon is vizsgált fontos szerzőket idéz, mint „a francia Machia-

164 Bemutatását lásd: MONOSTORI Tibor, „Antineutralidad: An Unknown and Unpublished Book of Diego de Saavedra Fajardo”, *Janus: Estudios sobre el Siglo de Oro* 7 (2018): 1–18. Kritikai kiadása várhatóan 2021-ben jelenik meg Spanyolországban, jóval hosszabb és részletesebb bevezetővel, mint a jegyzetben hivatkozott cikkben.

165 Az általunk ismert legjobb összefoglaló: Michael STOLLEIS, *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland: Erster Band: Reichspublizistik und Policywissenschaft 1600–1800* (München: C. H. Beck Verlag, 1988).

velli”, Philippe de Commynes történetíró,¹⁶⁶ és a német politika- és teológiai filozófia egyik legnagyobb alakja, Christopher Besold jogtudós.¹⁶⁷ Mivel utóbbi szerzők a Zrínyi-könyvtárban is megtalálhatók, kísérletként összehasonlítottuk *A semlegesség ellen* forrásait a *Bibliotheca Zriniana*val. Nem zárjuk ki, hogy a murciai író és Zrínyi Miklós ismerték egymást, hiszen Saavedra Fajardo 1635 és 1641 között számos alkalommal tartózkodott hónapokra Bécsben, és szenvedélye volt a vadászat. Három kategóriát különítettünk el: a tematikus, a szerzői és a tételes egyezéseket.

A *tematikusok* közé tartoznak, hogy mindkét gyűjteményben szerepel emblémás-kötet, illetve Spanyolország középkori vizigót történelméről munka. A Dániel próféta 7. könyvére és prófeciáira utaló bejegyzés¹⁶⁸ is felkeltette az érdeklődésünket, mert az isteni harag és a prófeciák, a négy birodalom elmélete, illetve a török veszély összekapcsolódása jól ismert a humanista hagyományban¹⁶⁹ és a spanyol irodalomban¹⁷⁰ is, s *A semlegesség ellenben* is megjelenik.¹⁷¹

A *szerzői* csoport közé soroltuk Besold munkáit: bár *A semlegesség ellen* egy Oszmán Birodalom-történetet idéz, a munka és a murciai író életútja nyilvánvalóvá teszi, hogy Saavedra (miként a Zrínyiek is) a *Reichspublizistik* és a német-római birodalmi alkotmányjogi viták miatt is érdeklődhetek utána. Ezt valószínűsíti, hogy Joachim Mynsinger von Frundeck korabeli német jogtudós művei is megvoltak mindkét félnek. A kéziratos értekezés idéz Catullustól, Tibullustól, Propertiustól: ez a három szerző egyszerre, egy kötetben található meg a Zrínyi-könyvtárban; talán ugyanebből a kiadásból dolgozott a spanyol szerző is. Közös pont még Lucanus és Plutarkhosz.

166 CSERNUS Sándor, „A reneszánsz fejedelemtükrök forrásvidékén: Philippe de Commynes, a »francia Machiavelli«”, *Századok* 133 (1999): 125–144.

167 Magyarországról érkezett tanítványai is voltak, ideértve a már említett Lackner Kristófot, akinek éppen a szintén már említett, spanyol vonatkozású aforizmagyűjteménye kiadásában segített: FATA Márta, „Die Beziehungen zwischen der Universität Tübingen und der westungarischen Stadt Odenburg am Anfang des 17. Jahrhunderts”, in *Peregrinatio Hungarica: Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Hg. Márta FATA, Gyula KURUCZ und Anton SCHINDLING, 250–264 (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006), 250–253. Itt jegyezzük meg, hogy Besold kiadta németül Campanella *Monarchia di Spagna* című művét, saját előszavával.

168 Lásd a VEGETIUS, *De re militari* (218 [BZ 221]) kötetébe Klesch Dániel által írt verset a *Bibliotheca Zriniana* szerkesztőinek elemzésével, uo.

169 BENE Sándor, „Ratio temporum: Dániel próféta és a magyar történetírás”, in *Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, Monumenta Hungariae historica: Dissertationes, 87–116 (Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014); PETNEHÁZI Gábor, „Variációk Dánielre: Az isteni bosszú és gondviselés a 16. századi humanista történetírás nyelvében (Sleidanus, Budina és Forgách)”, in *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, KISS Farkas Gábor, LÁZÁR István és MOLNÁR Dávid, *Convivia Neolatina Hungarica* 3, 57–72 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019).

170 Mariano DELGADO, „Der Traum von der Universalmonarchie – Zur Danielrezeption in den iberischen Kulturen nach 1492”, in *Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt: Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches*, Hg. Mariano DELGADO, Klaus KOCH und Edgar MARSCH, *Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte* 1, 252–305 (Freiburg: Universitätsverlag Freiburg Schweiz–W. Kohlhammer, 2003).

171 BNE, Mss. 432. fol. 67r.

A *tételes* egyezéseket a 3. táblázatban soroltuk fel. Közülük Álamos de Barrientos Tacitus-kommentárjai mellett (Zrínyi Miklós és *A semlegesség ellen* szerzője is aktívan használta a művet) Franz van den Zype korában igen népszerű jogtörténeti munkájára hívjuk fel a figyelmet. A *Hiatus Jacobi Cassani obstructus* egy gyors válasz volt Jacques Cassan francia jogász Richelieu bíborosnak dedikált művére, amelyben felsorolta és elemezte a francia uralkodó (a spanyol Habsburg fél által persze sok esetben cáfolt) öröklésjogi igényeit Európa államaiban.¹⁷²

Téma	Szerző	Cím
Jog	Franz van den Zype	Hiatus Jacobi Cassani obstructus
Filozófia	Augustinus	De civitate Dei (Zrínyinél Vives-kommentárokkal)
Politika	Baltasar Álamos de Barrientos	Tacitus-kommentárjai (Zrínyinél olaszul)
	Justus Lipsius	Politiorum sive Civilis Doctrinae Libri Sex
Ókori szerzők	Ovidius	Ars amatoria
	Seneca	Troades
	Cicero	De officiis
	Valerius Maximus	Factorum et dictorum memorabilium (Zrínyinél spanyolul)
	Suetonius	De vita Caesarum
	Livius	Ab urbe condita
Hadtudomány	Vegetius	De re militari
Történelem	Guicciardini	Olaszország története
	Bonfini	Decades

3. táblázat: Tételesen egyező elemek *A semlegesség ellen* hivatkozásaiban és a Zrínyi-könyvtárban

Összegzés

A Spanyol Monarchia 16–17. századi területére kidolgozott irodalmi földrajzi modell alkalmazásai meggyőzően mutatják (eszmetörténeti elemzések nélkül is) a spanyol Habsburg kultúra termékeinek meghatározó, helyenként domináns jelenlétét Magyarországon. Ez összhangban van a politika-, diplomácia-, gazdaság- és hadtörténeti kutatások eredményeivel.

A magyarországi, Nyugat- és Dél-Európára irányuló, kora újkori irodalomtörténeti kutatás térgeometriájában hagyományosan „Franciaország”, (holland) „Németalföld”,

¹⁷² Jacques DE CASSAN, *Les Recherches des droits du roi et de la couronne de France sur les royaumes, duchés, comtés, villes et pays occupés par les princes étrangers* (Paris: F. Pomeray, 1632).

„Németország” „Olaszország” áll a központban. A tény, hogy „Spanyolország” és (általában) a spanyol Habsburg civilizáció nem kap velük egyenrangú (vagy kiemeltebb) helyet, részben azzal magyarázható, hogy a fenti fogalmak és történeti földrajzi elnevezések anakronisztikusak, és használatuk (a korabeli politikai és jogi realitásra vonatkozó reflexió nélkül) megtévesztőnek bizonyulhat. A spanyol Habsburgok államának a Spanyol Monarchia ibériai területeivel való azonosítása súlyos aránytévesztéseket okoz, ellenben a hispán állam európai területeinek egységben kezelésével nemcsak a korabeli szóhasználatot és történeti háttérrel érthetjük meg jobban, de a tényleges jogi, politikai és kulturális kereteken alapuló irodalomtörténeti térgeometria bevezetésével jóval pontosabb és megbízhatóbb képet nyerhetünk a kapcsolatrendszeréről és a hatásmechanizmusokról. Ha ellenben a spanyol anyaországra és nyelvre összpontosítunk, akkor a Spanyol Monarchia kulturális tudás-transzferének a művelődésünk szinte minden területére kiterjedő markáns hatása jobbra eltűnik a kutatás szeme elől.

Mindez jól látszik, ha a vizsgálatot kiterjesztjük a különböző európai spanyol Habsburg-udvarokra és központokra, a magyarországi könyvgyűjteményekre vagy egyes szakterületekre (oktatásügy, egyházi irodalom, politika-, jog- és természettudomány, drámai irodalom stb.).

Ahogy Forgách Ferenc és Pázmány Péter esztergomi érsekek, úgy a Zrínyiek, illetve az egyházi intézmények sem tehették meg, hogy ne tájékozódjanak első kézből a korabeli politika- és neveléstudomány, humanizmus, tudomány, földrajz, hadügy és egyházi irodalom kimagasló Spanyol Monarchia-beli alkotásaiból, illetve a szerzetesrendek esetében, hogy ne használják fel azokat. Annak megítélése, hogy ezt kötelességből, vagy az akkulturáció jeleként tették, tanulmányunk keretein kívül esik. Itt arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a hazai tudományosság számára még mindig kevésbé ismert az a tény (és annak művelődéstörténeti következményei), hogy a német-római császár, egyben magyar király és politikai tanácsadó még az 1630–40-es években is függőségi viszonyban álltak a madridi politikától és a bécsi spanyol udvartartástól.

Ezek a művek jellemzően több nyelvre lefordítva, több tucatnyi kiadásban jelentek meg Európa nyomdáiban, de a legritkábban spanyol nyelven, vagy spanyol anyaországi kiadással.

Még a Zrínyi-könyvtárban is, amely jelentős része már a Francia Királyság felemelkedése idején épült, és ahol (Klanczay Tibor kutatásaiból jól ismert) erős volt a francia hatás, a hispanika és a gallika közel egyenlő súlyt képviselt az állományban, és ez megfelelt a politikai realitásnak. Itt a Zrínyi család (és -könyvtár) egészéről írunk, mert a hispanika jelentős része a legkiemelkedőbb családtag, Zrínyi Miklós akaratától függetlenül került oda, vagy olvasatlan maradt. Ám esetében sem véletlen, hogy tucatnyi nyomtatvány és kézirat éppen a spanyol–francia nagyhatalmi vetélkedéssel és ezek hatásaival foglalkozik, amelynek közép-európai párhuzamai magától értetődők. A spanyol pénzből is fizetett horvát–magyar lovasok portyázásainak sikere 1636-ban a Francia Királyság magterületein éppen nem arra utalhatott a fiatal, éppen itáliai útra induló (és végül a Spanyol Monarchia területeire is eljutó) Zrínyi Miklós számára, hogy az európai spanyol Habsburg erőfölénynek egyhamar vége. Annak kulturális termékei,

államberendezkedése helyenként vonzó, másutt elrettentő, de gondosan vizsgált minta lehetnek számára.

Új értelmet és dimenziót kapnak a jól ismert toposzok, mint a kereszténység védőbástyája, a Hunyadiak aranykora vagy a virágzó Magyarország. A Spanyol Monarchia esetében ezek egzotikumukat veszítik, és valósággá válnak. Szemben Európa nagy részével, ahol csak korlátozottan lehetett részt venni az oszmánellenes harcokban, a Magyar Királyság és a Spanyol Monarchia mediterrán területei jóval nagyobb arányban viselték ezek terheit.

Ez, továbbá a közös nápolyi–itáliai és Habsburg történelmi kapcsolat, valamint a *Reconquista*-hagyomány unikálissá teszi a 16–17. században a „spanyol”–magyar kapcsolatrendszer. Intenzitását tovább növeli, hogy ekkor válik a Spanyol Monarchia egy gyarmatbirodalom birtokosává. Nem véletlen, hogy (a hagyományos elképzeléssel ellentétben) ekkor ér csúcára az ezeréves spanyol–magyar kapcsolatrendszer erőssége is.

A számos, tanulmányunkból következő és előttünk álló kutatásból néhányat említünk. Pázmány egykori magánkönyvtárából újabb kötetek megtalálásához vezethet el az itt bemutatott módszer. Az erős Bonfini-hatás Lope de Vega tematikus alkotásaiban szükségessé teszi a spanyol nyelvű jezsuita drámák vizsgálatát.¹⁷³ Elkezdjük egy *Hungaria Hispanica* állomány összeállítását,¹⁷⁴ illetve az államok közötti, Magyarországot is érintő mozgások szereplőinek összeírását Németalföldtől Nápolyig (nemesek, diákok, katonák, rendtagok stb.).¹⁷⁵ Megfontolandónak tartjuk a jövőben a könyvtárkatalogusok összeállításánál a kiadási hely és szerző mellett feltüntetni azok politikai-jogi hovatartozását is.¹⁷⁶ A mesetörténetben különleges kapcsolatot jelenthet a nápolyi Giambattista Basile neves meséskönyvének áttételes hatása.¹⁷⁷ A *fekete legenda* és a katolikus inkvizíció ki nem merülő forrás volt már a kor irodalmában is.¹⁷⁸

173 Német nyelvterületre lásd: KNAPP Éva és Tüskés Gábor, „Magyar történelmi tárgyú drámák a német jezsuita színpadon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 111 (2007): 343–387.

174 Minta erre még: MONOK István, „Francia szerzők a magyar nemesség olvasmányjaiban 1526–1671”, *Csongrád Megyei Könyvtáros* 26, 1–4. sz. (1994): 49–60.

175 Minta erre: BITSKEY István, „Németalföldi humanisták a 16. századi Magyarországon”, in *Debrecentől Amszterdamig: Magyarország és Németalföld kapcsolata*, szerk. PUSZTAI Gábor és BOZZAY Réka, 45–57 (Debrecen: Debreceni Egyetem BTK Néderlandisztika Tanszék, 2010).

176 Ezzel elkerülhetők lennének egyes kevésbé sikerült kategorizálások, például a *Bibliotheca Zrinianáé*. A soproni jezsuita kollégium 1727. évi katalógusában Juan Eusebio Nieremberg 8, Antonio de Guevara 7, Cipriano Suárez 3, Saavedra Fajardo 1 munkája található meg latinul. A „latina” kategória alatt szerepelnek, kivéve Guevara két művét („germanice”) és Saavedra Fajardo-t („hispanica”). A latinul kiadott német szerzők ellenben (például Luther) mind a Germanica alá kerültek. Lásd: TIBOR GRÜLL, KATALIN KEVEHÁZI, KÁROLY KOKAS, ISTVÁN MONOK, PÉTER ÖTVÖS und HARALD PRICKLER, Hg., *Lesestoffe in Westungarn II. Köszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740*, 2 köt. Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 2 (Szeged: Scriptum, 1996), 2:213–259.

177 Gulyás Judit könyvismertetője a magyar kiadásról: GULYÁS Judit, „Giambattista Basile: Pentamerón: A mesék meséje avagy a kicsik mulattatása: Fordította, az előszót írta és a jegyzeteket összeállította Király Kinga Júlia. Pozsony, Kalligram. 2014”, *Ethnographia* 126 (2015): 525–527.

178 BALÁZS Mihály, „Heltai Hálójának forrásáról és eszmetörténeti háttéréről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 97 (1993): 167–196; PETNEHÁZI Gábor, „Forgách Ferenc és Don Carlos, avagy ami Heltai Hálójából

Tanulságosnak tartjuk tanulmányunk szempontjából H. Kakucska Mária kutatástörténeti visszaemlékezését.¹⁷⁹ A teljes értetlenségből (mi köze lehetett egy 16. század eleji katalán írónak, Juan Luis Vivesnek Pázmányhoz, és az európai gondolkodás és nevelés megújulásához?) jutott el a kutatás oda, hogy mára kezd elfogadottá válni, hogy a korában Erasmushoz közel hasonló ismertségű és hatású humanista tudós-polihisztor műveinek vizsgálata megkerülhetetlen. Meglátásunk szerint ugyanerre az útra lépett a kutatás akkor is – de nagyobb léptékben, a Spanyol Habsburg művelődés egészét tekintve –, amikor egy új, európai modellel, kimagasló elődeink munkáira építve, új szemmel kezdte kutatni a mélyreható irodalom- és eszmetörténeti kapcsolatokat Magyarországgal.

kimaradt”, in *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita és ZÁSZKALICZKY Márton, 141–157 (Budapest: Reciti, 2015).

179 H. KAKUCSKA Mária, „Vivesz János Lajos, Pázmány Péter, Juan Luis Vives (Orczy Lőrinc) és Hargittay Emil”, in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka és BAJÁKI Rita, 225–230 (Vác: Mondat Kft., 2013).

BUDA ATTILA

A Meidzsi előtti japán irodalom magyar fordításai

1.

A 18. század végi európai romantikus világkép egyik eleme az orientalizmus volt. Bár elsősorban a Közel-Kelet és India népeire irányította a figyelmet, de részt kapott az érdeklődésből a Távol-Kelet, a kínai és japán világ is. 1931-ben Staud Géza foglalta össze a magyar megközelítés jellemzőit, jelentős szerzőit és műveit, valamint a nyugatitól eltérő vonásait; illetve azt a paradox helyzetet, amelyben egyes nyugati szerzők számára a magyarság – keleti származástudata, sajátos társadalmi berendezkedése következtében – szintén az orientalizmus tárgya lett.¹ Az 1700-as évek végén már másfél százados elzárkózás megismerést torzító tükrén keresztül azonban a belpolitikai és vallási viszonyokról, a társadalmi életről, a szokásokról, kultúráról szóló tudósítások többnyire hibás vagy félreértelmezett ismereteket tartalmaztak, s ezek váltottak ki a korábnál szélesebb érdeklődést, a romantika világképébe olvadva. Az egyes szerzők által választott keleti témák emiatt nem a valóságra épültek, viszont önkifejezési lehetőséget nyújtottak egyébként elhallgatásra ítélt személyes vagy politikai, kritikai gondolataik számára.

Ennek egyik példája Gottlieb Konrad Pfaffel német író *Usge und Zacchi* című verse, amelynek első versszaka a következő:

In Japan, wo viel edle Seelen,
Und holde Mädchen sind,
War, wie die Schiffer uns erzählen,
Ein armes Hirtenkind.

Magyarul: „Japánban, ahol sok nemes lélek és tisztességes lány van, élt – ahogy a hajósok mondják – egy szegény juhászfiú.” Ezt a verset, prózaként szedve 1829-ben az akkor már *Muzáron* nevet viselő *Élet és irodalom* fordítási és/vagy feldolgozási pályaműnek tűzte ki,² az okot Kazinczy Ferenc így indokolta:

* A szerző az ELTE Toldy Ferenc Könyvtár nyugalmazott vezetője.

1 STAUD Géza, *Az orientalizmus a magyar romantikában* (Budapest: Sárkány Nyomda, 1931). 1999-ben megjelent második kiadásban is (Terebess Kiadó).

2 Gottlieb Konrad PFAFFEL, „Usge und Zacchi”, *Muzáron: Élet és irodalom* 3, 13. rész (1829): 68–70.

A Muzáron szerkezetetője Pfaffelnek különösen nem nagy tekintetű érdemlő regéjét egyedül azért adá ki témául, mert ennek mind fentebb, mind alantabb oldalai vagynak, s így az újjáteremtésre tágasb utat nyílnak egyik vagy másik nemből.³

A *Japáni történet* című tematikus blokk elején Kazinczy bevezetése olvasható, amiből a fenti idézet is származik, ebben felsorolja, hogy a korábbi számokban kik ültették át magyar nyelvre, magyar viszonyok közé a német nyelvű, de (képzelt) japán tárgyú verset; többek között Vörösmarty Mihály és Szalai Benjamin álnéven Kisfaludy Károly. Itt olvasható még Kazinczy két átültetése is. Az első az *Uzge és Zacchi* címet viselő próza fordítása – első mondata: „Japánban, hol sok széplelkű emberek és sok kedves alakú leányok teremnek, vala, amint hajósink beszélnek, egy szegény nyájpásztor gyermeke”,⁴ a második verses tolmácsolás, címe *Gibárt és Irma*, indokolása világosan mutatja az irodalmi inspirációt és nem a földrajzi vagy a valósághoz kötődő ismereteket: „Itt következik a román újradolgozása azon alakban, melyet Góthe választott az Azán Aga cím alatt adott Szerbusi énekhez.”⁵

A „japán[í]” még a 19. század elején is többnyire valami orientális szenzációt és egyszerű kitalált, mesebeli világot jelentett. Az, hogy egy szerző minden, akár áttételes élmény nélkül csak *elképzelt* egy távol- (vagy közel-) keleti történetet, annak szereplőit, s ezt írta meg a magyar költészetre vagy prózára jellemző formai elemek segítségével, ha nem is gyakran, de a reformkorban is előfordult. Példa erre Vajda Péter novellája, amely a keresztényüldözés idejében (1597 után) játszódik Meacóban, azaz Kiotóban. Főhőse egy portugál idegen s egy szépséges japán lány, szerelmük számtalan viszontagság után Lisszabonban jut nyugvópontra, ahová mindhárman (a lány apjával) a vérengzés elől elmenekülnek. A novella tényeiben a keresztény utazási krónikák megállapításai, felfogásában a romantika és a szentimentalizmus elemei vannak jelen.⁶ Fantázia szülte beleélések később is előfordultak: 1860-ban ifjabb Kun Pál *A rabnő dala* címmel japán eredetű verset adott közre – a versnek természetesen semmi köze nincs a japán irodalomhoz.⁷

A reformkori *Társalkodó* 1832. szeptember elsejei számában szerző nélküli, kétnyelvű verses közlemény jelent meg.⁸ Mivel a lap a *Jelenkor* című szépirodalmi folyóirat melléklapja volt, ez a tény önmagában semmi szenzációt nem rejtett. Annál többet azonban az idegen nyelvű vers, amely a Meidzsi előtti japán irodalom első hazai képviselő-

3 KAZINCZY Ferenc, „Japáni történet: I. Bézézetés”, *Muzáron: Élet és Literatura* 4, 28. rész (1829): 307–308. Kazinczy az idézett mondatban arra célzott, hogy Pfaffel verse az emelkedett stílust és a köznapit is magában foglalja, ezért ódai vagy elbeszélő műveket is inspirálhat.

4 KAZINCZY Ferenc, „Uzge és Zacchi”, *Muzáron: Élet és Literatura* 4, 28. rész (1829): 310–312.

5 KAZINCZY Ferenc, „Gibárt és Irma”, *Muzáron: Élet és Literatura* 4, 28. rész (1829): 315–318.

6 VAJDA Péter, „Yoridala”, *Aurora: Hazai almanach* (1837): 311–374.

7 BUDA Attila, „A (mű)fordítás rejtékútjai, avagy ösvények Kosztolányi Dezső japán versei felé”, *Literatura* 44 (2018): 343–359, 348–349.

8 [Név nélkül], „Japáni tánc és ének”, *Társalkodó* 1, 70. sz. (1832): 279. Újraforduló: BUDA Attila, szerk., *Messziről felmerülő, vonzó szigetek: I. Japánról szóló, magyar nyelvű ismertetések a kezdetektől 1869-ig*, 3. köt., Pagoda és krizantém (Budapest: Ráció Kiadó, 2010), 1:114–115.

je, egyben az európai recepció egyik állomása. Ráadásul, szemben az 1868 utáni idegen nyelvű fordításokkal, amelyek mind egy eltűnő, akkor már eltűnt világról tudósítottak, e vers megjelenése idején még jelen idejű volt. Kísérőszövege szerint rögtönzés, egy zenés mulatságon hangzott el, szövegébe félrehallások s feltehetően holland–japán keverékszavak kerültek. Közreadója, Germain Felix Meylan 1830-ban, Dedzsimán tartózkodása utolsó évében jelentette meg holland fordításával együtt.⁹

Az első közlés után e távoli, egzotikus mű megkezdte vándorútját a nyugati nyelvek között. 1832. március 7-én egy berlini, német nyelvű, külföldi irodalmat közlő lap első oldalán jelent meg, német fordításával együtt.¹⁰ A cikk elején a holland forrás olvasható, majd ismertetés és részlet Meylan kötetéből. A következő szövegegység a két versé, bal oldalon az első közlésnek megfelelő formában a japán „eredeti”, jobb oldalon a német szabad fordítás. A közlést öt tételes bibliográfia zárja, minden említett mű holland kiadás, ami arra utal, hogy az igen korlátozott nyugati kapcsolatokban az 1800-as évek közepéig Hollandiának központi szerepe volt. A német kísérőszöveg a verset *Minnelied*nek, szerelmi éneknek nevezi.

Ezt követte a *Társalkodó* említett közleménye, forrása is nagy valószínűséggel a német, és nem a holland előzmény volt. De nem másolja a német szöveget, a Meylan holland eredetije után készült német fordításnak is csak egy részét közli magyarul. Viszont a japán vers tolmácsolásában az ismeretlen szerző formahűségre törekedett; pontosabban versként s nem prózai műként adta közre.

Nyolc év múlva, 1840-ben a *The Asiatic Journal* január–áprilisi számában két hosszabb könyvfejezet olvasható. Az első a japán irodalomról, nyelvről és tudományról szól, a második pedig a művészetekről, iparművészetről, kereskedelemről és Japán termékeiről.¹¹ Egy évvel később mindkettő megjelent a 19. századi japánok viselkedését és szokásait tárgyaló *Manners and customs of the Japanese* kötetben, amely holland és német utazók élményei, tapasztalatai alapján készült.¹² Mindkettőben olvasható a holland–német–magyar fordításban már megjelent, immár az angol olvasók rendelkezésére is álló vers, de mindkettőben csak az első hét sor, az utolsó öt elmaradt.

Az előbbi bekezdésben említett kötetet Philipp Franz von Siebold állította össze, s az ő híradása alapján jelent meg a *Hon és Külföld* című folyóirat 1841-es, első évfolyamában egy név nélküli, három részből álló tudósítás. Ennek egyik része a *Kodzsziki* első hazai bemutatása, feltehetően már a lejegyzés helyén félrehallott vagy nem a későbbi át-

9 *Japan: Voorgesteld in schetsen over de zeden en gebruiken van dat rijk, bijzonder over de ingezetenen der stad Nagasaky*, door G[ermain]. F[elix]. MEIJLAN, uitg. J. H. TOBIAS (Amsterdam: M. Westerman & Zoon, 1830), 141–142.

10 [Név nélkül], „Holland”, *Magazin für die Literatur des Auslandes*, 1832. március 7., 1–2.

11 [Philipp Franz SIEBOLD], „Manners and customs of the Japanese”, *The Asiatic Journal* 35, No. 31 (1840): 5–17.

12 Ph[ilipp]. Fr[anz]. von SIEBOLD, *Manners and customs of the Japanese in the nineteenth century: From recent dutch visitors of Japan, and the German of Dr. Ph[ilipp]. Fr[anz]. von Siebold* (London: John Murray, 1841), 304.

írási konvenciók szerint megörökített nevekkal, de a történet és Amaterasu Ómikami, Izanagi és Izanami, valamint Dzsimmu tennó világosan felismerhető.¹³

Mint látható, az elzárkózás ellenére is folyamatosak, ha nem is gyakoriak voltak a tudósítások Távol-Kelet akkor már legjobban ismert két országáról. A titokzatosság részben fokozta és növelte az érdeklődést, részben kiváltotta az ismeretek megszerezését. Különösen a Bakumacu éveiben, amikor Japán küldöttség járt Európában és Amerikában, azzal a céllal, hogy a kikötők megnyitását elkerüljék, ez a szándékot is az érdeklődés fokozódása követte. Kézikönyvekbe ekkor már általános, földrajzi és történeti vonatkozásokat tartalmazó szócikkek is bekerültek Japánról,¹⁴ s ennek köszönhető, hogy az 1850 és 1855 között megjelenő *Újabb kori ismeretek tára* című enciklopédia több japán tárgyú szócikket tartalmazott, például negyedik kötetében Julius Heinrich Klapproth nyomán a japán nyelvről és irodalomról; ez volt az első, a pillanatnyi ismereteket felsoroló összefoglaló.¹⁵

2.

A Japánnal kapcsolatos nyugati ismeretek elterjesztésében nagy szerepük volt a világi kiállításoknak. Az 1851-es első, londoni kiállításon még nem volt jelen, de a Bakumacu 9. évében, 1862-ben, nem hivatalosan ugyan, viszont jelentős műtárgyakkal részt vett a londoni kiállításon. A hazai érdeklődés is főként az 1873-as bécsi kiállítás után erősödött meg.

1871-ben a *Vasárnapi Újság* háromrészes elbeszélést közölt *A negyvenhét rónin* címmel. Forrása Algernon Bertram Mitford *Tales of old Japan* című kétkötetes, ebben az évben megjelent munkája. Ez a közismert, sokszor feldolgozott történelmi esemény irodalmi megfogalmazásának első magyar nyelvű, közvetítőszövegből származó fordítása. Nemcsak az alaptörténetet tartalmazza, a kompilátor kitér a társadalmi változásra, szót ejt a szerzőről, valamint a Szengakudzsiról, a róninok emlékhelyéről is.¹⁶

1873-ban Szemere Attila Edward Howard House amerikai újságíró nyomán az Aszakusza egyik kabuki színházának¹⁷ közönségét, s az előadást írta le, közben kivonatossan a játszott darab kivonatát is közölte.¹⁸ A kabuki címe *Bunbuku Chagama*, vagy *A bugyogó teásfazék*. Főszereplője egy tanuki, azaz nyestkutya – itt borznak fordítva –, aki alakváltó képességeit felhasználva jutalmazza megmentője kedvességét. Ugyanebben az évben a *Fővárosi Lapok* egyik tárcája angol és német fordítások alapján az ázsiai irodalomról értekezett, utolsónak Leon de Rosny *Anthologie japonaise*

13 [Név nélkül], „Japán teremtésről mythussai és hajdankori története”, *Hon és Külföld* 1, 50. sz. (1841): 198–199, újraközölve: BUDA, *Messziről felmerülő, vonzó szigetek...*, 1:135–138.

14 Számátalan példa található a *Messziről felmerülő, vonzó szigetek* első kötetében, lásd az előző jegyzetet.

15 Újraközölve: uo., 1:170–172.

16 –Á –R, „A negyvenhét rónin: Japáni történet”, *Vasárnapi Újság* 18, 43. sz. (1871): 534–535; *Vasárnapi Újság* 18, 44. sz. (1871): 546–547; *Vasárnapi Újság* 18, 45. sz. (1871): 558–559.

17 1842 óta három társulat működött itt, a Nakamura-zat, az Ucsimura-zat, és a Kavarazaki-zat.

18 Sz[EMERE]. A[ttila]., „Egy nap a japáni színházban”, *Budapesti Szemle* 1. köt., 2. sz. (1873): 415–435.

című gyűjteményéről, „mely azok közül, kik a világtárlaton Japán műiparát és tarka művészetét bámulták, bizonyára szintén nem egy embert fog érdekelni”. A szerző vázlatosan ismerteti a kötetet, a japán irodalom történetét, s egy példamondatot is idéz: „Ne nasi kusa tomo fito-wo mije kasi. (Mint fű gyökér nélkül, úgy tűnik föl neked az ember.)”¹⁹ Wohl Stefanie pedig a *Pesti Napló* 1885. évi 233. számában *Japán költészet* címmel Judith Gautier – Théophile Gautier lánya – *Poèmes de la Libellule* című, versfordításokat tartalmazó, japonszóval túszerkesztéssel illusztrált kötetéről közölt recenziót.

A Heinrich Gusztáv szerkesztésében megjelent, négykötetes *Egyetemes irodalomtörténet* első, 1903-as kötete a keleti népek irodalmával foglalkozik. A japán fejezetet Fiók Károly írta. Szerinte Japánnak nincs önálló nemzeti irodalma, ami van, azt mind Kínától kapta. Megemlíti a *Kodzszikit*, a *Nihonsokit*, valamint a *Manjósút*, illetve a *Kokin vakasút* (*Kokinsút*). Közöl két versfordítást is az eredeti megadása nélkül, illetve egy *Kantamui párna* című „dalmű” tartalmát:

Egy buddhista zárandok jön Kantamuba, és alszik egyet azon a híres párnán, melyre aki fejét leteszi, csodálatos álmokképekben a Nirvána üdvösségét előre élvezi. Eközben követ jön, ki a zárandokot a császári trónra hívja meg, mert a császár az ő javára leköszönt. Egy karének hangzik fel és rajzolja azt a boldogságot, mit a zárandok ötven évén át mint császár élvezett. Egyik miniszter a halhatatlanság italát nyújtja neki, és a kar táncot jár, mely az istenek örömét, boldogságát festi, mire a zárandok felébred; fejében még táncolva kering a négy évszak és az egész hangulat általános táncba csap át.²⁰

A 20. század elején kirobbant orosz–japán háború megsokszorozta a távoli szigetországgal kapcsolatos érdeklődést, és ez a fordítások számának emelkedésében is megmutatkozott. 1904-ben a *Budapesti Hírlap* név nélküli cikkben írt Japán költészetéről és sajtójáról, Pröhle Vilmos az *Új Idők*ben, Kubán Endre pedig a *Resicai Lapok*ban adott közre néhány fordítást. Az első átültetés japán eredetiből készült, s két nagy versgyűjteményből, a *Manjósú* és a *Kokinsú* verseiből válogatott, valamint (akkor) új, hírlapokban megjelent tankákból. A második közlés forrása német szöveg volt, igaz, állítólag ez a közbülső állomás a közlő japán ismerősétől származott. A magyar változatok forma és nyelv szerint inkább a magyar költészetbe illeszkednek, mintsem egy japán vers magyar megfelelői lennének.²¹

Ebben az évben a *Budapesti Szemle* Barátosi Balogh Benedek japánból készült fordításait jelentette meg. Közülük az egyik a Nyugaton talán legismertebb népmese, *Urasima Táró története*, emellett a *Taketori monogatari – A bambuszgyűjtő öregember meseje* –, illetve még egy sokszor feldolgozott mese, a *Momotaró*, valamint a *halászho-*

19 (K.), „Ázsiai költészet”, *Fővárosi Lapok*, 1873. okt. 22., 1056–1057.

20 Fiók Károly, *Japán*, lásd: HEINRICH Gusztáv, szerk., *Egyetemes irodalomtörténet*, 4 köt. (Budapest: Franklin Kiadó, 1903–1911), 1:147–152. Újraközölve: BUDA, *Messziről felmerülő, vonzó szigetek...*, 120.

21 BUDA, „A (mű)fordítás rejtekútjai...”, 349–351. Pröhle Vilmos egy tanka japán nyelvű, latin betűkre átírt szövegét is közreadta.

rog; a források nem ismertek.²² A magyar változatok szövegét néhány jegyzet kíséri, egy-két beszélő név magyar jelentése is zárójelben olvasható. A japán nevek (át)írása következetlen, kialakulatlan. Ezek a fordítások két évvel később Barátosi Balogh Benedek *Dai Nippon* című munkájának harmadik kötetében is megjelentek,²³ sőt az elmúlt száztiz évben több forrásból eltérő szövegű tolmácsolásuk is készült. A jegyzetben felsoroltakon kívül különlegesség például Urasima Táró meséje 1911-ben, eszperantó fordítás alapján,²⁴ vagy 1919-ben Szabó Nándor két folytatásos tárcája *Holdkissasszony* címmel, amelynek szerzőjét így tüntette fel: Taketori Monogatari. Az írás egyébként Kagujahime történetét tartalmazza.²⁵ Heltai Jenő a *Jövendő* Japán-számban közölt három fordítást Karl Florenz nyomán,²⁶ melyekről Zágonyi Ervin megállapította: „A hangsúlyos-rímes átköltések színvonala – természetesen – nem haladja meg a századvégi nép-nemzeti iskola költészetének szintjét.”²⁷ Heltai a *Pesti Hírlap*ban Karl Florenz nyomán verses változatát közölte az egyik említett mesének, *Urashima, a halász* címmel. Első forrásként a *Manjósút* adja meg, a verset elbeszélői bevezető nyitja és tanulság zárja.²⁸ De nemcsak szemelvényeket közlő, hanem japán szerzőket bemutató írások is megjelentek, Ágner Lajos Kjukutei Bakinról és Macuo Basóról is írt.²⁹ Utóbbiban ezek a sorok olvashatók a napjainkban annyira kedvelt versformáról, persze a kor ismeretei, illetve az érvényes japán kanonizáció fényében:

Mi tehát ez a haikai? Tizenhét szótagból álló költemény, mely formában a társalgási nyelvet is lehetett használni. Ebben különbözik egy másik költői formától, amelynek neve renga és amely a finomabb nyelvnek költői formája. A haikai írásában Basó lett a legnagyobb művész, őt el is nevezték ezen költői forma királyának. Tartalma szerint sokféle volt a haikai. Basó benne a japáni nyelvnek erejét a kínai írás szépségével igyekezett összeegyeztetni, s a természet szemléletet idealizmus, [!] pesszimizmust és szabadságot

22 „Urashimataro: A legrégebb japán ősmese”, ford. [BARÁTOSI] BALOGH Benedek, *Budapesti Szemle* 117. köt., 326. sz. (1904): 312–330; „Taketori monogatari: (Regényes elbeszélés)”, ford. [BARÁTOSI] BALOGH Benedek, *Budapesti Szemle* 118. köt., 329. sz. (1904): 202–230; „Momotaro: (Barackfi)”, ford. [BARÁTOSI] BALOGH Benedek, *Budapesti Szemle* 120. köt., 336. sz. (1904): 388–396; „A halászhorog”, ford. [BARÁTOSI] BALOGH Benedek, *Budapesti Szemle* 120. köt., 336. sz. (1904): 397–406.

23 BARÁTOSI BALOGH Benedek, *Dai Nippon*, 3 köt. (Budapest: Korvin Testvérek nyomdája, 1906), 3:151–185, 3:186–197, 3:198–208, 3:209–221.

24 „Urasima: Legenda”, ford. NÉMETH József, *Temesvári Újság*, 1911. november 13., 1–2; november 14., 1–2; november 15., 1–2; november 16., 1; november 17., 1–2. E folytatások, valamint két modern szerző elbeszélései a tárcarovatban *Japán legendák, mesék és elbeszélések* főcím alatt olvashatók, az utolsó rész 1912. január 11-én jelent meg. Mindegyik forrása az eszperantó változat, Urasima nevének kiejtési javaslata: Vrasima.

25 TAKETORI Monogatari, „Holdkissasszony”, ford. SZABÓ Nándor, *Mohácsi Hírlap* 9, 13. sz. (1919): 1–2; *Mohácsi Hírlap* 9, 14. sz. (1919): 1–2.

26 HELTAI Jenő, „Japán költők”, *Jövendő* 2, 8. sz. (1904): 36.

27 ZÁGONYI Ervin, „Kosztolányi japán versfordításai – forrásaik fényében II.”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 94 (1990): 46–70, 48.

28 „Japáni költőkből: Karl Florenz nyomán”, ford. HELTAI Jenő, *Pesti Hírlap*, 1904. febr. 18., 1. Urasima Táró történetének szövegelőzményei a 8. században jelentek meg, s több változatban ismertek.

29 ÁGNER Lajos, „Japán legnagyobb regényírója”, *Alkotmány*, 1904. dec. 25., 19–20; ÁGNER Lajos, „Japán legnagyobb költője”, *Hazánk*, 1905. október 8., 4.

énekelte meg. A haikai lírai költemény, melyben a költő a földöntúli élet utáni epekedésnek is kifejezést ad. Olykor melankólia, máskor elmésség, gúny vegyül e formába. Művelőinek sora igen nagy.

A szerző négy sorként fordított példát is hoz – „Oh, kedves gyermek! / De messze mentél, / Szitakötőcskét fogdosi, fogni! / Ah, messze, messze!”, amelyhez Vörösmarty Mihály *Kisgyermek halálára* című versét társítja.

Ugyancsak 1904-ben közölt egy névtelen szerző hosszú tárcát a gyulai *Békés* című lapban a régi és új japán irodalomról. Szó esik benne a *Kodzszikiról*, a *Nihongiról*, a *Manjósúrról*, amelynek verseiben

[...] megnyilatkozik a japán psziché. Apró szerkezetük, a dédelgető, babuskáló hang, az egyszerű, naiv gondolatok, melyek röviden, lendület nélkül jelennek meg igénytelen köntösükben, az enyhe, könnyedén repdeső fantázia – mindez a japán lélekből fakad.

Olvasható néhány fordítás is, amelyek hangja, kifejezései semmiben sem különböznek a Petőfi-epigonok szolamától. A régi irodalomból említést kap még a *Kokin vakasu*, Bakin, Basó – ők voltak Nyugaton, tehát Magyarországon is a régi japán irodalmat képviselő szerzők.³⁰

1905-ben Barátosi Balogh Benedek egy nő-darab fordítását adta közre a *Budapesti Szemlében*,³¹ majd egy évvel később, említett munkája harmadik kötetében az első magyar nyelvű japán irodalomtörténet mellett nem csupán a felsorolt, illetve rajtuk kívül először közölt prózai munkák, a nő magyar szövege, hanem rövidebb, lírai versek is olvashatók. A nő-darabot később Rapaics Rajmund is lefordította, igaz, német közvetítőnyelvből, s a történet mesegyűjteményekben is előfordul.³²

Az 1904–1905-ös évek Japánnal kapcsolatos hangulatát jól mutatja az alábbi rövid kis híradás:

Az örök mosoly, a világos színek és a mandulaszemek hazája, Japán került ma színre az Uránia Színházban. Az aktuális tárgy Szemere Attilának pompás munkája, akinek szellemes, kedves stílusa kiválóan kifokozta a közönségben a darab iránt való érdeklődést. Az első felvonásban Japán múltjából kapunk ízelítőt. A japán néphit különböző megnyilatkozásai, a művészetek legkezdetlegesebb formái kitűnően összeválogatott képekben vonulnak a néző előtt. A japán színészet, tánc, istentiszteleti szertartások, templomok

30 [Név nélkül], „A japán irodalom”, *Békés*, 1904. szept. 11., 1–4.

31 [ZEAMI Motokijó], „A pehelyruha: (Hagoromo): Japán Nő-játék”, ford. [BARÁTOSI] BALOGH Benedek, *Budapesti Szemle* 123. köt., 344. sz. (1905): 261–273.

32 [ZEAMI Motokijó], „A tollruha: Ha-goromo”, in *A felkelő nap országában*, szerk. Hans MOLISCH, ford. RAPAICS Rajmund, 96–101 (Budapest: Királyi Magyar Természettudományi Társulat, 1930). Előtte egy másik nő-darab részlete olvasható Karl Florenz nyomán. Lásd még: *Japáni mesék*, Az ifjúság számára átírt és illusztrálta AKANTISZ Viktor (Budapest: Szent István Társulat, 1901), 52–54; *Japán hőstörténetek és népmesék*, ford., előszó FEKETE Gabriella (Budapest: Vitézi Rend Zrínyi Csoport, 1943), 84–86; *A tűz-mánó: Japán mesék*, kiad. SZÁNTAI Zsolt (Budapest: Novella Kiadó, 2006), 124–125.

ismertetése fejezi be az első felvonást. A második felvonás a japán élet bemutatásának van szentelve. A japán család, nevelés, házasság, válás, a napi munka, a japán festészet, iparművészet, lakkészítés, porcelánkészítés a rokonszenv és bámulat érzését váltja ki a nézőből. A harmadik felvonás foglalkozik a modern Japánnal. Ismerteti a tökéletes japán kertészetet, a császári palotát és lakóit, a mesés szépségű japán tájakat, Jokohamát, Tokiót, a tengeri kikötőket, végül pompás mozgóképekben a japán tengerészetet. A közönség nagyon szívesen fogadta a darabot és lelkes tapsokkal fejezte ki tetszését.³³

Feltehetően a megélenkült érdeklődés, a japánszimpátiák hozták, hogy 1904-ben a *Jövendő* a már említett japán számmal jelentkezett, majd 1906-ban a *Magyar Szemle* is. A tendencia napjainkig tart, az említettekét változatos tartalmú folyóiratok, hasonló, a japán kultúrát középpontjukba emelő számai követték. A *Magyar Szemle*ben különböző prózai írások mellett olvashatók Nara- és Heian-kori költők versei, a forrás és a fordítók nevei hiányoznak. A közvetítő fordító viszont ismert: Paul Enderling, akinek *Japanische Novellen und Gedichte* című kötete 1905-ben jelent meg.³⁴

A nyitás, valamint a nyomában járó, immár visszafogásra nem kényszerülő nyugati érdeklődés a japánoknak is alkalmat adott arra, hogy megismerjék saját múltjukat, történelmük elmúlt évszázadainak kultúráját, benne íróikat, költőiket és magukat a műveket is. Erre a törvényszerű feledésen túl saját anyanyelvi nehézségeik is kényszerítették őket, minél régebbi volt egy szöveg, annál több problémát jelentett elolvasása és főleg megértése az átlagos műveltséggel rendelkező japán számára. Mindezt Barátosi Balogh Barna *Dai Nippon* című munkája harmadik kötetében meg is állapította: „A japán nemzet gazdag irodalmának történeti feldolgozása még húsz évvel ezelőtt teljesen hiányzott.”³⁵ A kötetet hosszabb bevezető nyitja, amely a *Kodzsikitől* az 1900-as évek elejének szerzőiig tárgyalja a japán irodalmat. Ekkorra a japán irodalomtörténészek már megállapították visszafelé a főbb fejlődési pontokat, s az elmúlt bő egy évszázadban ezt finomították Japánban és a nagyvilágban is a téma szakértői. A második, nagyobb rész pedig egy szöveggyűjtemény, amely a szerző már említett fordításait foglalja magában. A japán irodalom önmegismerésének és nyugati terjedésének egyik hazai jele Török Gyula írása Muraszaki Sikiburól a *Nyugatban*. Aproponja a *Gendzsi regényének* német fordítása, pontosabban a fordítás utáni élmény közvetítése.³⁶

1910-ben *Régi japán költők* címmel jelentek meg Várkonyi Titusz tanka-átköltései,³⁷ *Japán dalok és mesék* címmel pedig Ivánfi Jenő fordításai.³⁸ Utóbbi egy prózai mű mellett öt japán dal, melyek forrásaként a fordító angol közvetítőkre utal, de Zágonyi Ervin szerint inkább Enderlingből merített. Mindenesetre Ivánfi rövid bevezetőjében különbséget tesz a közvetítőnyelvi változatok között – az angolt a francia elé helyezve –, s

33 [Név nélkül] „Japán: Bemutató az Urániában”, *Alkotmány*, 1904. április 24., 9.

34 BUDA, „A (mű)fordítás rejtekútjai...”, 351–353.

35 BARÁTOSI BALOGH, *Dai Nippon...*, 3:3.

36 TÖRÖK Gyula, „Muraszaki-no-Szhikubu: Genji monogatari”, *Nyugat* 6, 4. sz. (1913): 322–323.

37 „Régi japán költők”, ford. VÁRKONYI Titusz, *Alkotmány*, 1910. június 9., 1.

38 „Régi japán dalok és mesék”, ford. IVÁNYI Jenő, *Az Újság*, 1910. augusztus 31., 1.

evvel, ha nem is mondja ki, rámutat arra, hogy a nem forrásnyelvi átültetések „továbbfordítása” legfeljebb egy újabb változatot hozhat létre, amelyről legfeljebb feltételezni lehet, hogy az „eredetihez” közelebb áll, valójában az európai irodalom narratívájának a keretei között marad.³⁹ Vidor Marcell 1913-ban a *Pesti Napló*-ban és a *Magyarországban*,⁴⁰ Bardócz Árpád 1915-ben, 1917-ben és 1918-ban közölt *A Hétben* fordításokat.⁴¹ Ebbe a közléscsoportba tartozik még a soproni *Kultúra* című lapban 1920-ban megjelent *Régi japán antológiákból* című, a *Manjósúból* és a *Kokinsúból* való szemelvény. Fordítójuk jelöletlen, Zágonyi Ervin Barna Józsefet valószínűsíti.⁴²

3.

Az első világháború után, az 1920-as évektől is közöltek a napilapok, folyóiratok még egy-egy közleményben régi japán verseket – Képes Géza, Féja Géza, Matavovszky Béla⁴³ –, de lassan egyre inkább az önálló kötetekre tevődött át a hangsúly. A kolozsvári *Ellenzék* 1922-ben közölte Kuncz Aladár cikkét, címe: *A régi és az új Japán*. A szerző röviden áttekinti a nyugati recepció néhány antológiáját, a japán irodalom korszakait, a költői műfajokat. Közli Basó egyik haikuját – a fordítások feltehetően tőle származnak – Kakinomoto no Hitomaro egyik versét, említi a *Manjósú* Urasima-történetét, közread néhány prózaként szedett tankát „hevenyészett fordításban”, s röviden ismerteti Muraszki Sikibu, Szei Sónagon, valamint Bakin munkásságát.⁴⁴

Talán egy „Tücsök és bogár” rovatba tartozó lehetne a *Borászati Lapok* 1922. október 5-ei számában olvasható költemény, amelyet a lap egyik levelezője saját sorainak kísérvéként küldött be a szerkesztőségnek, „mint a turáni testvériség híve és munkás közkatonája”. Az állítólag japánból fordított vers írója a levél küldője szerint „Ozi, a japánok »Ady«-ja”, de láthatóan csupán annyi köze volt a beküldött versnek a japánokhoz, mint magának Adynak. Elég az első versszakot idézni: „Mustod édes, mint a méz – / hálatalten égre nézz!”⁴⁵ Némiképp kapcsolódik ehhez az *Ellenzék* 1923. január 21-ei számában, Ambrus Balázs fordításában kiadott *Két japán vers*. Az egyik szerzője Tschen-tiu-fin, a másiké „Ismeretlen japán költő”, utóbbi első sorai:

39 ZÁGONYI, „Kosztolányi japán versfordításai...”, 48; lásd még: BUDA, „A (mű)fordítás rejtekútjai...”, 354–356.

40 „Japán költők”, ford. VIDOR Marcell, *Pesti Napló*, 1913. március 23., 46; „Japáni versek”, ford. VIDOR Marcell, *Pesti Napló*, 1913. dec. 21., 38. (Rövid bevezetővel); „Japán versek”, ford. VIDOR Marcell, *Magyarország*, 1913. december 25., 37. (A versek között vannak dupla közlések is.)

41 „Japán versek”, ford. BARDÓCZ Árpád, *A Hét* 26, 36. sz. (1915): 492; „Japán versek”, ford. BARDÓCZ Árpád, *A Hét* 29, 25. sz. (1918): 392.

42 ZÁGONYI, „Kosztolányi japán versfordításai...”, 48.

43 „Három tavaszi vers”, ford. KÉPES Géza, *Új Idők* 37, 20. sz. (1931): 619; „Japán versek”, átdolg. FÉJA Géza, *Előrs* 3, 8. sz. (1930): 6; „Japán versek”, ford. MATAVOVSZKY Béla, *Új Idők* 33, 34. sz. (1927): 208.

44 KUNCZ Aladár, „A régi és az új Japán”, *Ellenzék*, 1922. szeptember 3., 9–10.

45 „Japán dicsőítése a bornak”, *Borászati Lapok* 54, 40. sz. (1922): 357. (A levél írója K. Kováts János, „fordítója” Kovásznay Kováts János – vagyis ugyanaz a „borász”).

Hogyha eljő kedvesem az éjjel
S átugrik a magas kerítésen,
Édes kutyám, ne légy akkor résen [...].⁴⁶

Az 1920-as évek elején több önálló, japán fordításokat tartalmazó kötet is megjelent, Bardócz Árpád, Szombati Szabó István és Barna János ilyen értelemben Kosztolányi Dezső elődeinek tekinthetők.⁴⁷ Sem Bardócz, sem Szombati Szabó nem hagyta abba a japán versek fordítását kötetük megjelenése után, később is közzétettek néhányat.⁴⁸ Erre a másfél évtizedre esett Kosztolányi Dezső életművének kiteljesedése, benne a japán fordításoknak is, de erről majd később, a kritikai kiadás megjelenésekor esik szó.

A *Literatura* 1936. évi kötetében, nyilván nem függetlenül a *Nyugat* japán-antológiájától Thein Alfréd recenziót közölt *A japán irodalom útja* címmel. Írása valójában Kuni Macuo, Alfred Smoular és Rjúkó Kavadzsi *Histoire de la Littérature Japonaise* című, Párizsban az előző évben megjelent kötetét ismerteti.⁴⁹ Egy évvel később Kállay Miklós a *Napkelet*ben egy francia Basó-antológiáról írva, a haikai jellegzetességeit és a Basó életével kapcsolatos legfontosabb ismereteket foglalja össze. Megállapítja, hogy a fordítók csak a sorok számát tartották meg, a szótagszámot azonban nem. „De a versek így is igen tiszták és szépek”. E kötet egyik szerkesztője/fordítója szintén Kuni Macuo volt, a másik pedig Émile Steinilber-Oberlin.⁵⁰

A japán–magyar kapcsolatok egyik, erősen aktualizált összetevőjét mutatja meg a második világháború negyedik évében megjelent, már többször említett, Fekete Gabriella által szerkesztett, japán meséket és hősmondákat tartalmazó gyűjtemény bevezetőjének első bekezdése:

Japán rokonainkat hatalmas földrajzi távolság választja el tőlünk. A magyar és a japán nép lelkében mégis sok az egyező vonás. KATONANEMZET mind a kettő, s a hazafias-ságot és a hősi önfeláldozást tartja legfőbb erényének.

46 „Két japán vers”, ford. AMBRUS Balázs, *Ellenzék*, 1923. január 21., 13.

47 BARDÓCZ ÁRPÁD, *Japán versek* (Timișoara: Csendes Könyvnyomda, 1920); SZOMBATI-SZABÓ ISTVÁN, *Régi japán költők: Versek: Műfordítás antológia a Krisztus utáni 8., 9. és 10. század japán lírájából* (Kolozsvár: „Kaláka” kiadása, 1923); BARNA JÁNOS, *Japán antológia* (Satu-Mare: Weisz Sándor Könyvnyomda, 1924); lásd még: ZÁGONYI, *Kosztolányi japán versfordításai...*, 49; BUDA, „A (mű)fordítás rejtekútjai...”, 356–357.

48 „Japán költők”, ford. BARDÓCZ ÁRPÁD, *Új Idők* 28, 1. sz. (1922): 2; „Japán költők”, ford. SZOMBATI SZABÓ ISTVÁN, *Az Újság*, 1924. augusztus 20., 2. (Öt vers a *Manjósúból* és a *Kokin vakasúból*.)

49 THEIN ALFRÉD, szerk., *Mai japán dekameron*, ford. Kuni MACUO, közl. Szergej JELISZEJEV és THEIN ALFRÉD, *Mai külföldi dekameron* (Budapest: Nyugat Kiadó, 1936); THEIN ALFRÉD, „A japán irodalom útja”, *Literatura* 11 (1936): 188–190.

50 KÁLLAY MIKLÓS, „Hai kai de Bashô et de ses disciples”, *Napkelet* 15, 3. sz. (1937): 210–212.

A második világháború után, igaz fáziskéséssel, követve a nyugati világban érvényesülő tendenciát, amely a militarizált Japánt beemelte a demokratikus országok sorába, az 1960-as évek elejétől lassú paradigmaváltás következett be a magyar japanológiában is. A korábbi jószándékú, inkább műkedvelő rajongók és a nyelvet ismerő szakemberek aránya az utóbbiak javára, ha nem is jelentősen, de megváltozott, s a közvetítőnyelvi fordítások mellett egyenjogúságot nyert a forrásnyelv használatának követelménye. Persze nyugati nyelvből tolmácsolni alapvetően más, mint egy távol-keletiből, de a messzebb eső kultúrák alkotásait is azzal az igénnyel kell fordítani, mint a nyugatin belülieket: tartalom és formahűen, az eredeti kulturális sajátosságainak megtartásával, s ha szükséges, akár új, irodalmi rétegnyelvet teremtve.

Ezt a megváltozott szemléletet mutatja Horváth Tibor kritikája Donald Keene angol nyelvű japán irodalomtörténetéről; szaktudósé szakkönyvről.⁵¹ A kritika írója életútjával maga is példája volt a Távol-Kelet felé irányuló, az új lehetőségek hatására újonnan támadt érdeklődésnek: szakmai karrierjét régészként kezdte, s csak amikor a Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeumba nevezték ki, akkor került látókörébe a keletkutatás. Japán tanulmányútjának kényszerű meghosszabbodása előnyös helyzetbe hozta, amit később a múzeum igazgatójaként messzemenően érvényesíteni tudott. Hozzájárult mindehhez az egyetemek orientalisztikai, távol-keleti oktatásának fellendülése, több helyre koncentrálódása, különösen 1990 után, ami lényegében egy nyitott(abb) világ sokféle igényeit elégítette ki, a Távol-Keletet is egyre jobban bevonva a hazai érdeklődésbe és ismeretekbe. S ebben a vonatkozásban mindaz, ami Japánból Magyarországra eljutott, a hazai demokratizálódást is elősegítette.

Az 1960-as évek a japán próza néhány kiemelkedő, világviszonylatban is ismert művének hazai megjelenésével kezdődött. 1963-ban Arthur Waley angol átültetése nyomán, Hamvas Béla fordításában, illetve ennek Philipp Berta általi átdolgozásában került az olvasók kezébe Muraszaki Sikibu *Gendzsi regénye*.⁵² Az első kötet elején az angol fordító rövid bevezetése olvasható, ebben Waley nem szól arról, hogy ő milyen kiadást, szöveget használt. A 11. században született művet ugyanis a mai japán olvasó sem érti, ennek következtében több, modernizált anyanyelvű kiadása is létezik. Ez a tény felveti azt az általános, tehát a jövőben egy esetleges magyar nyelvű, japán forrást használó fordítás alapkérdését, vajon a fordító – természetesen nyelvi kompetenciái birtokában – az eredeti, vagy egy modernizált japán szöveget válassza-e? Ha modernizáltat, akkor miért azt, amelyiket? És vajon az eredeti, valamint a modernizált japán szöveg két különböző – nyilván nem tartalmilag – szöveget kell hogy eredményezzen, akár magyarul, akár más nyugati nyelven születik meg? Több mint negyven évvel később a regényt Gy. Horváth László is lefordította, Edward G. Seidensticker angol fordítása

51 HORVÁTH Tibor, „Donald Keene: Japanese Literature: An Introduction for Western Readers”, *Helikon* 3, 1. sz. (1957): 33–38.

52 MURASZAKI [Sikibu], *Gendzsi regénye*, ford. HAMVAS Béla, átdolg. PHILIPP Berta, 3 köt., A világirodalom klasszikusai (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1963).

után.⁵³ S bár nem a szöveg teljes visszaadásán van a hangsúly, hanem a Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum egyik értékes, a regény főhősének életét megörökítő, illusztrált kéziratának bemutatásán, feltétlenül említeni kell Dénes Mirjam és Fajcsák Györgyi kötetét, amely a múzeum emlékkiállításához kapcsolódott.⁵⁴ A regény első fordítása után, 1966-ban *Párnakönyv* címmel ugyancsak az udvari viszonyokat bemutató irodalmi naplók jelentek meg, fordítóik Holti Mária és Philipp Berta voltak. Forrásként szintén Arthur Waley angol változatát, Donald Keene szöveggyűjteményét, illetve japán nyersfordítást használtak.⁵⁵ A régebbi prózai művek közé tartoznak Ueda Akinari történetei, amelyek magyarul az *Eső és hold meséi* címet viselik. Fordítójuk Hani Kjoko – aki nagyon sokat tett a japán és magyar irodalom kölcsönös megismertetéséért –, valamint Holti Mária volt; forrásként a japán eredetit használták.⁵⁶

A buddhizmus nyugati terjedése következtében az 1970-es évektől Magyarországon is egyre nagyobb tért kaptak az európai gondolkodással hasonlóságot mutató, vagy éppen azt kikerülő – elsősorban meditációval, befelé fordulással, önmegismeréssel kombinált – ritusok, a vallás és a misztika határán álló testi-lelki gyakorlatok. 1978-ban Miklós Pál sinológus a *Gyorsuló idő* sorozatban úttörő kötetet jelentetett meg *A Zen és a művészet* címmel. Ennek egyik rövid fejezete a japán haikuval foglalkozik, amit Basó versei alapján mutat be, illusztrálva a keleti és nyugati világszemlélet különbségét:

A mi nyelvünk szerkezete, szókincese és alakjai szükségképp eltorzítják a nagyon távoli és nagyon idegen nyelvek költészetét, ha beléje kényszerítjük. A japán és a kínai nyelv tud olyan jelentésárnyalatokat kifejezni, amiket mi elképzelni is nehezen tudunk. [...] A torzulás természetesen még erősebb olyan műfordítóinknál, amilyen például Kosztolányi, akik ugyan páratlan beleérző készséggel adnak vissza egy-egy hangulatot, de a tárgyi körülmények sejtetését és a verbális és költészettani sajátságok érzékeltetését egyaránt európai analógiákkal helyettesítik, minthogy az eredetit nem ismerik.⁵⁷

Hozzá kell tenni, hogy ez visszafelé is igaz, például egy-egy magyar irodalmi mű japán átültetése során; nem véletlen, hogy a japánra fordított, 1867 előtti művek száma csekély. Miklós Pál vékony kis könyve után egy évvel később Hürkecz István, aki Inoue Jaszusi és Mori Ógai egy-egy regényét japánból fordította, az *Igaz Szó* egyik *Kilátó*-mellékletében *Pillangók* cím alatt a haikuról közölt tanulmányt, gazdagon vegyítve azt saját fordításaival. Írásának bevezető fejezetében ez olvasható:

53 MURASZAKI udvarhölgy, *Gendzsi szerelmei*, ford. Gy. HORVÁTH László, 3 köt. (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2009).

54 DÉNES Mirjam és FAJCSÁK Györgyi, szerk., *Gendzsi herceg nyomában: Japán képen és írásban* (Budapest: Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum, 2015).

55 *Párnakönyv: Japán irodalmi naplók a X–XI. századból*, ford. HOLTÍ Mária és PHILIPP Berta (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1966).

56 UEDA Akinari, *Eső és hold meséi*, ford. HANI Kjoko és HOLTÍ Mária, utószó HANI Kjoko (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1964).

57 MIKLÓS Pál, *A Zen és a művészet*, *Gyorsuló idő* (Budapest: Magvető Kiadó, 1978).

Hogy mi is a haiku, az még nem dőlt el végérvényesen. Sem a sokfiókos íróasztalú tudósok, sem a haiku-költők közt. Még kevésbé az alábbi haikuk fordítójának a fejében, [...] Ezért Miklós Pál kitűnő ismeretterjesztő könyvecskéjéből idézünk néhány ide vonatkozó passzust – a durvább tárgyi tévedések kihagyásával.⁵⁸

Fontos állomás volt 1981-ben a japán költészet (a haiku) magyarországi megismertetésében a Tandori Dezső fordította *Japán haiku versnaptár*. A válogatás a három legtöbbször értékelt költő, Basó, Buson és Issza verseit közli, Halla István rövid utószavával a haikuról; ez volt az első, nagyobb olvasóközönségnek szóló írás erről a versformáról. A kötet tipográfiája igen szép, hatásának ez is egyik összetevője: formátuma, Hirosige színes metszetei, a címerrajzok, az elegáns kötés, illetve borító mind szerepet játszottak a kiváltott hatásban.⁵⁹ Hozzá hasonló jelentőségű Rácz István kötete, a *Fényes telihold*, amelyben a haikuk mellett tankák is vannak. A magyar változatok japán nyersfordításból születtek, összevetve német és francia átültetésekkel, de az eredeti forrás megnevezése hiányzik.⁶⁰

1982-ben Ausztráliában került ki a nyomdából – majd 1993-ban Magyarországon is – a japán írásbeliség és krónikairodalom első jelentős alkotása, az egyik legrégebbi japán nyelvi és történelmi emlék, a *Kodzsiki*, Kazár Lajos átültetésében. A fordító nem szépirodalmivá formált, könnyen olvasható történetekben adta vissza az anyanyelvi olvasók számára is sok helyen homályos szöveget, hanem érzékeltette nyelvi, értelmezési, formai nehézségeit. Forrása, ahogy erről a bevezetőben számot ad, Ivao Kinosita 1940-es japán kiadása volt, de felhasznált más nyelvekre fordított változatokat is.⁶¹ A japán ősmondák, mítoszok, történelmi legendák részletei több kiadványban olvashatók, közülük Kevey István és Icsikava Mijoko gyerekeknek írt, a japán szöveget forrásul használó történeteit,⁶² illetve Maurice Percheron francia nyelvről fordított, a történelmi időkötet is magába foglaló műveit lehet kiragadva említeni.⁶³

Az 1990 utáni három évtizedre a haiku magyarországi gátszakadása jellemző, amely egy-két szövegkiadásban/fordításban méltó a forrásaihoz, másfelől azonban – nem is lehet másképp – részben átalakult „nemzeti” műfajjá, részben felhígult, semmitmondóvá vált. A szakmai igényekre, valamint tartalmi-formai szempontokra egyaránt figyelő közvetítők között feltétlenül említeni kell Terebess Gábort, aki könyvkiadóként, eleinte valóságos, mostanában már csak online bolthálózat üzemeltetőjeként, illetve igen gazdag és változatos honlapjának fenntartójaként fontos szerepet tölt be a Közel- és Tá-

58 HÜRKECZ István, „Pillangók”, *Igaz Szó* 27, 12. sz. (1979): 549–555.

59 *Japán haiku versnaptár*; ford. TANDORI Dezső, utószó HALLA István (Budapest: Magyar Helikon, 1981).

60 RÁCZ István, *Fényes telihold: Négy évszak Nipponban: Haikuk és tankák*, Koszmosz Könyvek (Budapest: Móra Kiadó, 1988).

61 KO-DZSI-KI, „Régi történetek feljegyzései”: *Japán őstörténet*, ford., magy. KAZÁR Lajos (Sydney: Magyar Történelmi Társulat, 1982¹; 1993²).

62 *Japán mitológiai elbeszélések: Japán őstörténeti feljegyzések és regék olvasmányos gyűjteménye*, ford. KEVEY István és ICHIKAWA Mijoko (Budapest: Boncza Kiadó, 1999).

63 MAURICE PERCHERON, *Japán hősi legendája*, ford. NOVÁK Petra és AMBRUS Kata (Budapest: Torii Kiadó, 2005).

vol-Kelet megismertetésében.⁶⁴ Szántai Zsolt források feltüntetése nélküli, párhuzamos anyagokat is tartalmazó fordításai mellett – amelyek között megtalálható a *Száz híres vers*, azaz *Ogura Hjakunin Isszu* című gyűjtemény teljes átültetése is –, a *Lyra Mundi* sorozatban megjelent Basó-kötet párhuzamos, többnyelvű szövegekészítésével, igen gazdag jegyzetanyagával az elmélyültebb megismerést teszi lehetővé.⁶⁵ S a nyugati nyelvek nagy haikugyűjteményei közül egy holland nyelvű is olvasható magyarul, lefordítása feltehetően valami véletlennek, vagy hirtelen aktualitásnak köszönhető.⁶⁶

A *Harcosok Ösvényén* sorozat célja ugyan nem a régi japán irodalom megismertetése, de néhány kötetben mégis helyt kaptak 1868 előtti szerzők is. E sorozaton belül jelent meg Daidódzsi Júzan *A busidó alapjai* című viselkedésgyűjteménye, valamint Jamamoto Cunetomo *Hagakure* című munkája is. Az első forrásaként egy japán és egy angol nyelvű mű van feltüntetve, a második is angol fordításból készült.⁶⁷ 2004-ben jelent meg a sorozatban a *Mijamoto Muszasi* főcímet viselő kötet, amely Szugavara Makato angoltól fordított Muszasi-életrajzát, illetve Muszasi *Az öt elem könyve* című, japánból fordított munkáját tartalmazza. Előszavában a japán fordító – mellette van egy magyar is – a régi japán szövegek, s különösen Muszasi írásának érthetőségéről és a fordítás elveiről ír.⁶⁸ A japán világlátás, az Edo-kor harcosainak világszemlélete szempontjából – a Tokugava-kor kezdetének tükröződése majdnem száz évvel később – ide tartozik Tacsibana Minehide 2009-ben megjelent Muszasi-életrajza, amelyet angoltól fordítottak.⁶⁹

2000-ben jelent meg egy kötet Kobajasi Issza haikuiból Terebess Gábor fordításában. Forrásnyelve az eredeti, a kötet elején a fordító bevezetője olvasható, amely a szerző rövid életrajzát, a haiku jellemzőit foglalja össze. Terebess egy haiku fordításpróbáit is megmutatja, amíg a végső változatra rá nem talál. A gesztus fontos, mert világosan érzékelteti, hogy a célnyelvi fordítók nem tudnak elvonatkoztatni saját anyanyelvi közegük alkotáselőzményeitől, amely a legszorosabb forma- és tartalomhűség mellett is megjelenik a fordításokban. A versek időrendben követik egymást, a datálatlanok a

64 *Terebess online: a Terebess Hungária Kft. honlapja*, hozzáférés: 2020.04.28, <https://terebess.hu>.

65 *Haikuk és wakák: Japán versek*, vál., ford. SZÁNTAI Zsolt (Szeged: Szukits Kiadó, 2001); *1000 japán vers: Haikuk, wakák*, ford. SZÁNTAI Zsolt (Budapest: STB Kiadó, 2009); MACUO Basó, *333 haiku*, vál. Gy. HORVÁTH László, ford. Gy. HORVÁTH László és TANDORI Dezső, jegyz. Gy. HORVÁTH László és NAGY Anita, *Lyra mundi* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2009).

66 J. van TOOREN, *Haiku: Az ifjú Hold: Japán haikuköltészet a tizenötödik századtól mostanáig*, ford. HORVÁTH Ödön (Budapest: Napeledelel Könyvkiadó, 2011).

67 DAIDÓDZSI Júzan, *A busidó alapjai: Szamuráj törvénykönyv*, ford. TÓTH Andrea, jegyz. FARKAS Katalin, szerk. KÁRPÁTI Gábor, *Harcosok ösvényén* (Budapest: Szenzár Kiadó, 2003); JAMAMOTO Cunetomo, *Hagakure: A samurájok kódexe*, ford. KÁRPÁTI Gábor, *Harcosok ösvényén* (Budapest: Szenzár Kiadó, 2000).

68 SZUGAVARA Makoto, *Mijamoto Muszasi – A nyughatatlan géniusz / MIJAMOTO Muszasi, Az Öt Elem könyve*, ford. ABE Tetsushi, TÓTH Andrea és VARGA Orsolya, *Harcosok ösvényén* (Budapest: Szenzár Kiadó, 2004).

69 [TACSIBANA Minehide és DE LANGE, William], *Busú denraiki: Az igazi Muszasi*, ford. AMBRUS Kata (Budapest: Torii Kulturális és Sportszolgáltató Betéti Társaság, 2009).

versorozat végén olvashatók. A kötetet válogatott bibliográfia zárja, amely Issza magyarul megjelent műveit is tartalmazza.⁷⁰

Érdekes kötetet adott közre Szato Hiroaki angolul, amely 2005-ben magyarul is megjelent *Szamurajlegendák* címmel. Szerzője azoknak az évszázadoknak a forrásaiból válogat, amelyeket a japán történelemben a szamurajok évszázadainak lehetne nevezni. De nemcsak válogat, olvasásukat összekötő, értelmező szövegekkel meg is könnyíti, hogy a nyugati érdeklődő tartalmilag hiteles ismeretekhez jusson. Az angol nyelvű, jegyzetekkel ellátott szöveggyűjtemény magyar fordítása Yamaji Masanori szakmai felügyelete mellett készült, ennek következtében az egyik legmegbízhatóbb magyar nyelvű forrás, ha nyelvi áttélelezettséggel is, ami a hazai olvasók rendelkezésére áll.⁷¹ Tematikailag is kapcsolódik e szöveggyűjteményhez az ugyanebben az évben megjelent, a 12. századi japán történelem fontos eseménycsoportját tárgyaló, de csak a 17. században lejegyzett, a Szoga testvérek életét tárgyaló *Szoga monogatar*. Angolból továbbfordított változatát jelentette meg a *Harcosok Ösvényén* című sorozatban a Szenzár Kiadó, a fordító, Thomas J. Cogan részletes tanulmányával, amely a monogatarival kapcsolatos összes fontos kérdést tárgyalja.⁷²

A 2011-es év különlegessége két Basó-kötet volt. Az év közepén Kolozsy-Kiss Eszter fordításában mind a hat, útinapló jellegű, prózai és verses részleteket tartalmazó írás, majd az év második részében Vihar Judit tolmácsolásában a legterjedelmesebb, az északi utazás alatt született napló jelent meg. Kolozsy-Kiss Eszter bevezetőjében röviden ismerteti Macuo Basó életét, az útinapló japán műfaját, kitér a haikuval kapcsolatos kérdésekre is, illetve saját, fordítással kapcsolatos elképzeléseit. Erről többek között ezt írja:

Kosztolányi munkássága nélkül talán soha nem vált volna a japán vers nálunk is népszerűvé, ugyanakkor az általa közvetített tankák, hokkuk, haikuk szép magyar versek ugyan, de semmiképpen sem japánok. Az én fordításaim ebben az értelemben nem szép versek. Nem is volt szándékomban szép magyar versek írása, ezért lehet, hogy lesznek olyan olvasók is, akiknek ez a kötet csalódást okoz. Az én szándékom az volt, hogy a japán eredeti verseket a lehető legpontosabban visszaadjam.⁷³

Vihar Judit a magyar mellett a japán szöveget is közli, rövid előszót írt a kötethez, amely fényképekkel, metszetekkel gazdagon illusztrált, s a megjelenése szomorú aktualitására, a 2011-es tóhokui földrengésre is utal.⁷⁴

70 KOBAJASI Issza, *Egy csésze tea Isszával*, ford. TEREBESS Gábor (Budapest: Orpheusz Kiadó, 2000).

71 SATO Hiroaki, *Szamurajlegendák*, ford. GOSZTOLA Rita, GYURA Veronika, HOLLÓSI Krisztina és VAGDALT Judit (Budapest: General Press, 2009).

72 *A Szoga fivérek krónikája*, angolból ford. TÓTH Andrea, *Harcosok ösvényén* (Budapest: Szenzár Kiadó, 2005).

73 MACUO Basó, *Útinaplók*, ford., kiad. KOLOZSY-KISS Eszter, Pagoda és krizantém (Budapest: Ráció Kiadó, 2011), 16.

74 MACUO Basó, *Észak ösvényein: Egy 17. századi japán költő verses útinaplója*, szerk., ford. VIHAR Judit (Budapest: Vince Kiadó, 2011).

Különleges, többnyelvű, többszerzőjű kötetet adott ki 2017-ben a Gondolat Kiadó. Josisige no Jaszutane, Kamo no Csómei és Basil Buntig egy-egy, időben egymásra hatást gyakorló művét magyarul, s párhuzamosan a kínai, a japán és az angol eredeti szöveget is. Mindhárom magyar változat közvetítőnyelv nélküli, s a két fordító, Fülöp József és Szemerey Márton igen informatív tanulmánnyal, fordítási bibliográfiával és alaprajzokkal (Heiankjó) segítik a megértést. A tanulmány egyik erénye, hogy szöveg-elemzésre is vállalkozik, bemutatva a japán eredetiben elrejtett verssorokat, s azokat kiemelve a teljes versek japán és magyar szövegét is párhuzamosan közli, ezáltal a két nyelv különbségét vizuálisan is érzékeltetni tudja. A névírás a Hepburn-átírást követi. A kötet tipográfiája is nagyon mutatós.⁷⁵

Kosztolányi Dezsőnek elévülhetetlen érdemei vannak a japán irodalom, pontosabban a japán költészet egy részének hazai megismertetésében, függetlenül műfordítói munkája megítélésétől. Bár már az első világháború előtt is érdeklődött a japán kultúra iránt, japán fordításainak legnagyobb része a két világháború közötti évekre esett. A Kolozsy-Kiss Eszter által sajtó alá rendezett kritikai kiadás nagy érdeme, hogy kettős – japán és magyar – szempontokat is figyelembe vesz. A kötet gerince valójában egy többnyelvű antológia, amely a fordítások mellett párhuzamosan közli a megtalált forrásokat, valamint a közvetítő szövegeket, amelyek alapján Kosztolányi a magyar változatokat létrehozta; ebben a vonatkozásban a nemzetközi japanológiában is újdonság, e versek korábban soha nem jelentek meg hasonló gyűjteményben. A kíséző tanulmány pedig a fordítások keletkezés- és kiadástörténetén túl a szükséges japán irodalmi ismereteket is összefoglalja, s az olvasót részletes és sok szempontú mutatórendszer segíti.⁷⁶

A Meidzsi előtti japán irodalomnak a reformkortól napjainkig tartó hazai jelenlétét a *Szarasina napló* 2018-as megjelenésével lehet félbehagyni. Szugavara no Takaszue lányának naplóját Fittler Áron fordította, munkája – a tipográfiai gyakorlatlanságon kívül, ami nyilván a magánkiadás következménye – fontos ismereteket nyújt a megértéshez, fordításának nyelve pedig élménnyel láthatja el az olvasót. Részletes bevezetője kitér a napló keletkezésére, társadalmi és irodalmi hátterére, műfaji összetevőire, a szerző családi viszonyaira, a naplóra mint irodalmi műre, valamint a japán és nyugati befogadásra. Külön szól a fordítás elveiről és nehézségeiről, precízen feltüntetve a használt kiadásokat. A szövegközlésben folyamatosan szedve olvashatók a magyarázó jegyzetek, az illusztrációk jól válogatottak, a térképek informatívok. A kötet tartalmazza végül a japán szöveget is.⁷⁷

75 YASUTANE [Yoshisige no], CHŌMEI [Kamo no] és BUNTING [Basil], *A fűkunyhóból*, ford., kiad. FÜLÖP József és SZEMEREY Márton (Budapest: Gondolat Kiadó, 2017).

76 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Japán versek*, kiad. KOLOZSY-KISS Eszter, Kosztolányi Dezső összes művei (Budapest: Kalligram Kiadó, 2017).

77 SZUGAVARA no Takaszue lánya, *Szarasina napló: Egy XI. századi japán nemesasszony önéletírása*, ford., kiad. FITTLER Áron (Dunakeszi: Magánkiadás, 2018).

Miután a Kínától keletre található szigetvilágról, a Japán Császárságról szóló első hírek az 1500-as évek végétől jutottak el Európába, azt lehetne gondolni, hogy ez a kapcsolattörténeti fél évezred azóta teljes egészében vagy legalábbis nagy részében a két kultúra találkozásának, ismerkedésének időszaka volt. Csakhogy az 1600-as évek elejétől a Tokugava-bakufu fokozatosan elzárkózó külpolitikára rendezkedett be, s az 1860-as évek közepéig, a Meidzsi-időszakig távolságot tartott a nyugati világtól, csupán egy kis szigetén és kizárólag a hollandok képviselheték Európát. Az intézkedés kettős hatást váltott ki. A belső béke jót tett a japán kultúrának, benne az irodalomnak és a művészeknek is; Európában viszont minden japán vonatkozás, szellemi vagy tárgyi tényező a titokzatosság, a különlegesség nimbuszát kapta, amit az egyes nemzetek a saját hagyományaik segítségével próbáltak megérteni és magyarázni – többnyire félreértésekkel. A Távol-Kelet legszélső országa az ismeretlenség ködében létezett csupán, közvetlen nyelvi vagy személyes érintkezésre nem nyílt mód.

Ez volt a legfőbb oka annak, hogy a japán irodalom lett a kultúra utolsó eleme, amely – nem szenzációként, hanem tényleges olvasmányként – eljutott Nyugatra.⁷⁸ Bár a japán írásról, a mitológia, hitvilág különlegességeiről már az első utazók, például Xavéri Szent Ferenc is szót ejtettek,⁷⁹ de kizárólag a furcsasága, érthetlensége volt az, amit észrevettek, s azt közvetítették. Mindez nem is lehetett másként, hiszen míg például a vizualitás vagy a személyes kapcsolatok értelmezhetők a megértés felületesebb szintjén is, addig az írással közvetített gondolatokhoz nemcsak a nyelvnek, hanem magának a japán világnak az ismerete is szükséges.

Emellett azonban más tényezők is közrejátszottak abban, hogy Nyugaton a kapcsolatok felvételekor már sok évszázados japán irodalomból, amelynek az elején, mint más nemzetek esetében is, mítoszok és mondák állnak – a *Kodzsiki* és *Nihonsoki* (*Nihongi*) –, a Meidzsi utáni szerzők és művek az ismertebbek; kivéve a haiku versformáját és néhány alkotóját. Az egyik ok az az általános körülmény, hogy a jelenkor olvasmányai mindig közelebb állnak a jelen olvasóhoz, mint a régi irodalom alkotásai. Szerepet játszik az is, hogy az 1868 utáni években jelentős kölcsönhatások formálták az írói, költői felfogást: a japán alkotók utánozni akarták az angol, német, francia, orosz irodalmat, a nyugati olvasók pedig az őket is érintő problémákat szerették volna viszontlátni japán környezetben. A jelenkor megértésének feltétele mindig valami kiegyenlítődség a tematikában és a tárgyalásban, különösen, ha ennyire eltérő és sokáig kapcsolat nél-

78 Ezt mutatják a bibliográfiák is, amelyekben más témakörökhöz képest alárendelt szerepet játszik az irodalom, s ezen belül is az 1868 előtti művek kiadásai, lásd: Oskar NACHOD, comp., *Bibliography of the Japanese Empire, 1906–1926*, Vol. 2 (London–Leipzig: Edward Goldston–Karl W. Hiersemann, 1928), – 9575 tételből 394; Wolfgang HADAMITZKY und Marianne KOCKS, *Japan-Bibliographie: Verzeichnis deutschsprachiger japanbezogener Veröffentlichungen: Reiche A. Monografien, Zeitschriften, Karten: 1477–1920*, Vol. 3 (München–London–New York: Saur, 1990), 1. – 3231 tételből 224; Wolfgang HADAMITZKY und Marianne RUDAT-KOCKS, *Japan-Bibliographie: Verzeichnis deutschsprachiger japanbezogener Veröffentlichungen: Reiche B. Aufsätze: 1611–1900*, Vol. 2 (München: Saur, 1998), 1/1.– 6098 tételből 133.

79 BUDA, *Messziről felmerülő, vonzó szigetek...*, 39, 44.

küli két civilizációról van szó. Reagálni inkább a közösré lehetséges, nem annyira az ismeretlenre, a meg nem értettre. Emellett azonban az 1868 utáni évtizedekben a régi japán irodalom szerzői és művei az akkori jelen japán olvasói előtt sem voltak közismertek, hiszen részben akkor kezdődött meg a japán múlt, benne a kultúra és az irodalom új kanonizációja, s igen jelentős gát volt, a régi irodalmat eredetiben megismerő anyanyelvi olvasó előtt is a nyelv, illetve az írás változása.

A japán kultúra – részeként az irodalom, a művészetek – hazai megjelenése, jelenléte persze az nyugati és a japán, ezen belül a japán–magyar/magyar–japán kapcsolatok függvénye volt és maradt is. A kölcsönhatások a 17–18. században közvetettek és közvetítettek voltak, személyesekké a Meidzsi után vál(hat)tak, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia és a Japán Császárság diplomáciai kapcsolatba lépett egymással. A találkozások történetét más és más szempontból magyar szerzők is feldolgozták,⁸⁰ hasonlóképpen a japán irodalomról, irodalmi kapcsolatokról is született néhány könyv, publikáció, lexikoncikk.⁸¹ Vihar Judit megállapítása szerint a magyar fordításokat elsősorban a véletlenszerűség, valamint az elhivatottság jellemezte – ezt megerősíti az elmúlt két évszázad fordításainak áttekintése; megemlíti a forrásnyelv/közvetítőnyelv kérdését, valamint néhány jellemző fordítási/átírási hibát, s kiemeli a műfordító szerepét.⁸² Az átírás anomáliáira Erdős György is felhívja a figyelmet.⁸³ A forrásnyelvi-célnyelvi fordítások sajátosságairól Somodi Júlia írt összefoglalót.⁸⁴ Mindezekről itt csak említést lehet tenni, ez a tanulmány nem tér ki a fentiekkel kapcsolatos, speciális nyelvi ismeretek és követelmények teljes és részletes tárgyalására.

Az Edo-kor elzárkózása azonban nem volt teljesen hermetikus. Két nyugati hajós-nép, előbb (szabadabban, majd kitiltva) a portugálok, aztán (egyetlen kis szigetre beszorítva, korlátozott szabadsággal) a hollandok képviselői, akiket a sógúnátus beenge-

80 FARKAS Ildikó, „Japán megjelenése Magyarországon a XIX–XX. század fordulóján”, in *Tanulmányok a magyar–japán kapcsolatok történetéből*, szerk. FARKAS Ildikó, SZERDAHELYI István, UMEMURA Yuko és WINTERMANTEL Péter, 63–88 (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2009); FARKAS Ildikó, „Japán megjelenése a két világháború közötti Magyarországon”, in *uo.*, 186–215; WINTERMANTEL Péter, *Nippon-babona: A magyar–japán kapcsolatok története* (Budapest: Osiris Kiadó–Külügyi és Külgazdasági Intézet, 2016); UMEMURA Yuko, *Japánok és magyarok egymásról* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2017); KISS Sándor, *Japán vonzásában: Magyarok, akik szerették Japánt* (Budapest: Holnap Kiadó, 2017); TÓTH Gergely, *Japán–magyar kapcsolattörténet 1869–1913* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2018).

81 PRÖHLE Vilmos, *A japáni irodalom kis tükre*, Távolság-Kelet könyvei (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1937); SÖVÉNY Aladár, „Japán irodalom”, in *Világirodalmi kisenciklopédia*, szerk. KÖPECZI Béla és PÓK Lajos, 2 kötet. (Budapest: Gondolat Kiadó, 1976), 2:645–649; VOIGT Vilmos, „Japán irodalma”, in *Világirodalmi lexikon*, főszerk. (I–XI): KIRÁLY István, (XII–XIX): SZERDAHELYI István, felelős szerk. (I–XI): SZERDAHELYI István, (XIII–XIX): JUHÁSZ Ildikó, 19 kötet. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 5:545; MÁRTONFI Ferenc, „Japán irodalmi formák”, in *uo.*, 5:545–552; MÁRTONFI Ferenc, „Japán irodalom”, in *uo.*, 5:552–566; VIHAR Judit, *A japán irodalom rövid története* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994); VIHAR Judit, „A japán irodalom megjelenése Magyarországon 1989-ig”, in *Tanulmányok...*, 383–403; ERDŐS György, „Japán irodalom Magyarországon 1990-től”, in *Tanulmányok...*, 567–574.

82 VIHAR, „A japán irodalom...”, 383.

83 ERDŐS, „Japán irodalom...”, 569–570.

84 SOMODI Júlia, „Kultúrák fordítása: Néhány szóban a japán–magyar fordításról”, in *Ismerjük meg Japánt! Bevezetés a japanisztika alapjaiba*, szerk. FARKAS Ildikó, 203–218 (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2009).

dett az országba, a japán kulturális és anyagi értékek hírvivői lehettek. Csak az volt a baj, hogy az a közösség, amely a portugál és a holland nyelvet anyanyelvként beszélte, részben nem volt nagy létszámú, részben éppen a világ teljes felfedezését, feltérképezését követően egyre inkább vesztett korábbi, hatalmi pozíciójából. Emiatt anyanyelvüket, az első európai közvetítőnyelveket a kontinens egészét tekintve második nyelvként kevesen beszélték.

Mindez azt jelentette, hogy a holland és portugál, illetve a latin változatokban Európába került japán szövegek – a szépirodalom is – megértéséhez és elterjedéséhez újabb, második idegen nyelvként funkcionáló közvetítőnyelvre volt szükség. Ezek lettek az 1800-as évek második felétől előbb a francia, az angol, majd a német. A távoli japán világ emiatt például a magyarság számára hosszú ideig kettős fénytörésben mutatkozott meg, egy vagy két nyugat-európai nyelv közreműködésével. Ami a hűségnek – eleve eltekintve például a magyarul nagyon nehezen visszaadható, pontosan megnevezhető nemzeti reáliáktól, az eltérő társadalomtörténetől – elég sokat ártott. Másfelől viszont az átültetések mégiscsak lehetőséget teremtettek a távoli világ megismerésére, a közbülső szűrők torzításaival. A magyar fordítások is, hasonlóan más tolmácsolásokhoz, sokáig az említett három nyelvből készültek. Kelet-Európában az 1940-es évek végétől csatlakozott hozzájuk első közvetítőnyelvként az orosz. S bár korábban is voltak, akik értették a japán szövegeket, a közvetlenül a japánból történő fordítások számának növekedése részben az egyetemi japán tanszékek megjelenése után, illetve az 1990-es évek elejének kül- és belpolitikai változásaitól eredeztethető.

A forrásnyelv, a közvetítőnyelv(ek) és a célnyelv összefüggései

Forrásnyelv	A keletkezés vagy lejegyzés korának japán nyelve	
	Modernizált (mai) japán nyelv	
Közvetítőnyelv	Többszörös	Latin
		Portugál
		Holland
	Egyszeres (a leggyakoribbak)	Francia
		Angol
		Német
Orosz		
Célnyelv	Átültetés	Prenyugatos nyelvre
		Nyugatos nyelvre
		Posztnyugatos nyelvre
	Tartalom- és formahű fordítás	

Jelenleg a magyar fordítási gyakorlatban kiindulási állomásként egyaránt helyt kap a forrásnyelv és a közvetítőnyelv. A fordító feladata egy olyan magyar nyelvréteg meg-

teremtése, amelyre formailag és tartalmilag is lehet régi, valamint modern japán irodalmi alkotásokat fordítani úgy, hogy a tolmácsoló munkáját beépítheti a célnyelv hagyományába. A fordítónak ugyanis a forrás- és célnyelvet egyaránt kreatívan kell ismernie; ez a régi felismerés érvényes a távol-keleti irodalom más nyelvű alkotásaira is. Még jobb, hogy egymástól messzi kultúrák szövegeinek kölcsönös megismertetésében legalább két közreműködő vesz részt: egyikük az egyik, másikuk a másik nyelvi-világszemléleti specialistája, akiknek emellett vannak legalább alapvető ismereteik egymás kultúrájáról is. Végeredményben pedig, figyelembe véve a szükséges idő kikerülhetetlenségét, mindez azt is jelenti, hogy – nem különbözően a szépirodalom tartalmi és formai változásainak időbeliségétől – a (mű)fordítások nyelve is változékony. Egyfelől követi az önálló alkotásokét, másfelől azokra épülve egy másik kultúra elemeivel bővülve, sajátos, egy-egy idegen nyelvre, idegen szerzőre érvényes gondolat- és kifejezésrendszert hoz létre.

Vagyis a szépirodalmi alkotások fordításában sincsenek soha túl nem szárnyalható próbálkozások. Tulajdonképpen minden generációnak létre kell(ene) hoznia a maga Homéroszát, Shakespeare-ét vagy Dantéját; építve az elődök munkáira, de közelítve a későbbi átültetéseket a nyelvi változást megélő olvasókhöz, színházi közönséghez. Egy-egy japán irodalmi alkotás magyar hangulatának elérésében nagy szerepe van a fordító magyar nyelvi ismereteinek is, a kontextusok, mögöttes értelmek és hangulatok egy-egy szóhoz kötődő bonyolult hálózatához. Példaképpen kiragadva az Edo-kor második felének füzetekből álló, képekkel kiegészített műfaját, a *kibjósit*, amelynek fordítása a látszatra rövid szöveget tekintve könnyűnek tűnhet ugyan, megközelítő visszaadása mégis nehéz szellemi munka, mivel nyelvi (nyelvteremtési), illetve értelmi, értelmezési súlyokkal terhelt; a szavakkal együtt a hangulat, s az első jelentést gazdagító tartalmak éreztetése hosszú tapasztalat és megismerés eredménye lehet csupán.

ZSUPÁN EDINA

A szövegalkotás tényezői Janus Pannonius *Apophthegmata*-fordításában

A tanulmány annak a kutatásnak első eredményeit foglalja össze, amely az *Apophthegmata*-fordítás kapcsán árnyalataiban is igyekszik feltárni Janus Pannonius prózafordítói elveit. A fordítás formájában létrehozott szövegváltozatoknak, valamint az eredetihez való viszonyuknak a vizsgálata megerősítette a kutatás közismert eredményét arról, hogy a korszakban többé-kevésbé jól körülírható fordítói „iskolákkal” kell számolnunk. Ezen túlmutató eredménynek tűnik, hogy néhány kimagasló alkotó határozott és cizellált, az „iskolákon” belül is egyéni, következetesen alkalmazott elképzelésekkel rendelkező műfaj- és fordításelméleti kérdésekben, amelyek – a teoretikus megfogalmazások kis számára tekintettel – döntően magukból a szövegekből hámozhatók ki. Ugyancsak kijelenthető, hogy a fordító/szerző elméleti megfogalmazásainak hiányában gyakran a kortársak sem ismerték fel egy-egy szövegben a fordításelméleti megfontolásokat, ennek fényében kell tehát értékelnünk az egykorú kritikákat. Az *Apophthegmata*-fordításnak már első megközelítése is arról tanúskodik, hogy Janus a nagyon tudatos fordítók/szerzők közé tartozott, fordítói elvei éppen ezért különös figyelmet érdemelnek, s nemcsak a magyar irodalom történetében, hanem az európai humanizmus kontextusában is.¹

A lipcsei kódex

Janus Pannonius prózafordításainak egyike Plutarkhosz *Βασιλέων αποφθέγματα και στρατηγῶν* című, királyok és hadvezérek bölcs és csattanós mondásait tartalmazó műve, melynek saját fordításában a *De dictis regum et imperatorum* címet adta.² A fordítás elké-

* A szerző az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának tudományos munkatársa. A tanulmány a K 112.283. sz. NKFIH-program támogatásával készült; előadásként elhangzott a BTK Irodalomtudományi Intézet REBAKUCS-vitaülésén 2019. december 17-én. Köszönetet mondok az ottani hozzászólásokért, valamint a dolgozat részletes megvitatásáért Bolonyai Gábornak, Gaál Balázsnak, Gábor Sámuelnek, Tóth Ibolyának és Földesi Ferencnek.

1 Janus Pannonius versfordításainak beható elemzését Ritoók Zsigmondnak köszönhetjük. RITOÓK Zsigmond, „Janus Pannonius görög versfordításai”, in *Janus Pannonius tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor és V. Kovács Sándor, *Memoria saeculorum Hungariae* 2, 407–438 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975); Zsigmond RITOÓK, „Lexikalisches zu den neulich entdeckten Übersetzungen aus dem Griechischen von Janus Pannonius”, *Acta Antiqua* 23, No. 3–4. (1975): 403–415.

2 A mű bevett latin címe: *Regum et imperatorum apophthegmata*.

szültét 1465-ös itáliai követjárása utánra teszi a kutatás.³ A műre *A Corvina könyvtár budai műhelye* című kiállítás⁴ kapcsán vetült ismét fény. A tartalmi vonatkozáson túl elsősorban kodikológiai, paleográfiai és kötetéstörténeti okok indokolták, hogy a fordítást tartalmazó lipcsei kódex⁵ a kölcsönzendő darabok közé kerüljön, s ezáltal a Mátyás alatt Budán működő királyi könyvkészítő műhely problematikájának integráns részévé váljon.

A kötet – miként ismeretes – egyedülként tartotta fenn Plutarkhosz e művének Janus tollából származó fordítását, küllemében pedig több szállal kötődik a 15. század harmadik negyedének hazai elit kéziratos kultúrájához. A kódexszel korábban Csapodi Csaba és Koroknay Éva foglalkozott. Csapodi feltételezte, hogy Janus saját kötetéről van szó, s ezt elsősorban Koroknay Éva kötésbesorolására alapozta.⁶ Koroknay ugyanis a kódex kötését hazai eredetűként határozta meg, azon belül pedig a Vitéz János köréhez és a királyi udvarhoz is közel álló, ún. Egidus-csoportba sorolta.⁷ Csapodi hipotézisét sem megcáfolni, sem megerősíteni nem tudjuk, ám Koroknay besorolása további érvekkel is igazolható. A kódex ugyanis egy olyan kéziratcsoport része, amelynek egykori egysége csak nemrégiben körvonalazódott a fennmaradt 15. századi emlékeken belül. Az összetett módszereket alkalmazó azonosítási folyamat eredményeit összegezve elmondhatjuk, hogy Vitéz János esztergomi érsek és az udvarában tartózkodó Johannes Regiomontanus környezetében az 1460-as évek végén, 1470 körül intenzív másolótevékenység zajlott, bizonyos értelemben a Vitéz körüli váradi másolási mozgalom folytatásaként. Az ekkor megszülető kéziratanyagnak fontos jellegzetessége, hogy eredetileg valószínűleg gótikus írástípusokon iskolázott scriptoraik csaknem kifogástalan humanista írással másolták őket. Ez a tudatos fordulat, a humanista írássok átvételére és alkalmazására való törekvés hazánkban mindenekelőtt Vitéz János személyéhez köthető, és váradi éveiből datálódik. Az adaptáció fokozatosan vált egyre teljesebbé, s a fejlődés végpontján található esztergomi – nevezzük így – kódexcsoport írásmódjai már olyany-

3 Ladislaus JUHÁSZ, *De Iano Pannonio interprete Graecorum*, Dissertationes Sodalium Seminarii Philologici Universitatis Litterae Regnum Hungarorum Franciscosephinae (Szeged: Ferenc József Tudományegyetem, 1928), 23; HUSZTI József, *Janus Pannonius* (Pécs: Janus Pannonius Társaság, 1931), 220–221.

4 Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2018. november 6.–2019. február 9.

5 Universitätsbibliothek, Rep. I 80. Robert NAUMANN et Amelius GUILIEMUS, ed., *Catalogus librorum manuscriptorum, qui in bibliotheca senatoria civitatis Lipsiensis asservantur* (Grimma: Gebhardt Verlag, 1838), 6, Nr. XII. A kódex legfrissebb leírását lásd: ZSUPÁN Edina, szerk., „Az ország díszére”: *A Corvina könyvtár budai műhelye: Kiállítási katalógus* (Budapest: OSZK, 2020), Kat. C1. A katalógustétel szerzője: FÖLDESI Ferenc. Lásd továbbá a kiállítás 3D virtuális változatát, azon belül a C1 tételt: <https://exhibitioncorvina2018.oszk.hu/>

6 CSAPODI Csaba, „Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára”, in KARDOS és V. KOVÁCS, *Janus Pannonius tanulmányok*, 189–208, 193; CSAPODI Csaba, *A Janus Pannonius-szöveggyűjtemény*, Humanizmus és reformáció 10 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 29.

7 KOROKNAY ÉVA, *Magyar reneszánsz könyvkötések: Kolostori és polgári műhelyek*, Művészettörténeti füzetek – Cahiers d’histoire de l’art 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), Nr. 267. A kódex kötésével és az Egidus-csoporttal legújabbban Rozsondai Marianne foglalkozott: ROZSONDAI Marianne, „A magyarországi könyvkötések reneszánsz korszaka: Mesterek és hatások”, in ZSUPÁN Edina, szerk., *A Corvina könyvtár budai műhelye: Kiállítási katalógus*, 97–106 (Budapest: OSZK, 2019), 97–98; ROZSONDAI Marianne, *A magyar könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig: Fél évezred magyar kötetéstörténete* (Budapest: Kossuth Kiadó, 2020), 104–115.

nyira humanista jellegűek, hogy a kéziratok beolvadnak a valóban itáliai eredetű darabok közé. Ez a körülmény jelentősen megtévesztette a kutatást. A csoport számottevő része ugyanis – kifestetlenül és bekötetlenül – később a Corvina könyvtárba került, ahol itáliai miniátorok festették ki őket. A kéziratok „itáliai” külleme így teljessé vált, s ennek következtében később fel sem merült szövegeik hazai vagy itáliai eredetének kérdése, és természetesen az a további distinkció sem, hogy amennyiben hazai scriptortól származnak, a királyi udvarban másolták-e őket, vagy esetleg máshol.⁸

E rejtőzködő, részben a Corvinába került kódexcsoport tagjai közül fennmaradt néhány befejezett, tehát még a királyi könyvtárba kerülésük előtt kifestett és kötéssel ellátott darab. Ilyen volt a szóban forgó lipcsei kódex is. Mivel szövege datált 1467. október 15-ére (f. 2^r), a kódex csupán ezt követően keletkezhetett, másolója pedig megegyezik a Konrad von Mure műveit tartalmazó corvina⁹ scriptorával; e kötet szintén a Vitéz-közei kódexcsoport része volt. A scriptor elegáns humanista könyvirást használt, s úgy tűnik, Vitéz azon hazai scriptorai közé tartozott, akik hosszú évek alatt sajátították el a humanista írást, íráskéjük pedig folyamatosan fejlődött. A kódex kodikológiai tulajdonságai, a tintával készült vonalazás, a vonalazás jellege, valamint a pergamen minősége, ami nélküli az itáliai kódexeknél megszokott fényes réteget, megegyezik a csoport többi tagjának sajátosságaival. Kötésének legközelebbi párhuzamai ugyancsak a szóban forgó kódexcsoport darabjain találhatóak. Nagyon közel áll hozzá a Konrad von Mure-corvina bécsi pendantjának¹⁰ kötése, valamint a jéni corvináé.¹¹ Ez utóbbi kódexben Battista Guarino *Libellusa* található, így feltételezhető, hogy eredetileg Janusé volt. De kiváló párhuzam a budapesti Regiomontanus-corvina¹² kötése is: ez a kódex ugyancsak Vitéz környezetéből származik, s egy olyan scriptor keze munkája, aki Regiomontanus több művét is lemásolta.

Ebbe a körbe tartozik tehát a Plutarkhosz-kötet. Nem kizárt, hogy Janusé volt, ám e csoport esetében valószínűleg nem látható pontosan, hogy tagjai milyen célra, kinek is

8 A kérdéses kódexcsoportnak a Corvinába került, eddig azonosított tagjai: Budapest, OSZK, Codd. Lat. 281., 412., 422., 423., 426. (?), 428., 429. (?), 430; Bécs, ÖNB, Codd. 24, 44. A csoporthoz tartozik: Wolfenbüttel, HAB, Cod. Guelf. 69.9 Aug. 2°; Bécs, ÖNB, Cod. 250; Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. 311. A Vitéz körüli váradi kéziratprodukciónhoz lásd JAKÓ Zsigmond, „Váradi helye középkori könyvtártörténetünkben”, in JAKÓ Zsigmond, *Könyv, írás, értelmiség: Tanulmányok Erdély történelméhez* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1976), 138–168; FÖLDESI Ferenc, „Tudósok és könyvek társasága”, in *Csillag a holló árnyékában: Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon: Kiállítási katalógus*, szerk. FÖLDESI Ferenc (Budapest, OSZK, 2007), 88–100; ZSUPÁN Edina, „Vitéz János Leveleskönyve: ÖNB 431”, in *Erdély reneszánsza*, szerk. GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin és SIPOS Gábor, 2 kötet. (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2009), 1:16–24. A Vitéz környezetében használt írástípus fokozatos fejlődéséhez, humanista jellegűvé válásához lásd: ZSUPÁN Edina, „Paleográfiai fordulat: Egy Vitéz-töredék”, in *Töredéktől töredékig*, szerk. KOVÁCS Eszter és VISY Beatrix, *Bibliotheca scientiae et artis* (Budapest: OSZK, 2020), megjelenés alatt.

9 Budapest, OSZK, Cod. Lat. 423. Ugyanettől a scriptortól származik a kódex „másodpéldánya”: Bécs, ÖNB, Cod. 250.

10 Bécs, ÖNB, Cod. 250, Egidus-kötés.

11 Jena, Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek, Ms. Bos. o. 1, Battista GUARINO, *De ordine docendi et studendi*.

12 Budapest, OSZK, Cod. Lat. 412., legújabb leírását lásd: ZSUPÁN, *A Corvina könyvtár budai műhelye...*, Kat. B2.

készültek – Vitéz saját könyvtára számára? a pozsonyi egyetem számára? Janus számára? Azt sem tudjuk, hogy ez a kézirat megjárta-e a királyi könyvtárat.

A másik kódex Lipsceből és Janus más fordításai

Az *Apophthegmata*-kódexnek van egy párja is Lipscebén,¹³ amely szintén Janus-fordításokat tartalmaz. Két művet Plutarkhosz *Moraliájából* – az ellenségeskedések hasznáról (*De utilitate inimicitiarum*, 1456. december 1.) és a túlzott kíváncsiságról (*De negotiositate*, 1457. február) szólót –, Démoszthenész Philipposz levelére írott beszédét (1460 k.), valamint az *Iliász*ból a Diomédész és Glaukosz találkozását leíró híres jelenetet (VI. 119–236, 1465 k.). Mindkét kódex a 17. században bukkant fel egy lipcsei lelkész, Johann Fridericus Steinbach Aurobaco-Variscus¹⁴ könyvtárában, aki aztán a városi tanácsi könyvtárnak ajándékozta őket.¹⁵ Steinbach a nevét is bejegyezte a kötetekbe, továbbá részben tőle származnak az *Apophthegmata*-kódex margójegyzetei és névmutatója. (Folytatta a névmutatót, amelyet egy korábbi olvasó kezdett el.)

Egyelőre nem tudjuk, hogy a két kódex sorsa mikor egyesült, ám Janus fordításainak túlnyomó részét együttesen kétségtelenül magukba foglalják. Hogy eredetileg mégsem sorozatként, egymás folytatásaként alkották meg őket, arra küllemük utal: bár hasonló jellegűek, mégsem teljesen azonosak egymással. A két kézirat méretei nagyjából megegyeznek, az oldalak kialakítása, a vonalazás jellege, a vonalak sűrűsége akár ezt a gyűjteményes kötetet is ugyanabba a körbe utalhatná, mint amelyben az *Apophthegmata*-kódex készült. Írása azonban inkább egy humanista írásokban jártas, itáliai kézre vall. A két fordításkötet kötése is eltérő.¹⁶ A köztük meglévő feltételezhető kapcsolatot jelzi ugyanakkor az e kötet hátsó kiragasztott előzéklapján található 15. század végi, 16. század eleji bejegyzés, amely arra figyelmeztet, hogy Janus Plutarkhosz *Apophthegmatá*ját is lefordította görögökből, és azt Mátyás királynak ajánlotta. A két lipcsei kódexben található Janus-fordítások körét az 1970-es évek elején felfedezett egyik sevillai kódex (T) tartalma egészítette ki. Előkerült egy újabb *Iliász*-részlet (II. 299–330), valamint egy további Démoszthenész-fordítás, Pszeudo-Démoszthenész *Epitaphiosza* (1460. június 15.).¹⁷

13 Universitätsbibliothek, Rep. I 98.

14 Személyéhez lásd: Reinhold GRÜNBERG, *Sächsisches Pfarrerbuch: Die Parochien und Pfarrer der Ev.-luth. Landeskirche Sachsens (1539–1939)*, Vol. 2 (Freiberg i. Sa.: Mauckisch, 1940), 2:901. Köszönöm Matthias Eiflernek a tárgyban nyújtott segítségét.

15 Az ajándékozást a városi tanács könyvtárának *Liber donatorum*a örökítette meg: Leipziger Städtische Bibliotheken, Sax. 943, f. 31r.

16 E téren hasonlóságot a második lipcsei kódex és Janus Pannonius szótára (Bécs, ÖNB, Suppl. gr. 45) között regisztrált a kutatás, leginkább hazai eredetüként meghatározva mindkettőt. Vö. CSAPODI, *Janus Pannonius könyvei*, 193, 208; Zsuzsanna ÖTVÖS, *Janus Pannonius's Vocabularium: The Complex Analysis of the Ms. ÖNB Suppl. Gr. 45* (Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2015), 40–41.

17 Sevilla, Biblioteca Capitular y Colombina 7–1–15; CSAPODI, *A Janus Pannonius-szöveggyűjtemény*, 33 („Sevilla I.-kódex”); Gyula MAYER, „Introduction”, in IANUS PANNONIUS, *Opera quae manserunt omnia: Elegiae; Fasc. I, Textus*, ed. Iulius MAYER, Vol. 2, 2:9–65 (Budapest: Balassi Kiadó 2014), 2:17, T-szigla.

Az Apophthegmata-fordítás

Az *Apophthegmata regum et imperatorum* fordításának az utókor figyelmét illetően valamiért különösen mostoha sors jutott. Amellett, hogy egyetlen példányban maradt fenn, Ábel Jenő 1880-as kiadásáig¹⁸ egyáltalán nem jelent meg nyomtatásban. Szaktanulmányok kifejezetten erre a műre nem koncentráltak. Janus Pannonius görög-ből készített próza fordításait áttekintve Juhász László 1928-ban publikált latin nyelvű diszsertációjában Janus fordítástechnikájára vonatkozó általános megfigyelései, összegzései mellett e műnek egy rövid fejezetet szentelt.¹⁹ A próza fordítások kérdését Darko Novaković elevenítette fel egy tanulmányában 2005-ben mint olyan területet, amely híjával van az öt megillető vizsgálódásoknak. A kutató kitért arra is, hogy ennek következtében Janust mint fordítót, sőt valóban kivételes képességű műfordítót a nemzetközi humanizmus kutatás egyáltalán nem tartja számon.²⁰ Az *Apophthegmata* korai mellőzöttségét számos egyéb tényező mellett terjedelme is okozhatta. Meglehetősen hosszú, 110 Teubner-oldalt elfoglaló műről van szó, amely önállóan is kitesz egy kötetet, s ez a magányos, önálló kötet könnyen elszakadhat a csoportban hagyományozódó, könnyebben kezelhető kisebb, rövidebb művektől.

Abban minden eddigi elemző egyetért, hogy Janus Pannonius *fidus*, sőt *fidissimus* fordító volt, maximálisan hű az eredeti szöveghez, azt azonban kevésbé vizsgálták, hogy pontosan miben is áll ez a hűség. Ha az *ad verbum*, tehát szó szerinti és az *ad sententiam*, azaz tartalomnak megfelelő fordítási módozat koordinátarendszerében szeretnénk öt elhelyezni, mindenképpen az *ad verbum*hoz kell közelítenünk, jóllehet – s ez mutatja bármiféle kategorizálás problematikus voltát – fordításai távol állnak a szó szerinti fordításoknak sokszor az érthetlenségig fokozott merev görcsösségétől. Juhász László rámutatott, hogy a költő az *Apophthegmatá*ban marad a legközelebb az eredeti szöveghez, s ehhez magyarázatként a *De negotiositate* előszavának részletét idézi:

Ha a mű egészében a kifejezés szépségét kéred számon, először is gondold meg, hogy minden fordítás milyen nehezen születik meg, aztán hogy sem a szónoklatokat, sem pedig a történeti jellegű műveket nem olyan nehéz átültetni, mint a filozófusok írásait. Ezek esetében nagy öröm, ha a tartalom helyes visszaadása után a [szöveg] többi összetevője nem tűnik egészen színtelennek.²¹

18 ÁBEL Jenő, *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon* (Budapest: MTA Könyvkiadó Hivatala, 1880), 31–84.

19 JUHÁSZ, *De Iano...*, 23.

20 Darko NOVAKOVIĆ, „Le traduzioni dal greco di Janus Pannonius: La filologia al servizio della politica”, *Camoenae Hungaricae* 2 (2005): 53–66. 2008-ban Lágler Éva MA-szakdolgozatában elkészítette a próza fordítások görög–latin szójegyzékét, azaz felsorolta, hogy mely görög szavak esetében Janus milyen latin fordítást alkalmazott: LÁGLER ÉVA, *Janus Pannonius görög–latin fordítástechnikája (görög–latin szójegyzék)*, Szakdolgozat (Budapest: ELTE BTK, 2008).

21 „Quod si toto in opere dicendi venustatem desiderabis; fac primum cogites; quam aegre procedat omnis transductio; tum quod nec orationes, nec historiae tam sunt difficiles translato, quam scripta philosophorum, in quibus si modo sententiam recte verteris, magna felicitas est caetera non omnino insipida

Juhász gondolatmenete szerint tehát az *Apophthegmata* fordítása során Janus azért maradhatott közelebb az eredeti szöveghez, mert a mű történeti jellegűnek tekinthető, tehát fordítói szemszögből nem támasztott különösebb nehézségeket. Az idézett részletből azonban egy további fontos szempont is kiolvasható. Úgy tűnik, hogy Janus esetében a fordítói hűségnek a stílus, a kifejezőmód is fontos, tudatosan kezelt komponense volt.

A kiállítás előkészítése során beleolvasva a műbe, latin stílusának szépsége – „dicendi venustas” – szembeötlő, nyilvánvaló volt. Sőt, talán pontosabb úgy fogalmazni, hogy az érzékelhető szépség a stílus következetességében, a stíluselemek következetes végigvitelében állt. Azaz: a mű karakteres volt, anélkül is, hogy a görög eredeti tükrében vizsgáltuk volna. Ezt felismerve fogalmazódott meg az előfeltevés, amit munkahipotézisnek is nevezhetnénk: a fordítás valójában egy önálló mű, amelynek a fordító döntésének megfelelően önálló szabályai, belső rendszere, *modusa* van.

Filelfo fordítása

Ahhoz, hogy Janus saját döntései a konkrét műben még plasztikusabban kirajzolódjanak, hozzájárult egy párhuzamos fordítás, Francesco Filelfoé. A híres humanista ugyanezt a művet 1437-ben fordította le latinra, és Filippo Maria Viscontinak, Milánó hercegének ajánlotta.²² A fordítás tehát már létezett akkor, amikor Janusé 1467-ben megszületett. Meglepő módon a Janus-kutatás erről a fordításról nem tudott, vagy legalábbis nincs nyoma, hogy tudott volna, és nem is feltételezte párhuzamos *Apophthegmata*-fordítások létét. Ezért jórészt maga Janus Pannonius a felelős, aki a Mátyáshoz írott előszóban csodálkozását fejezi ki afölött, hogy ennek a pompás kis műnek nem létezik latin változata. Sőt, ezt a körülményt a fordítás megalkotásának legfőbb ösztönzőjeként hozza fel: inkább legyen meg, és legyen hozzáférhető rossz latinsággal ez az értékes szöveg, mint sehogyan. Filelfo *Apophthegmata*-fordítása nyomtatásban először 1471-ben jelent meg Velencében, majd 1515-ig további tíz kiadást ért meg. Főként Itáliában, Velencében és Milánóban került nyomdába, de ismerünk párizsi, utrechti és bázeli kiadást is. Ezt követően azonban Raffaele Reggio fordítása foglalta el a helyét a könyvpiacra, ez vált Nyugat-Európában igazán elterjedté a 16. században. 1566-ig huszonegyszer jelent meg, többnyire a *Moralia*-kiadások részeként.²³ Ez a fordítás – miként a Jan Lubrańskéhoz (1456–1520),²⁴ Poznań püspö-

videri.” (Epist. 2 Tel) Azokon a helyeken, ahol erre nem történik külön utalás, a latin és görög szövegek fordításai a tanulmány szerzőjétől származnak.

22 Silvia FIASCHI, „Filelfo e i ‘diritti’ del traduttore. L’authoritas dell’ interprete e il problema delle attribuzioni”, in *Tradurre dal greco in età umanistica: metodi e strumenti*, a cura di Mariarosa CORTESI, 79–138 (Firenze: SISMEL–Edizioni del Galluzzo, 2007), 110.

23 A kiadásokhoz lásd: Mariarosa CORTESI et Silvia FIASCHI, a cura di, *Repertorio delle traduzioni umanistiche a stampa: secoli XV e XVI*, Vol. 2 (Firenze: SISMEL–Edizioni del Galluzzo, 2008), 2:1571–1575.

24 Személyéhez: Jan PAKULSKI, „Krağ rodzinny biskupa Jana Lubrańskiego”, *Kronika Miasta Poznania* 69, No. 2 (1999): 28–43. Az egész folyóiratszámot Lubrański életének és működésének szentelték.

kéhez, a lengyel király közeli munkatársához írt ajánlásból kiderül – azért született, mert a püspök nem értette Filelfo úgymond hibás és rossz fordítását, és megkérte Raffaelét, hogy javítsa ki a hibás helyeket. Ő pedig erre az egész művet jónak látta újrafordítani. Erasmus a maga *Apophthegmatájának* kidolgozása során mindkét fordításra reflektált, megítélése szerint Filelfo hibáinak egy részét Reggio javította, miközben ő maga újabbakat ejtett.²⁵ Végül 1570-ben megjelent Bázelen August Xylander teljes latin *Moralia*-fordítása²⁶, s ezt követően ez lett a „textus receptus”, Stephanus is ezt vette át a maga mérvadóvá vált, 1572-es kiadásába. És hogy teljessé tegyük a képet, a műnek létezett egy negyedik egykorú fordítása is, amely Raffaelénél jóval korábbi volt: Antonio Cassarino ugyancsak Filelfo fordításának problematikus voltára hivatkozva fordította újra a szöveget.²⁷ Munkája azonban soha nem jelent meg nyomtatásban.

Ám Reggio és Cassarino állításai ellenére Filelfo fordítása egyáltalán nem rossz, sőt egészen kimagasló, s Janusétól csupán annyiban különbözik, hogy egészen más fordítói döntések alapján készült. (Reggioéről és Cassarinoéről ugyanezt nem lehet elmondani, de erről majd később.) Francesco Filelfóról köztudott, hogy hét évet töltött Konstantinápolyban VIII. Paleologosz János császár titkáráként és diplomatájaként, s a kortárs itáliaiak között kevesen voltak, akik olyan szinten bírták a görög nyelvet, mint ő.²⁸

Az alábbi példában a görög eredeti mellett Filelfo fordítása található.²⁹

Lásd: *Kronika Miasta Poznania 1999 R.69, Nr2; Jan Lubrański i jego*, hozzáférés: 2020.10.19, <https://bit.ly/3mn7ED9>.

25 Desiderius ERASMUS Roterodamus, *Apophthegmatum sive scite dictorum libri sex* (Basel: Frobenius, 1531), VD16 E 2035, Epistola Nuncupatoria.

26 VD16 P 3681.

27 Gianvito RESTA, „Antonio Cassarino e le sue traduzioni da Plutarco e Platone”, *Italia medioevale e umanistica* 2 (1959): 207–283, 227 skk. A fordítást a Cassarino műveiből Antonio Panormita által összeállított gyűjtemény őrizte meg (BAV, Vat.lat. 3349, ff. 101r–142v); GAÁL Balázs, „A *Bruta animalia* latin fordításai: Antonio Cassarino és Lampugnino Birago”, *Antik Tanulmányok*, megjelenés alatt.

28 Paolo VITI, „Filelfo, Francesco”, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, Vol. 99, 47:613–626 (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana Fondata da Giovanni Treccani, 1997).

29 Az eredeti görög szövegrészeket az alábbi kiadásból közöljük: PLUTARCHUS, *Moralia II*, Bibliotheca Teubneriana, ed. Wilhelm NACHSTÄDT, Wilhelm SIEVEKING und John Bradford TITCHENER (Leipzig: BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1971). A Filelfo-fordításrészletek pedig az editio princeps szövegéből származnak: Venetiis, Vindelinus de Spira, 1471, GW M34400, IISTC ip00816000.

Ἄρτοξέρξης ὁ Περσῶν βασιλεύς, ὃ μέγιστε αὐτόκρατορ Τραϊανὸν Καῖσαρ, οὐχ ἦττον οἰόμενος βασιλικὸν καὶ φιλόανθρωπον εἶναι τοῦ μεγάλα διδόντα τὸ μικρὰ λαμβάνειν εὐμενῶς καὶ προθύμως, ἐπεὶ παρελάνοντος αὐτοῦ καθ' ὁδὸν αὐτουργὸς ἄνθρωπος καὶ ἰδιώτης οὐδὲν ἔχων ἕτερον ἐκ τοῦ ποταμοῦ ταῖς χερσὶν ἀμφοτέραις ὕδωρ ὑπολαβὼν προσήνεγκεν, ἠδέως ἐδέξατο καὶ ἐμειδίασε, τῇ προθυμίᾳ τοῦ διδόντος οὐ τῇ χρεΐᾳ τοῦ διδομένου τὴν χάριν μετρήσας. (Plut., *Moralia*, 172B)

Cum Artaxersi Persarum regi o maxime imperator Caesar Traiane obequitanti aliquando obviam factus agricola quidam ac rudis homo: cui nihil aliud **esset**: aquam utraque manu e proximo haustam flumine **obtulisset**: iucundus ille subridensque **suscepit**: quippe qui non rei quae **dabatur**: vel inopia vel usu: sed alacri dantis voluntate gratiam **metiretur**. **Existimabat etiam eum qui benigne parva prompteque acciperet**: non regali minus humanoque fungi munere: quam si magna **elargiretur**.

A történet Artaxerxész perzsa uralkodóról szól. Egy alkalommal, utazás közben a király szembetalálkozott egy egyszerű parasztemberrel, aki – mivel semmije sem volt – kedveskedni akarván az uralkodónak, tenyerével vizet merített a folyóból, és odakínálta neki. A király rámosolygott, és örömmel elfogadta a vizet, ugyanis Artaxerxész a szívesség mértékét nem az ajándék nagysága, hanem az ajándékozó szándéka alapján ítélte meg. Ezt a tanulságot az apophthegma végén szokásosan helyet foglaló dictum, velős mondás, csattanó fogalmazza meg.

Az apophthegma a tömör, csattanós műfajok közé tartozik, s nyelvi kifejezőeszközei is ennek a tömörségnek a szolgálatában állnak.³⁰ Elméleti összegzést a műfajról leginkább Theón *Progümnaszmatájában* találunk, amennyiben pontos definícióját adja az apophthegma legfontosabb alkotóelemének, a *khriának*, miszerint az tömör mondás vagy leleményes cselekedet, ami valamely meghatározott személyre vonatkozik (96). Jóllehet a műfaj egzakt meghatározása a rokon műfajokkal (gnóma, khria, apomnómoneuma) való átfedései miatt még ma is nehézségekbe ütközik, az elemzők abban egyetértenek, hogy az apophthegma alapszerkezetét egyfajta dialógushelyzet képezi, amelyben a szellemes csattanó (*dictum*) elhangozhat.³¹ Hogy Filelfo mennyire tudatában volt a műfaji követelményeknek, mutatja az apophthegmának a fordítás előszavában megfogalmazott definíciója:

Maguk az apophthegmák, amelyeket nálunk többnyire diceríanak, sokan pedig dictának neveznek, valamiféle mélyebb és szellemesebb értelmet tartalmazó rövid mon-

30 F. H. ROBLING und C. STROSETZKI, „Apophthegma”, in *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Hg. Gert UEDING, Vol. 12, 1:823–825 (Tübingen: Max Niemeyer, 1992).

31 Wilhelm GEMOLL, *Das Apophthegma*, Literarhistorische Studien (Wien: Holder-Pichler-Tempsky Verlag, 1924), 1–2; Massimo BERGONZINI, „L’apoftegma tra retorica e letteratura: difinizione lessicografica e analisi componenziale: Il contributo della filologia portoghese allo studio della chreia e della tradizione patristica”, *Linguistica e Filologia* 23 (2006): 113–150; Jan STENGER, „Apophthegma, Gnome und Chrie: Zum Verhältnis dreier literarischer Kleinformen”, *Philologus* 150, No. 2 (2006): 203–221. A műfaj vizsgálatában Plutarkhosz *Apophthegmái* alapvető szerepet játszanak.

dások. [...] Nem csupán azért leltem szerfölött gyönyörűséget bennük, mert szabad emberhez méltó csípős és rendkívül kellemes élceket tartalmaznak, hanem azért is, mert úgy tűnt számomra, hogy valamiféle csodás, gazdag és változatos gravitas van bennük, amely révén minden mondás intenzívebbé és ékeesebbé válik.³²

Azt, hogy a humanista elsősorban „irodalomként” tekint a szövegre, esztétikailag érdeklődik iránta, előszavának első mondatai is mutatják, ahol Plutarkhosz hol igen méltóságteljes (*gravissime*), hol páratlanul ékes (*ornatissime*) és választékos (*elegantissime*) előadásmódját, stílusát csodálja.

Plutarkhosz nyelvezete – a műfajnak megfelelően – ebben a műben rendkívül tömör. Rengeteg rövidítő szerkezetet alkalmaz, és szívesen él párhuzamos szerkesztésmóddal, ebből következően a nyelvi megformálás más eszközei esetenként kevésbé jellemzők. A kiválasztott Artaxerxész-részletben például csupán három ragozott igét találunk Plutarkhosznál. A latinban a ragozott igealakok száma jelentősen megnövekedett (a fentebb idézett szövegrészben félkövérrel szedve), ez is mutatja, hogy Filelfo valamelyest oldott az eredeti szöveg tömörségén, tagmondatokkal bontott fel participiumokat és más rövidítő szerkezeteket. Ez végig jellemző a metódusára, s a fordító fő törekvését szolgálja, amely az egész munkán végighúzódik, hogy tudniillik valamelyest erősítse az epizódok elbeszélés jellegét, anekdotaszerűségét. Árnyalatnyi módosítást hajt végre tehát saját fordításában azon a koherens műfaji jelenségen, amely Plutarkhosznál a műfaj jellege és a választott nyelvi eszközök szigorú megfeleltetéséből állt elő.

Az Artaxerxész-részletben más változtatást is eszközöl. Ebben az apophthegmában tulajdonképpen két *dictum* vagy ha úgy tetszik, tanulság van: az egyik az elején, a másik pedig a végén (az egymásnak megfelelő részek dőlt szedéssel és aláhúzással jelölve az idézetben). Plutarkhosz Traianus császár megszólítása után nyomban egy általános gondolatot fogalmaz meg, amelyet bár Artaxerxészhez kapcsol, mégis érződik annak semleges gnómaszerűsége. (Theón szerint a gnóma annyiban különbözik a khriától hogy nem kapcsolódik konkrét személyhez.³³) A görögben Traianus megszólítása el is választja Artaxerxésztől a gondolatát, ami ugyancsak erősíti annak általános jellegét. Sőt, a mondat felépítése tulajdonképpen briliáns, hiszen a megszólított Traianus neve azt az érzetet kelti, mintha ő gondolná pontosan így a következőket: „Artaxerxész nem tartotta kevésbé királyi és emberbaráti dolognak azt, hogy kis dolgokat jó szívvel és örömmel elfogadjon, annál, mint hogy nagy dolgokat adományozzon.” (Kurzívval jelölve az idézetben.) A második *dictum* az epizód végén található. Ugyancsak Artaxerxész „a szívesség nagyságát nem az ajándék csekélységén, hanem az ajándékozó szándékán mérte le”. (Aláhúzással jelölve az idézetben.) Jól látszik, hogy Filelfo átrendezte a szöve-

32 „Apophthegmata vero ipsa, quae plerique nostri dicteria non nulli dicta nominarunt, sunt breves orationes graviorem sensum aliquem argutioremque continentes. Sunt iis equidem mirifice delectatus non modo quod dicacitates libero dignas homine suavissimosque sales prae se ferrent, verum etiam quoniam mirabilem quandam et uberem et variam gravitatem sententiarum ad omnem orationem augendam atque exornandam adhibitura porrecturaque videbantur.”

33 THEÓN, *Progymnasmata*, 96.

get. Minden bizonnyal a fent említett elbeszélésszerűség jegyében, hogy *in medias res*, a történettel, mondhatni a sztorival kezdődjék a mű.

Janus Pannonius fordításmódja

Janus ugyanezt a részletet a következő módon fordította.³⁴

Janus	Filelfo	
<p>Ἄρτοξέρξης ὁ Περσῶν βασιλεὺς, ὃ μέγιστε αὐτόκρατορ Τραϊανὲ Καῖσαρ, οὐχ ἦττον οἰόμενος βασιλικὸν καὶ φιλόανθρωπον εἶναι τοῦ μεγάλα διδόναι τὸ μικρὰ λαμβάνειν εὐμενῶς καὶ προθύμως, ἐπεὶ παρελαύνοντος αὐτοῦ καθ' ὄδον αὐτουργὸς ἀνθρώπος καὶ ἰδιώτης οὐδὲν ἔχων ἔτερον ἐκ τοῦ ποταμοῦ ταῖς χερσὶν ἀμφοτέρας ὕδωρ ὑπολαβὼν προσήνεγκεν, ἠδέως ἐδέξατο καὶ ἐμειδίασε, <u>τῇ προθυμίᾳ τοῦ διδόντος οὐ τῇ χρείᾳ τοῦ διδομένου τὴν χάριν μετρήσας.</u> (Plut., <i>Moralia</i>, 172B)</p>	<p>Artaxerxes, Persarum Rex, Maxime Imperator, Caesar Traiane, <i>non minus existimans regium ac perhumanum esse, parva benevole et alacriter admittere, quam magna largiri</i>, cum praetereunti sibi operarius et vulgaris homo nihil habens aliud, sumptam ambabus e fluvio manibus aquam obtulisset, libenter accepit et risit, <u>non dati usu, sed dantis studio gratiam mensus.</u></p>	<p>Cum Artaxersi Persarum regi o maxime imperator Caesar Traiane obequitanti aliquando obviam factus agricola quidam ac rudis homo: cui nihil aliud esset: aquam utraque manu e proximo haustam flumine obtulisset: iucundus ille subridensque suscepit: <u>quippe qui non rei quae dabatur: vel inopia vel usu: sed alacri dantis voluntate gratiam metiretur.</u> Existimabat etiam eum qui benigne parva prompteque acciperet: non regali minus humanoque fungi munere: quam si magna elargiretur.</p>

A terjedelemből is látszik, hogy tömörebb verzióval állunk szemben, amely az eredeti tartalmi felépítést, sorrendet követi. A megfelelés mértékére jellemző, hogy Janusnál is ugyanúgy három ragozott igét találunk, mint Plutarkhosznál (félkövérrel). Ha pedig pontról pontra összevetjük a görög szöveggel, akkor csaknem tökéletes egyezést látunk.

Ἄρτοξέρξης ὁ Περσῶν βασιλεὺς, ὃ μέγιστε αὐτόκρατορ **Τραϊανὲ Καῖσαρ**, οὐχ ἦττον οἰόμενος βασιλικὸν καὶ
 Artaxerxes, Persarum Rex, Maxime Imperator, **Caesar Traiane**, non minus existimans regium ac

φιλόανθρωπον εἶναι **τοῦ μεγάλα διδόναι** τὸ μικρὰ λαμβάνειν εὐμενῶς καὶ προθύμως, ἐπεὶ παρελαύνοντος αὐτοῦ καθ' ὄδον

34 ÁBEL, *Adalékok...*, 32.

perhumanum esse, parva *benevole et alacriter* admittere, **quam magna largiri**, cum praetereunti sibi

αὐτουργὸς ἄνθρωπος καὶ ιδιώτης οὐδὲν ἔχων ἕτερον ἐκ τοῦ ποταμοῦ ταῖς χερσὶν ἀμφοτέραις ὕδωρ ὑπολαβῶν
operarius et vulgaris **homo** nihil habens aliud, sumptam *ambabus* e fluvio *manibus* aquam

προσήνεγκεν, ἡδέως ἐδέξατο καὶ ἐμειδίασε, **τῇ προθυμίᾳ τοῦ διδόντος** οὐ τῇ χρείᾳ τοῦ διδομένου τὴν χάριν μετρήσας.
obtulisset, libenter accepit et risit, *non dati usu*, sed dantis studio gratiam mensus.

A szavak száma, a szavak sorrendje, sőt még a használt nyelvtani szerkezetek is lehetőség szerint megegyeznek. A példában jelöljük a görög és a latin változat közötti szórendi eltéréseket, az azonos jelölésűek felelnek meg egymásnak. Bizonyos pontokon természetesen nem lehetett ugyanazokat a megoldásokat használni, ám Janus ekkor is próbált az eredetihez közelíteni. A harmadik sor végén például egy aoristos participiumot látunk a görögben: „ὑπολαβῶν” – „merítve” a vízből. Mivel az aoristos participium és a latin participium imperfectum nem tökéletesen felel meg egymásnak, Janus jónak látta participium perfectumot alkalmazni és azt a vízre vonatkoztatni – „sumptam aquam” –, ugyanis ezzel ki tudta fejezni a mozzanat előidejűségét, hogy tudniillik már az illető kezében volt az a víz, amit felkínált a királynak. Annyiban azonban hűséges maradt az eredeti szöveghez, hogy a jelenséget ő is participiummal fejezte ki, amelyet tulajdonképpen mindkét szövegben participium coniunctumként is értelmezhetünk. Jellemző rá, hogy ahol az eredeti szövegben rövidítő szerkezetet talált, ott ő is azzal élt, természetesen a latin nyelv lehetőségein belül. Ritoók Zsigmond Janus görögéből készített versfordításainak vizsgálata során jutott arra a következtetésre, hogy a költő még olyan szintű latin nyelvtudással rendelkezett, hogy képes volt mintegy élő nyelvként alakítani a latint. Ritoók meglátása szerint részben ennek köszönhető a sok grécizmus is, amelyeket Janus megengedett magának, valószínűleg mert megengedhetőnek érezte.³⁵ Hasonló megoldásokat az *Apophthegmata*-fordításban is találunk.

Plutarkhosznál vannak helyek, amelyek olyan tömörek, s úgy összefonódnak a rövidítő szerkezetek révén, hogy ezeket lehetetlen volt visszaadni latinul mellékmondati feloldás nélkül. Például ebben a mondatban: Πέρσαι τῶν γρυπῶν ἐρώσι [...] διὰ τὸ Κύρον ἀγαπηθέντα μάλιστα τῶν βασιλέων γεγονέναι γρυπὸν τὸ εἶδος. (172E, Kyros, 1.) [„A perzsák kedvelik a görbe orrú embereket, mivel Kürosz, akit a leginkább szerettek a királyok közül, görbe orrú volt.”] A görögben ez a mondat igazi csemege: egy praepositióval ellátott, főnevesített accusativus cum infinitivót látunk, benne participium conjunctumot. Latinul Janusnál ez így hangzik: „Persae adunco praeditos naso amant [...], quia Cyrus regum apud eos dilectissimus huiusce modi forma fuerit.”³⁶ Itt va-

35 RITOÓK, *Lexikalisches...*, 415.

36 ÁBEL, *Adalékok...*, 33.

lőszíniileg problematikus lett volna a pontos illeszkedés a görög szerkezetekhez anélkül, hogy ne okozzon nehézkességet a latin változatban. Apróság, de Janus nem ismételte meg az eredetiben kétszer szereplő „görbe orrú” („γρυπός”) kifejezést, amelyet latinul csak körülírni tudott („adunco praeditos naso”), s nem látta szükségesnek, hogy tartsa magát a görög participiumhoz a „kedvelt”, „szeretett” kifejezésére („ἀγαπηθέντα”), hanem felsőfokú melléknevet – „dilectissimus” – használt. Választásai találóbba, természetesebbek voltak a latin nyelv szempontjából.

A nyelvi eszközök megválasztásának következetességében mindenesetre a műfaj és a stílus mély megértése tükröződik Janus részéről. A stílus és nyelvhasználat tekintetében valóban új mű születik, ami feltételez egy átfogó, alapvető döntést a fordítás egészének alapstílusáról, s valamennyi kisebb nyelvi döntés ebbe illeszkedik. Láttuk, hogy semmiképpen sem szabad az eredeti szöveghez való szolgál ragaszkodást feltételeznünk. Minden, a szavak szintjén megfigyelhető egyezés ellenére a szöveg egészének *modusa* meghatározó. Éppen ezért vannak – lehetnek – elmozdulások is az eredeti stílusától. Ezeknek a modifikációknak egyik leglátványosabb jelensége az, amikor bizonyos pontokon Janus latinja intenzívebbé válik Plutarkhosz görögjénél. Ismét Filelfo fordítását hívjuk segítségül ahhoz, hogy Janusét plasztikusabban érzékelhessük. A történet a Szemiramisz sírját feltörő Dareioszról szól:

Σεμίραμις δὲ ἑαυτῆ κατασκευάσασα τάφον ἐπέγραψεν ὅστις ἂν χρημάτων δεηθῆ βασιλεύς, **διελόντα** τὸ μνημεῖον ὅσα βούλεται λαβεῖν. Δαρείος οὖν **διελών** χρήματα μὲν οὐχ εὔρε, γράμμασι δὲ ἐτέροις ἐνέτυχε τάδε φράζουσιν ἑὶ μὴ κακὸς ἦσθ' ἀνήρ καὶ χρημάτων ἄπληστος, οὐκ ἂν νεκρῶν θήκας **ἐκίνεις**.”(173B, Semiramis)

Semiramis, cum ipsa sibi sepulcrum paravisset, inscripsit: quicumque regum pecunia indigeret, **disiecto** monumento quantam velit accepturum. Quod **demolitus** Dareus pecuniam quidem minime *invenit*, in alias autem litteras *incidit* ita loquentes: nisi vir esses improbus et pecunia inexplebilis, nequaquam mortuorum loculos sollicitares. (JANUS)

Semiramis quod sibi sepulchrum construxerat inscripsit: quicumque pecuniis rex indegerit, **patefacto** monumento quod voluerit accipito. Itaque Darius **sublato** lapide pecuniarum nihil *invenit*, sed alias *repperit* litteras, quae haec dicerent: nil malus vir esses ac nummis infaciabilis, cadaverum loculos non moveres. (FILELFO)

[„Szemiramisz a saját maga által önmagának készíttetett sírra a következőt vésette fel: a királyok közül, akinek pénzre lesz szüksége, ha felnyitja a sírt, annyit talál, amennyit akar. Dareiosz felnyitván azt pénzt nem talált, hanem további feliratra bukkant, amelyen a következő állt: ha nem lennél rossz és telhetetlenül pénzre vágyó ember, nem bolygattad volna halottak koporsóit.”]

Plutarkhosz a sírfelnyitásra a „διαίρω” ige alakjait használja, tehát egyetlen, meglehetősen semleges tónusú igéét. Janus ezt két különböző igével, a „disicio”-val – ’széthány, szétszór’ – és a „demolior”-ral – ’lerombol’ – adja vissza, melyek mindegyike erősebb, intenzívebb, hatásosabb, mint a „διαίρω”. Konkrétabb igék, és a sír valamelyest erőszakos feltörését a jól vizualizálható jelentéssel idézik fel. Mindkettőben benne van a pusztítás. A „demolior” választása azért is szerencsés, mert álszenvedő igéről beszélünk, olyan igéről tehát, amelynek van aktív értelmű participium perfectuma, s így egyfajta időbeliséget, egymásutániságot tud kifejezni. Ezáltal valamelyest közelebb viszi a latin szöveget az aoristos („διελών”) participium mozzanatosságához.

Filelfo megoldásai nem ilyen intenzívek, ő a „patefacere” ’felnyitni’ („patefacto monumento”) és a „tollere” ’felemelni’ („sublato lapide”) igéket használja, amelyek ugyanolyan semlegesek, mint a görög szóhasználat. Semlegességében ehhez illeszkedik a történet végén használt „movere” ’elmozdítani’ ige, amely tükörfordítása a görögben talált „κινέω”-nak. Janusnál ez a záró ige is intenzívebb: „sollicito”, ’zaklat’, ’nyugtalanít’. Ez az intenzitás érdekes feszültségben áll a többi nyelvi kifejezőeszköz visszafogottságával.

De ugyanezt mondhatnánk el a felirat felleléséről szóló igék, a görög „ἐνετυχε” (’rábukkant’, ’átalált’), a Filelfónál található „repperit” (’megtalálta’), valamint a Janus által használt „incidit” (’rábukkant’, ’belebotlott’) viszonyáról. Ez utóbbi a két másik semleges kifejezéshez képest képszerűbb, kifejezőbb, s illeszkedik az intenzívebb igék által megrajzolt történések – sírfeltörés – eseménysorába. Ám be kell látnunk, hogy Filelfo szóválasztása is következetes, hiszen pontosan követi a görög eredeti visszafogottságát, amelyben a hangsúly nyilvánvalóan az erkölcsi tanulságon, nem pedig az eseménysoron van.

Janus tehát – Filelfóval szemben, aki a tömör szöveg lazításával, tagmondatokra bontásával operál – jelen példánkban inkább szóválasztásával fokozza a szöveg élményszerűségét az egyébként tudatosan felvállalt, rendkívül kötött nyelvi kereteken belül. Más helyeken a szóválasztásban etimológiai megfeleltetésre való törekvést látunk vagy pedig az eredeti görög hangalakhoz való igazodást, továbbá az eredeti szórendjének és ritmusának különösen erős megfeleltetési szándékot.³⁷ Itt nyilvánvalóan már a költői megfontolások vagy reflexek is működésbe lépnek. A janusi *dicta* vizsgálatánál mindvégig szem előtt kell tartanunk, hogy kiváló művelője volt a rövid műfajoknak,³⁸ s a rövid kis epizódokból álló *Apophthegmata* ennek kibontakoztatására számtalan lehetőséget kínál. (Tulajdonképpen ugyanazokkal az eszközökkel él, mint amelyekre Ritoók Zsigmond is rámutatott a versfordítások elemzése során.³⁹) Mindennek köszönhetően Janus stílusa képes pontosan követni az eredetiét, sőt bizonyos pontokon még felül is múlja azt akár választékosságban, akár tömörségben. Az eredeti szöveg többnyire in-

37 Janus gondosságára kitűnő példát hoz Horváth László tanulmánya, amely a *Περὶ πολυπραγμοσύνης* fordításának címválasztását (*De negotiositate*) elemzi teljes mélyégében Janus elsőszava alapján: László HORVÁTH, „Eine vergessene Übersetzung des Janus Pannonius”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae* 41, No. 1–2 (2001): 199–215.

38 NOVAKOVIĆ, *Le traduzioni...*, 66.

39 Lásd a 2. jegyzetben felsorolt szakirodalmat.

kább tartalmi elemekre helyezi a hangsúlyt, szóválasztásában jellemzően semleges. Janus szókincse ezzel szemben intenzív. Ez a műfajelméletre vonatkozó, a kiemelkedően fontos fordításelméleti döntés felel meg az előszóban megfogalmazott programnak: „a lehető legigazabban próbáltam meg Plutarkhoszt kifejezni/visszaadni”.⁴⁰

Valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy a prózai fordítások is mindvégig a költői szövegformálás igényével készülnek. Janus az egyik Démoszthenész-fordításának előszavában a következőt írja: „mindig előbbrevalónak tartottam saját műveimet létrehozni, mint másokét lefordítani”.⁴¹ Paradoxon, ám – mutatis mutandis – fordításaiban sem tért el ettől az elvtől. Valamelyest elszólja magát az *Apophthegmata*-fordítás előszavának végén, amikor azt írja Mátyásnak, hogy „akkor már nem hozzád, hanem inkább rólad fogok írni”.⁴² A „hozzád írni” azt sugallja, hogy az átadott mű, a *De dictis regum* saját műve, és pedig nem abban az értelemben, hogy ő fordította. Alapos okkal feltételezhetjük, hogy Janus a fordításra ebben az értelemben önálló, nem eredeti vonatkozásában olvasható műként tekintett. S amint a példákban látható következetessége mutatja, nem volt ez másként Francesco Filelfo esetében sem.

A szövegvizsgálat első eredményeit teljességgel megerősítette Silvia Fiaschi tanulmánya Francesco Filelfo görögből latinra készített fordításairól.⁴³ Ő Filelfo leveleit és előszavait tette vizsgálat tárgyává. Ezekből vont le azt a következtetést, hogy a nagy humanista számára a fordítás önálló alkotás, egy új mű volt, amelynek csupán tárgya kötött, nyelvi és retorikai eszközei szabadon megválaszthatók. Az eredeti és a fordítás számára egyenrangúak, a fordítás a szöveghagyomány hűségét is őrizni tartozik. Mindennek megfelelően a fordító ugyanolyan auktoritással rendelkezik, mint a szerző. Ő az új szerző. Számára elképzelhetetlen, hogy egy szöveget többen fordítsanak, vagy több fordításból kompiláljanak. (Az így eljáró Pier Candido Decembriót fosztogatónak nevezte.) A fordítónak – miként eredetileg a szerzőnek is – rá kell nyomnia saját *sphragisát*, névjegyét fordítására. A görög fordításnak nem kizárólag, esetenként egyáltalán nem az a célja, hogy megismertesse a latinul nem tudó közönséget a görög eredetivel, hanem az, hogy az eredeti műnek bizonyos értelemben új változatát, megközelítést adjon. E tekintetben figyelemre méltó, hogy amikor Filelfo Palla Strozzinak ajánlja egyik fordítását, nem azért teszi, hogy megismertesse őt a művel, hiszen Palla Strozzi ismerte már a görög szöveget, hanem hogy a göröghöz képest egyfajta eltérő megközelítést mutasson be neki. Jellemző, hogy Filelfo fordításait egyenértékűnek tartotta saját invenciójú műveivel, és együtt is kezelte őket. A *Rhetorica ad Alexandrum* fordításához írt előszavában pedig kifejti, hogy a görög nyelv ismerete valójában azért fontos, hogy általa jobban megismerjük a latint, a latin nyelv lehetőségeit, a vele való bánás művészetét.⁴⁴ Arra, hogy ez az utóbbi gondolat Janus esetében is érvényes volt, már Ritoók

40 „[...] Plutarchum in interpretando quam verissime exprimere tentaverim”. ÁBEL, *Adalékok...*, 31.

41 „[...] mea proferre quam aliena transferre, semper duxi praestantius.” *De capienda ex hostibus utilitate*, Epist. 1 Tel.

42 „[...] deinceps non iam ad te, sed potius de te scribamus.” ÁBEL, *Adalékok...*, 32.

43 FIASCHI, *Filelfo...*

44 Uo., 81–92.

Zsigmond is rámutatott.⁴⁵ Battista Guarino Johannes Bertuciusához írott híres leveléből tudjuk, hogy Janus előbb fordított görögből, mint hogy saját műveket alkotott volna, illetőleg a kettő összefüggésben állt egymással.⁴⁶ A görög nyelvvel való foglalatосkodást és a versírást ő maga állítja párhuzamba Galeottóhoz szóló levelében: „hosszú szünet után visszatérhettem mind görög tanulmányaimhoz, mind a versfaragáshoz. Kora ifjúságomtól fogva, mint tudod, sokat foglalkoztam mind a kettővel”.⁴⁷ Janus esetében a görög nyelv és irodalom megismerése alapvető lehetett saját latin nyelvművészetének és költészetének kialakulásában. Versfordításai mellett prózafordításai is bőséges betekintést kínálhatnak ebbe a folyamatba.

Ismerte-e Janus Filelfo fordítását?

Filelfo szövege valóban revelatív párhuzamnak bizonyult, ami Janus fordításmódját, a műfaji distanciát illeti, ám eredetileg mégsem emiatt vettem össze a magyar szerző fordítását az övével. Miként szó esett róla, Janus előszavából az derül ki, nem tudott arról, hogy lett volna másik fordítása az *Apophthegmatának*. Láttuk, hogy volt, Filelfoé. De természetesen lehetséges, hogy Janus ezt nem ismerte. Ennek ellenére nem lehetett megkerülni a két fordítás összevetését. A két ajánlásnak rögtön az első szavai megegyeznek egymással: „Lectitanti mihi nuper”,⁴⁸ azaz „[a]mint a minap olvasgattam”. Ez önmagában talán még nem jelent túl sokat, hiszen akár bevett fordulatról is szó lehetne, ám a humanista incipitek lexikona meglepő módon csupán három ilyen szövegkezdést ismer, abból az egyik Filelfoé, egy másik pedig Janusé,⁴⁹ és Kristeller *Iter Italicum*-ában is csak két ilyen incipitet találunk.⁵⁰ (Filelfo egyébként gyakran használja a „lectito” igét.⁵¹) Ezt követően tartalmi egyezések következnek a két előszó között. Mintha Janus első mondata Filelfo kezdőmondatainak parafrázisa lenne:

Lectitanti mihi nuper graece quaedam Princeps optime non nulla Plutarchi Cheronensis volumina perdocti et imprimis sapientis viri, cum de moribus lucubrata gravissime, tum de aliis plerisque permagnis et praeclaris rebus ornatissime elegantissimeque perscripta

45 RITOÓK, *Janus...*, 407–408.

46 ÁBEL, *Adalékok...*, 206–207.

47 „[...] tam Graecas litteras, quam versificandi usum, longo tandem postliminio repeterem; quarum duarum rerum, ab ineunte, ut nosti, pueritia, semper fueram studiosus [...]” (Epist. 3 Tel); Boronkai Iván fordítása. Vö. *Janus Pannonius: Magyarországi humanisták*, Magyar remekírók (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982), 206.

48 ÁBEL, *Adalékok...*, 31.

49 Ludwig BERTALOT, *Initia Humanistica Latina: Initienverzeichnis lateinischer Prosa und Poesie aus der Zeit des 14. bis 16. Jahrhunderts*, Vol. 2 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1985), 2:574, Nr. 10443–10445.

50 Paul Oskar KRISTELLER, *Iter Italicum*, Vol. 6 (Leiden: Brill, 1963–1992), 4:122 (London, BL, Add. 39655, f. 1v); Uo., 5:33 (Uppsala, UB, C922, f. 122r).

51 Szemléletes ebből a szempontból a Filelfo-levelkiadás: Francesco FILELFO, *Collected Letters: Epistolarum Libri XLVIII*, crit., ed. Jeroen DE KEYSER, Vol. 4, *Hellenica* 54 (Alessandria: Edizioni dell’Orso, 2015), 1. Köszönöm a szerzőnek a tárgyban nyújtott segítségét.

ad manus incidunt. Quae dum singula incredibili quadam cupiditate percurro ille haud quaquam intempesive se liber offert qui de apophthegmatis ad Traianum Caesarem inscriptus est. Nunc accuratius etiam atque etiam cum mecum ipse consydero, res sane visa digna est, quae et a Plutarcho illustri eruditissimoque philosopho emanaret, et Traiano dedicaretur. [FILELFO, PRAEF.]

[Miközben a minap bizonyos görög műveket olvastam, Kiváló Herceg, a khairóneiai Plutarkhosztól, egy nagyon tudós és különösképpen bölcs férfútól került a kezembe több kötet, amelyeket részben az erkölcsökről dolgozott ki méltóságteljes tónusban, részben pedig számos más nagyszerű és ragyogó dologról írt, ékesszólóan és választékosan. Miközben ezeket egyenként és alig elképzelhető érdeklődéssel átfutom, alkalmas pillanatban elém kerül egy könyv, amelynek címe Apophthegmák Traianus császárhoz. Most, hogy újra és újra alaposabban átnézem, valóban figyelemre méltó darab, hiszen egyfelől Plutarkhosztól, a híres és igen tudós filozófustól való, másfelől pedig Traianusnak ajánlották.]

Lectitanti mihi, Rex Matthia, nuper apud graecum auctorem Plutarchum multa praeclara, ut est homo in omnium bonarum artium disciplinis copiosus ac elegans, occurrit inter alia liber de dictis regum et imperatorum. Quem cum aliquotiens evolvissem, et pulcherrimum pariter ac utilissimum cognitu animadvertissem, demiratus equidem sum, tot doctos huius saeculi viros (de Italicis loquor) cum fere pleraque omnia eius scriptoris traduxerint, opus tam necessarium praeterisse. [JANUS, PRAEF.]

[Miközben a minap, Mátyás király, Plutarkhosztól, a görög szerzötől olvastam sok-sok ragyogó dolgot, minthogy ő valamennyi művészet tudományában gazdagon bővelkedő és választékosan fogalmazó ember, a többi között elém került egy könyv a királyok és hadvezérek bölcs mondásairól. Miután jó párszor átlapoztam, és megállapítottam, hogy igen szép és igen hasznos műről van szó, bizony elcsodálkoztam, hogy korunk tudós férfiúinak – az itálieiakról beszélek – a figyelmét, akik pedig már majdnem mindent lefordítottak ettől az írótól, elkerülte egy ennyire nélkülözhetetlen mű.]

A gondolatmenet mindkét esetben azonos: olvasgatás közben a minap mindkettejüknek sok csodálatos görög mű került a kezébe Plutarkhosztól, a bölcs és igen tudós szerzötől, s közöttük váratlanul felbukkant egy könyvecske a szóban forgó művel. Mindketten alaposan megnézték, újra és újra átforgatták, és úgy találták, hogy nagyon érdemes és jeles munkáról van szó. (Érdekes megfigyelni Janus eljárását. Messzemenően gyakorolja a *brevitas*, a rövidség és a *perspicuitas*, a világosság erényét. Úgy érzi, hogy az „auctor” szó beszúrásával meg kell magyaráznia saját közegében, hogy ki is volt Plutarkhosz, és Filelfővel ellentétben véletlenül sem használja az „apophthegma” szót, hanem pontosan lefordítja a címet: „de dictis regum et imperatorum”. Ezzel is rövidít, hiszen míg Filelfőnek nem utolsó sorban információs céllal kellett megadnia az

„apophthegma” definícióját – korábban láttuk –, addig Janus a „dictá”-val egyértelművé teszi, hogy miről is van szó.)

A továbbiakban Janus invenciójának mintha Filelfo előszava volna a fő forrása. Filelfo témái Janusnál is sorra felbukkannak valamilyen formában.

FILELFO

Plutarchos mint nagy tudású filozófus

Traianus vir et imperator

Filelfo nyugodt perceiben fordított

Mit tett Traianus a római birodalommal

A mű tükör Filippo Maria Visconti

számára: ő már olyan, mint a

legkiválóbb uralkodók

JANUS

Plutarkhon mint komoly filozófus,

hiteles historicus és jeles szónok

Mátyás rex et imperator

Janus néhány éjszakát töltött a

fordítással

Ugyanazt teszi Mátyás is a keresztény

világgal, mint Traianus a Római

Birodalommal

Mátyás olyan lehet, mint Traianus, ha

például hallgat a bölcs férfiak tanácsaira

Janus előszava mégsem szolgál utánczás, eredeti módon dolgozza fel, alakítja át az esetleges átvételeket.

Arra, hogy a költő ismerhette Filelfo szövegét, a fordításban is számos jel utal, esetenként éppen az eltérések. Ha az olvasó már gyanakszik, akkor Janus meglehetősen keresett szóválasztása olyan érzetet kelt, mintha ebben nem csupán a pontosság, a költőiség vagy műveltségének érzékeltetése vezetné, hanem a másik fordításhoz való viszonyulás is. Úgy tűnik, Filelfónál találjuk a görög szavak kézenfekvő megfelelőit, Janusnál pedig egyfajta második, kissé távolibb jelentéskörből származókat. Például Filelfo a „φυτῶν σπέρματα”-t (‘növények magvai’) teljes egyértelműséggel „plantarum seminá”-nak fordítja, ami a kifejezés legtermészetesebb és legkézenfekvőbb megfelelője. Ehhez képest Janus „stirpium germina”-t (‘gyökerek hajtásai’) fordít, ami sokkal keresettebb. Ugyanakkor szó szerinti egyezéseket is látunk a két szöveg között (az egyezéseket félkövérrel szedtük az idézetekben). Példaként álljanak itt azok a sorok, amikor Dareiosztól azt kérdezik, miből szeretne olyan sokat, mint ahány mag a gránátalmában van, s ő egyik barátja nevével válaszol.

Ῥοιὰν δὲ μεγάλην ἀνοίξας, πυθομένου τινὸς **τί ἂν ἔχειν ἐβούλετο τοσοῦτον ὄσον ἐστὶ τῶν κόκκων τὸ πλῆθος**, εἶπε Ζωπύρους· ἦν δ' ἀνὴρ ἀγαθὸς καὶ φίλος ὁ Ζωπύρος. (173A, Dareios, 3.)

(FILELFO) quaerenti cuidam **quid nam tantum habere vellet quanta esset granorum multitudo**: Zopyros se velle respondit.

(JANUS) rogante quopiam **quidnam habere vellet tantum, quanta esset granorum multitudo**, Zopyros, inquit

Egy másik szembeötlő példa: Xerxészt királlyá választásakor testvére, Ariamenész rögvest hódolatával illetve, és fejére tette a koronát.

ἀποδειχθέντος δὲ τοῦ Ξέρξου βασιλέως ὁ μὲν Ἀριαμένης εὐθὺς προσεκύνησε καὶ τὸ διάδημα περιέθηκεν, ὁ δὲ Ξέρξης ἐκείνῳ τὴν δευτέραν μεθ' ἑαυτὸν ἔδωκε τάξιν. (173C, Xerxés, 1.)

(FILELFO) **Arimenes continuo adoravit ac diadema imposuit**

(JANUS) **Arimenes quidem continuo adoravit et diadema imposuit**

A fenti példák nagyon valószínűvé teszik a kapcsolatot a két fordítás között. Ha ez így van, akkor Janus mesterien él az előképpel. Az eljárás nem tekinthető plágiumnak, auktoritása megkérdőjelezhetetlen, hiszen összességében teljesen eredeti és egyéni fordítást alkotott, amelyre messzemenően rányomta saját kézjegyét filelfoi értelemben is. Janus pályáján egyébként találunk arra példát, hogy valamely kezébe került fordítás az ő saját fordításának elkészítésére sarkallja. Erről így ír Galeotto Marziónak 1465 körül: „Amikor kezembe került Homerus néhány énekének – a harmadiknak, negyediknek és ötödiknek – a fordítása, nem akartam vaktában ítélni róla, mielőtt ugyanezen a – ha szabad mondani – versenypályán próbára nem tettem a magam képességeit is.”⁵² S így született meg Diomédész és Glaukosz találkozásának jelenete Janus fordításában.

Az eddigi megfigyeléseket összegezve úgy tűnik, hogy Janus fordítói attitűdjét, amely bár nem tagadta meg a középkorban leginkább népszerű *ad verbum* megközelítést, alapvetően már a humanizmus filológiai, retorikai irányultsága határozta meg, ami tudatosan tekintett mind az eredeti mű, mind pedig a célnyelvi verzió integritására. A stílusbeli hűség a humanista megközelítés egyik alapelve volt. A korábban idézett „dicendi venustas”-ra, „a nyelvi megformálás szépségére” való törekvés valószínűleg ezt az árnyalatot is magába foglalja. A költő a jelentés pontos tolmácsolása mellett tehát legalább annyira törekedett az eredeti mű stílusának lehető leghűségesebb visszaadására, s miként fordításai mutatják, ezt sikerrel valósította meg. Szóválasztás- és szórendbeli, de szintaktikai és poétikai/retorikai hűséget, a kiinduló nyelv és a célnyelv eszközeinek pontos megfeleltetését látjuk. Az *ad verbum*-szerű közelségnek tehát esetében más oka és célja volt.

Janus eljárása alapvetően megfelel annak az ideális fordítói viselkedésnek, amely az itáliai humanizmus egyik legfontosabb fordításelméleti traktátusából, Leonardo

52 „Cum incidissent in manus meas Homericicujusdam interpretis aliquot libri; tertius, puta, quartus et quintus; nolui quicquam de illo temere judicare, nisi prius et meas ipse vires, in eadem, ut ita dixerim, palaestra experirer.” (Epist. 3 Tel); Boronkai Iván fordítása. Vö. *Janus Pannonius: Magyarországi humanisták*, 205. Boronkai úgy alakítja a fordítását, hogy a meg nem nevezett fordító személye nem kerül elő benne („cujusdam interpretis”), pedig léte és munkája – miként a jelen okfejtés is mutatja – Janus szempontjából nem elhanyagolható.

Bruni *De interpretatione recta*⁵³ című munkájából kibontakozik. Eszerint a tartalom közvetítése mellett legalább olyan fontos követelmény a beszédmód – Bruninál „figura dicendi” – hűséges átültetése. A fordítónak pontosan meg kell határozni, meg kell értenie a szerző stílusát, s a fordítás során azt kell alkalmazni, az eredeti szöveg művészi eszközeit a célnyelven is meg kell valósítani. A fordító tehát maga is művész. Bruni „maiestas”-nak nevezi az eredeti szöveg tiszteletben tartandó összkarakterét, teljes valóját, amely semmiféle tekintetben sem sérülhet. Elmélete egybecseng Cicero *De optimo genere oratorum* (A legkiválóbb szónok) című művének néhány gondolatával is.⁵⁴ Cicero sorai saját Démoszthenész- és Aiszkhinész-fordításáról Janus eljárás módját is pontosan leírják: „nem tolmács, hanem szónok módjára [fordítottam], megőrizve a gondolatokat, de a formákat, az alakzatokat, a szavakat a mi nyelvhasználatunkhoz igazítva. Mert úgy láttam jónak, hogy ne a puszta szavakat adjam vissza, hanem inkább a beszédmódot és a kifejezések erejét őrizzem meg.”⁵⁵

Ezekhez az elvekhez Janusnál ugyanakkor nagyfokú szöveghűség is társul. Úgy tudja megvalósítani a stílusbeli kívánalmakat, hogy nem kényszerül nagyobb távolságot venni az eredeti szövegtől, ám az eredeti mű nyelvi megoldásait képes felülírni, ha értelmezésében az eredeti mű szerzői szándéka, valamint a műfaji követelmények ezt indokoltá teszik. Egyelőre úgy tűnik tehát, hogy mindennek köszönhetően Janus sajátos, önálló utat jár be a kortárs fordítók között.

A „versengés”-elem a fordításokban

A négy *Apophthegmata*-fordítás közül Filelfőé és Janusé egyedi, önálló alkotás. Antonio Cassarinóé és Raffaele Reggióé azonban nyilvánvaló függvénye Filelfőének. A szövegátvételek és a felhasznált fordulatok náluk egyértelműek. Inkább közelítenek az átdolgozás, mint az új, eredeti fordítás felé, esetükben kevésbé beszélhetünk janusi és filelfői értelemben vett önálló alkotói elgondolásról és koherens megvalósításról. Ezzel együtt sem volna helyes, ha a kutatás nem szentelne némi figyelmet ezeknek is. Raffaele Reggio fordítása például nem kis meglepetést kínál: úgy tűnik, mintha Filelfőé mellett Janus fordítását is ismerte volna, mintha mindkettőt felhasználta volna saját változatához, kontaminálta volna a két szöveget (Reggio szövegében a Filelfo változa-

53 Bruni egyik legkritikább munkájáról van szó, amely valószínűleg a saját korában sem volt túlságosan ismert. A szöveg egy része megtalálható: Leonardo BRUNI ARETINO, *Humanistisch-philosophische Schriften*, Hg. Hans BARON (Leipzig–Berlin: Teubner Verlag, 1928), 81–96. A részkiadásokhoz lásd: Paul BOTLEY, *Latin Translations in the Renaissance: The Theory and Practice of Leonardo Bruni, Gianozzo Manetti and Desiderius Erasmus* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 42, 173. j.

54 BOTLEY, *Latin Translations...*, 53.

55 „[...] nec converti ut interpres, sed ut orator, sententiis isdem et earum formis tamquam figuris, verbis ad nostram consuetudinem aptis. In quibus non verbum pro verbo necesse habui reddere, sed genus omne verborum vimque servavi.” CICÉRON, *L'orateur: De meilleur genre d'orateurs*, trad. Albert YON (Paris: Les belles lettres, 1964), 14; CICERO, „A legkiválóbb szónok”, ford. KISDI Klára, in CICERO, *Összes retorikaelméleti művei*, 721–730 (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2012), 727.

tával egyező részeket kurziváltuk, a Januséhoz illeszkedőket aláhúzással jelöltük, Janus fordításában a Filelfóéval egyező elemeket kurziváltuk).

Filelfo	Reggio	Janus
<p>At Lycurgus tenuissima Sparthae sacrificia statuit, quo ex praesentibus rebus venari deos immortales expedite facileque possent. Qua ipse quoque ductus sententia tenuia tibi dona hospitaliaque munuscula, communesque philosophiae primitias offero hisce commentariis. Quae si quam aut ad morum disciplinam aut ad cognitionem imperitantis pro ratione electionis, quae dicendo magis quam agendo patet, si quam unquam affinitatem habent una cum offerentis affectione suscipe atque utere.</p>	<p>Lycurgus <u>vero</u> tenuissima Lacedaemoniis <i>sacrificia instituit</i>, quo <u>semper</u> ex iis rebus, quae adessent, <i>deos frugaliter facileque colere possent</i>. Huiuscemodi igitur tu quoque mente, licet parva <i>tibi munuscula xeniaque</i>, ac vulgares ex <i>philosophia primitias offeram</i>, simul cum animi promptitudine commentariorum quoque utilitatem <i>suscipe</i>, <u>si quid commodi habent ad mores institutaque imperatorum cognoscenda</u>, quae ex dictis quidem melius quam factis sese ostendunt.</p>	<p><i>Lycurgus vero Spartae vilissima instituit sacrificia</i>, ut semper <i>deos colere prompte et facile possent e rebus praesentibus</i>. Tali quadam <i>sententia</i> et me <i>tenuia tibi dona</i> et <i>xenia communes de philosophia primitias offerente</i>, una cum studio meo etiam usum <i>suscipe</i> monumentorum, si commodi habent aliquid ad perspicandos mores et proposita principum <i>magis sermonibus eroum declarali solita</i>, quam operibus.</p>

Reggio változatában újra és újra visszaköszönnek Janus említett sajátos, ritka szóválasztásai, a szókapcsolatok és a nyelvi mikrokontextus. Fel kell tételeznünk, hogy a fordítás valami módon Reggio kezébe került. A fennmaradt források alapján nem kizárható, hogy ez Velencében történt. Brodarics István 1512-es levelében olvassuk, hogy Janus kiadásra szánt műveit Aldus Manutiusnál szerette volna megjelentetni. 1506-ban Padovából jövet Velencében át kívánta adni Aldusnak az anyagot, ám a nyomda ekkor működési gondokkal küszködött, és magával Aldusszal sem találkozott. A kéziratot/kéziratokat egy Jordanus nevű német nyomdásznak (vagy könyvkereskedőnek) adta át azzal a megbízással, hogy közvetítse Manutiusnak. Erre azonban soha nem került sor, sőt 1512-ben a magyarok a kéziratokat – *opuscula* – már hiába keresték.⁵⁶ Lehet, hogy e művek között ott volt Janus *Apophthegma*-fordítása is? S ekkor juthatott hozzá Reggio, a padovai professzor, aki jó kapcsolatban állt velencei kiadói körökkel? Az ő fordítása ugyanis a közvetlenül rákövetkező évben, 1507-ben jelenik meg, ráadásul önálló kötetként. A kiadás helye némiképp meglepő: Párizs, ám Gerézdi Rabán úgy tudja, hogy

56 ÁBEL, *Adalékok...*, 30; GERÉZDI Rabán, „Aldus Manutius magyar barátai”, *Magyar Könyvszemle* 69 (1945): 38–98, 63.

Jordanus később éppen Franciaországban tűnik fel,⁵⁷ s ennek alapján joggal gyanakodhatunk esetleg már ekkor meglévő francia kapcsolataikra.

August Xylander az 1570-es bázeli *Moralia*-beli *Apophthegmata*-fordítása sem teljesen autonóm alkotás: elsősorban Raffaele Reggióera alapozta saját változatát, benne Filelfo – és talán Janus – szövegével. Az idézett szerzők szövegeinek első vizsgálata alapján arra kell következtetnünk, hogy a 16. század végéig valamennyi új *Apophthegmata*-fordítás (Janusé, Cassarinóé, Reggióé és Xylanderé) Filelfőéhoz képest, ahhoz valamilyen viszonyulva született meg. Mindebből egy valószínűleg általánosnak tekinthető szituáció bontakozik ki: úgy tűnik, hogy fontos művek korai, elterjedt fordításai alapvetően határozták meg ugyanazon művek később megszülető fordításait. S minden átvétel ellenére – miként az előszavak narratívájából is kiderül – a versengés-elem, a jobbat alkotni vágyás ebben fontos hajtóerő volt, ezzel a fordítások „poétikájában” a legtöbbször számolni kell.

ÖNB. Cod. 255

Természetesen adódik a kérdés: honnan ismerhette Janus Pannonius Filelfo *Apophthegmata*-fordítását? Az olasz humanista munkája már 1437-ben elkészült, és valószínűleg hamar ismertté vált. Ehhez maga Filelfo is hozzájárult, hiszen korai fordításainak csokrát kötetekbe rendezve maga is terjesztette, barátainak s arra érdemes személyeknek, például Aragóniai Alfonznak küldte el őket. Ezt a fennmaradt kéziratok nagy száma – 35 – is tanúsítja. A poznaí püspök, Jan Lubrański, akinek Raffaele Reggio a maga fordítását ajánlotta, szintén Padovában találkozott először Filelfo szövegével. Janus figyelmét a műre és a fordításra akár Marco Aurelio is felhívhatta; ő Filelfo levelezőpartnerei közé tartozott, s levelezésükben újra és újra felbukkannak fordításokkal kapcsolatos kérdések is.⁵⁸ És ugyancsak Marco Aurelio volt az, aki ösztönözte Janust a két másik Plutarkhosz-fordítás elkészítésére az 1450-es évek közepén Padovában, s a költő neki ajánlotta ezeket a műveket.

Közvetlenül a kérdéses időszak, Janus *Apophthegmata*-fordításának keletkezése előtt, 1464 júliusában-októberében, 1465 elején került sor a híres pengeváltásra Galeotto Marzio és Francesco Filelfo között Filelfo *Sphortias*ának négy legújabb könyve kapcsán, amelyet a narni humanista szigorú kritikával illetett. Erre Filelfo ragyogó retorikai fogással vágott vissza: „Ha jól emlékszem még egy valaki van hátra [ti. a művére reagálók között], egy Galeotus Martius Narniensis, egy olyan személy, akinek a nevét

57 GERÉZDI, „Aldus...”, 64, 37. j.; CSAPODI, *A Janus Pannonius-szöveggyűjtemény*, 15.

58 FILELFO, *Collected Letters*... A görög származású Marco Aurelio (1435 k.–1478 után) később a velencei humanizmus ismert alakja lett. 1457-től a velencei kancellária tagja volt, mecénásként is működött, később Ficino levelezőpartnerei közé tartozott. Személyéhez legújabban lásd Maria Teresa Laneri tanulmányait, főként: Maria Teresa LANERI, „Contributo alla conoscenza dell’umanista Marco Aurelio”, *Medioevo Greco* 7 (2007): 119–148.

még soha nem hallottam korábban.”⁵⁹ Filefo önmagát indiai elefánthoz hasonlítja, aki nem törődik a szűnyogcsípésekkel. Galeotto erre – Horatius nyomán – rút varangyos békának nevezi Filelfót, akit a gaz szűnyogok nem hagynak békésen szunyókálni. Ki tudja, hogy a Galeotto-incidens milyen szerepet játszott a fordítás elkészítésének ötlete és Filefo nevének elhallgatása tekintetében.⁶⁰ Lehetséges, hogy Janus ekkortájt, talán 1465-ös itáliai követjárásakor hozza magával az *Apophthegmata* görög szövegét tartalmazó kódexet is.⁶¹

Marianna Birnbaum közvetlen szálát rajzol meg Janus és Filefo között az egyik sevillai kódexben (T) található, a milánói Bartholomaeus Meltius *Sfortiadájára* írt dicsérvörs alapján.⁶² Elképzelése szerint a milánói humanista hívhatta fel Bartholomaeus apjának, a befolyásos Johannes Meltiusnak a figyelmét a híres magyar költőre mint lehetséges mecénásra, remélve, hogy ha a gazdag Meltiusok és a gazdag Janus között létrejön valamiféle kapcsolat, abból neki is csurran-cseppen valami. (Filefo ugyanis állandó pénzzavarral küzdött.) Marianna Birnbaum azt az epigrammát is bevonja érvelésébe, amelyet a hagyomány nagyobb része Vetési Lászlóhoz írottként tart számon, és bizonyos kéziratokban az 1469. szeptember 13-ára datált, Vetésinek szóló levél (Epist. 19 Tel) végén is megtalálható, ám a sevillai kódexben (S) *Ad Philelphum* cím alatt szerepel,⁶³ mint egyébként a Teleki-kiadásban is (I 88). A költemény első sorai így hangoznak: „Tu scribis Graio, scribis sermone Latino, / at tibi nos contra, barbara dicta damus.”⁶⁴ Birnbaum Filefo címzettségét fogadja el, ebben az esetben a vers tar-

59 „Si recte meminisse, unus est reliquus cuius nomen antehac audivi nunquam: Galeotus Martius Narniensis. Hic nescio quoniam aut fato aut fatuo in me invehitur.” Jeroen DE KEYSER, *Francesco Filelfo and Francesco Sforza: Critical Edition of Filelfo's Sphortias, De Genuensium deditone, Oratio parentalis, and his Polemical Exchange with Galeotto Marzio*, *Noctes Neolatinae: Neo-Latin texts and studies* 22 (Hildesheim: Georg Olms Verlag AG, 2015), 311.

60 A kapcsolat Janus *Apophthegmata*-fordítása és Galeotto *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae* című munkája között több szempontból is természetszerűleg adódik. A kérdéshez lásd átfogóan: BÉKÉS ENIKŐ, *Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben*, *Humanizmus és reformáció* 35 (Budapest: Balassi Kiadó, 2014), 155–175.

61 A fordítás alapjául szolgáló görög szöveg szöveg-hagyományban való elhelyezésével behatóan Mayer Gyula foglalkozik. Új eredményei a Janus Pannonius-összkiadás következő kötetében várhatók. Jelen dolgozat számára csupán szűrőpróbaszerű vizsgálatokat végeztünk. Az így kirajzolódó családnak ma két fontos kódexe is a Vatikáni Könyvtárban van (vö. PLUTARCHUS, *Moralia II*, V–XXXII.) Ám az sem kizárt, hogy abban a kódexben, amelyből az 1450-es évek közepén a két másik Plutarkhosz-fordítás készült, már az *Apophthegmata* is benne volt. A kérdéses családhoz tartozó egyik vatikáni kódexben (BAV, Barb. gr. 182) a két Janus által fordított mű, a *De utilitate inimicitiarum* és a *De negotiositate* meglehetősen elől foglal helyet, előbbi az első, a másik a negyedik helyen található. Nem sokkal utánuk következik az *Apophthegmata* is.

62 Marianna D. BIRNBAUM, „Janus Pannonius ismeretlen milánói kapcsolatai”, in KARDOS és V. KOVÁCS, *Janus Pannonius tanulmányok*, 317–322.

63 IANUS PANNONIUS, *Opera quae manserunt omnia: Epigrammata; Fasc. I, Textus*, ed. Iulius MAYER, Vol. 2 (Budapest: Balassi Kiadó 2006), 1:254, Nr. 444.

64 „Mert ha akarsz görögül, vagy írész, ha kivánsz latinul de / barbár toll az enyém: érte cserébe mit ad.” Kardos Tibor fordítása. Vö. *Janus Pannonius: Magyarországi humanisták*, 66.

talma alapján akár művek baráti cseréje is felmerülhetne Filelfo és Janus között. Ám ez bizonyíthatatlan.

A bécsi corvinák feldolgozásának előkészületei során Andreas Fingernagel és Friederich Simader hívta fel a figyelmemet egy kéziratra, amelynek az előzéklapján egy alig érzékelhető piros folt található, azzal a kérdéssel, hogy származhat-e ez a folt egy egykori Mátyás-címer lenyomatából.⁶⁵ (A kézirat címlapja ugyanis hiányzik.) Eből a foltból természetesen semmi sem állapítható meg. Ám maga a kézirat minden egyéb tulajdonságát tekintve a hazai 15. századi humanizmus tendenciáiba illeszthető. Francesco Filelfo korai fordításaiból tartalmaz hármat: a *Rhetorica ad Alexandrum*ot – ez 1428/30-ban Bolognában és Firenzében készült –, valamint Lüsziásztól az Eratoszthenész ellen írt híres beszédet és a kétes hitelességű temetési beszédet (*In Eratosthenem, Funebris oratio*); mindkettő 1429-es fordítás. Ezek a művek számos kódexben együtt találhatóak, miként említettük, Filelfo meghatározott rendben kötetekbe rendezve terjesztette őket. Könyvfestészeti díszé segítségével a bécsi kódex jól datálható és lokalizálható. A művek élén álló iniciálék ugyanis szépen illeszkednek a milánói Magister Vitae Imperatorum⁶⁶ és műhelye stílusába. A mester és műhelye Filippo Maria Visconti (1412–1447) alatt a milánói miniatúraművészet legmeghatározóbb tényezője volt, tulajdonképpen ez volt az udvari műhely. Nem csupán a herceg, hanem környezetének tagjai számára is dolgozott. Rendkívül dekoratív stílus jellemezte a műhelyt, amely archaikus módon fogta fel az Itália-szerte terjedőben lévő és elsősorban a klasszikus tartalmak számára tartogatott fehér indafonatos díszítést.⁶⁷ A díszítés alapján biztosan kijelenthetjük, hogy a kódex Milánóban készült 1450 körül, s valószínűleg Filelfo ajándéksorozatainak része volt. A kódexben található margójegyzetek nagyon valószínűvé teszik, hogy Bécsbe kerülése előtt egy magyarországi gyűjtemény polcain őrizték. A margójegyzetek ugyanis Johannes Gremper (†1519 után) bécsi humanistától származnak, akinek óriási szerepe volt abban, hogy a Corvina könyvtár számottevő része Bécsbe került,⁶⁸ kezét szinte valamennyi Bécsset megjárt corvinában megtaláljuk. A Filelfo-kódex Gremper követően is a corvináink útját járta, a bécsi görögprofesszor-

65 Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod., hozzáférés: 2020.10.19, <https://bit.ly/3oostA9>.

66 Fabrizio LOLLINI, „Maestro delle Vitae imperatorum”, in *Dizionario biografico dei miniatori italiani: secoli IX–XVI*, a cura di Milvia BOLLATI, 587–589 (Milano: Edizioni Sylvestre Bonnard, 2004).

67 Az OSZK őriz egy munkát a híres milánói mestertől, Jankovich Miklós egyik szerzeményét, a Curtius Rufus Nagy Sándorát tartalmazó kódexet, amely mindemellett Angelo Decembrio-autográf, lásd: Cod. Lat. 161. Díszítésnek a Magister Vitae Imperatorum kontextusában elfoglalt helyéhez lásd: ZSUPÁN Edina, „Suzanne Reynolds: A Catalogue of the Manuscripts in the Library at Holkham Hall. Volume 1. Manuscripts from Italyt o 1500, Part 1. Shelfmarks 1–399. Brepols, Turnhout 2015. 389 oldal”, *Művészettörténeti Értesítő* 65 (2016): 173–180. Cod. 255, f. 30r díszítőmotívumaihoz jó párhuzam egy, a Magister Vitae Imperatorumnak attribált breviárium, amelyet ma a Walters Art Galleryben őriznek (W3328R, pl. f. 8r). Filelfo kéziratának díszítéséhez átfogóan lásd: Mario MARUBBI, „Miniatori lombardi per illustrare Filelfo: il Maestro delle Vitae Imperatorum, il Maestro di Ippolita, Ambrogio da Marliano”, in *Filelfo, le Marche, l'Europa: Un'esperienza di ricerca*, a cura di Silvia FIASCHI, Temi e testi 178, 233–256 (Roma: Edizioni di storia e letteratura, 2018).

68 Hans von ANKWICZ, „Magister Johannes Gremper aus Rheinfeld, ein Wiener Humanist und Bibliophile des XVI. Jahrhunderts”, *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 30 (1913): 197–216.

hoz, Johannes Brassicanushoz, majd Johannes Fabri püspökhöz, az egyetemi könyvtárba, végül pedig a Hofbibliothekba került.⁶⁹

A kézirat talán nem magányosan érkezett Milánóból. A Vitéz környezetében, 1470 körül keletkező hazai kódexanyagban ugyanis, ahova a Janus-kódex is tartozik, találunk egy további kötetet is Filelfo korai fordításaival. A kódex Xenophónnak a spártaiak államáról írt művét és Agészilaosz dicséretét tartalmazza. Mindkét fordítás 1432-ben készült Firenzében. A másolat később a Corvina könyvtárba került, ahol az „első címerfestő” díszítette ki, és corvinakötést kapott (Budapest, OSZK, Cod. Lat. 422.⁷⁰).

A hazai keletkezésű kódexanyag esetében, különösen a humanista kódexeknél mindig óriási probléma az előképek kérdése. Ahhoz, hogy egy-egy – adott esetben ritka – művet bárhol az országban lemásolhassanak, annak a műnek már meg kellett lennie egy másik példányban is. A bécsi Filelfo-kódex révén talán most ebbe a folyamatba nyerhetünk bepillantást. Talán ennek a kódexnek a második kötete alapján másolták a Xenophón-fordításokat, a harmadikkal pedig Janus dolgozhatott saját *Apophthegmata*-fordítása során.

69 Vö. FÖLDESI Ferenc, „Budától Bécsig”, in *Uralkodók és corvinák: Kiállítási katalógus*, szerk. KARSAY Orsolya (Budapest: OSZK, 2002), 91–95.

70 A kódex digitálisan elérhető: <https://corvina.hu/kepnezegeto/index.php?corvina=codlat422&lang=hu>.

MÁTÉ ÁGNES

A volterrai epithalamium-corvina: egy elvetélt házasság mementója

Az epithalamium műfaja a 15. század második felétől nyert teret a neolatin irodalomban. A műfajba tartozó 336 alkotás alapján a témáról Anthony F. D’Elia publikált monográfiát 2004-ben.¹ D’Elia kötetének anyagából is világos, hogy a kifejezés a neolatin irodalomban már gyűjtőnévként funkcionált, tehát beleértették mindazokat a latin nyelvű, prózai vagy verses alkotásokat, amelyeket esküvői alkalomra írtak szerzőik.² D’Elia listáján ezért helyet kaptak olyan művek is, amelyek a *sermo, oratio, de/in coniugio/matrimonio/nuptiis* vagy az *epithalamium* címet viselik, és ünnepi beszédként, szónoklatként jellemezhetők.

A jelen dolgozat tárgya a Corvin János herceg (1473–1504),³ Mátyás király természetes fia és Bianca Maria Sforza milánói hercegnő (1472–1510)⁴ *per procuram* esküvőjére készült epithalamium, amelyet Johannes Franciscus Marlianus milánói jogtudós írt 1487-ben. A szöveg unikális kódexben maradt fenn, amelyet hiteles corvinának tart a szakirodalom, s ma Olaszországban őrzik, a volterrai Biblioteca Guarnacci Ms Cod. Lat. 5518 kézirataként.⁵ A kódexet Ábel Jenő fedezte fel és ismertette 1888-ban,⁶ majd az epithalamium szövegét beválogatta *Olaszországi XV. századbeli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei* című kiadványába is.⁷ Ennek ellenére a magyar szakirodalomban a szöveget nem elemezték. D’Elia kötetében 3 oldalon foglalkozik tartalmával, elsősorban a benne vázolt hun–magyar rokonság és az Attila-kép miatt.⁸

* A szerző a NKFIH PD 128.227 *Királyi és arisztokrata neolatin nászének-költészet a kora újkori Magyarországon* c. projekt vezető kutatója

1 Anthony F. D’ELIA, *The Renaissance of Marriage in Fifteenth-Century Italy* (Cambridge–Massachusetts–London: Harvard University Press, 2004).

2 Skirmantė ŠARKAUSKIENĖ, „Classical Tradition in the Neo-Latin Epithalamia of the Grand Duchy of Lithuania”, *Respectus philologicus* 3 (2003): 36–46.

3 SCHÖNHERR Gyula, *Hunyadi Corvin János: 1473–1504* (Budapest: Históriaantik Könyvesház, 2010).

4 Lásd: Gerhard RILL, *Bianca Maria Sforza, regina dei Romani e imperatrice*, 2020, hozzáférés: 2020.10.08, [https://www.treccani.it/enciclopedia/bianca-maria-sforza-regina-dei-romani-e-imperatrice_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/bianca-maria-sforza-regina-dei-romani-e-imperatrice_(Dizionario-Biografico)).

5 Köszönöm Zsupán Edinának, hogy jóvoltából a kódex fotóiba is betekinhettem, így nem csupán a 19. századi kiadásra kellett támaszkodnom.

6 ÁBEL Jenő, „Két ismeretlen Corvincodexről”, *Magyar Könyvszemle* 12 (1888): 140–167.

7 ÁBEL Jenő, *Olaszországi XV. századbeli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei*, Irodalomtörténeti emlékek 2, 357–381 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1890). A továbbiakban először a kódex levélszámát, majd a kiadás oldalszámát hivatkozom.

8 D’ELIA, *The Renaissance of Marriage*, 66–68.

Az elmúlt évtizedek corvina-kiállításainak katalógusaiban rendszeresen reprodukálják a kódex ajánlásának első oldalát az ott látható Mátyás-portréval, amelyet Ambrogio de Predis munkájának tartanak.⁹ A kódexnek igazán a művészettörténet szentelt figyelmet, legutóbb Angela Dillon Bussi elemezte illusztrációit a 2008-as budapesti reneszánsz kongresszuson tartott előadása alapján készült publikációban.¹⁰ Dillon Bussi a Mátyás-portré mintájául szolgáló érmet milánói alkotásnak véli. A kutatásnak egy korábbi fázisa jelenik meg Rozsondai Marianne friss kötetében, aki Anthony Hobson egy 1989-es munkájára hivatkozva a portrét egy firenzei érem alapján készült ábrázolásnak tartja.¹¹ Ez mit sem von le viszont Rozsondai azon állításának fontosságából, hogy „Az erlangeni Biblia kötésének Mátyás-ábrázolása szinte pontos mása az 1488-ban Johannes Franciscus Marlianus szerzette Epithalamium-corvina (Volterra, Biblioteca Guarnacci: Cod. Lat. 5518) címlapján lévő, zöld babérmagyalos Mátyás-portrénak, de hasonlít a Philostratus-corvina címlapján látható Mátyás-medál-portréhoz is (OSZK: Cod. Lat. 417)”.¹²

Marlianus epithalamiumának irodalomtörténeti jelentősége három szempontból ragadható meg. Egyrészt ez az egyik első ismert hosszú neolatin szöveg, amelyet magyarországi házassulandónak írtak. Korábban Janus Pannonius még ferrarai diákként írt köszöntő költeményeket előkelő olasz párok esküvőjére.¹³ Meglepő módon Hunyadi Mátyás és Aragóniai Beatrix házasságkötésére készült ünnepi hosszú prózai szövegről nem tudunk, csak egy német beszámoló örökített meg egy tizenhét soros verset, amely az esküvői ünnepségek alatt Mátyás házának egy oszlopára függesztve volt olvasható.¹⁴ Marlianus munkájának jelentősége másrészt abban áll, hogy hasonló, a felek teljes családtörténetét tárgyaló, magyar vonatkozású esküvői orációról is alig tudunk. Erudíciója miatt én csak a másfél évszázaddal későbbi, 1643-ban II. Rákóczi György és Báthori Zsófia esküvőjére készült nyomtatványt¹⁵ tudnám az olasz munká-

9 MONOK István, szerk., *A holló jegyében: Fejezetek a Corvinák történetéből* (Budapest: Corvina Kiadó, 2004), 10, 3. kép. A kép elérhető online is, lásd: hozzáférés: 2020.10.06, <https://mek.oszk.hu/01900/01918/html/index1401.html>; Csaba CSAPODI, *The Corvinian Library: History and Stock*, Studia humanitatis 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973).

10 ANGELA DILLON BUSSI, „Gli sponsali di Giovanni Corvino e Giovanni Ambrogio De Predis »miniature, pittore, disegnatore«”, *Rara volumina* 18, No. 1–2 (2011): 5–16.

11 ROZSONDAI MARIANNE, *A magyar könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ–Kossuth Kiadó, 2019), 148, főként 226. j.

12 Uo., 148.

13 BÉATRICE CHARLET-MESDIJAN, „Le discours sur le mariage de Janus Pannonius dans le livre II de ses Elegies”, in *Essays on Neo-Latin Literature in Honour of Monique Mund-Dopchie and Gilbert Tournoy*, ed. Dirk SACRÉ and Jan PAPY, Supplementa Humanistica Lovaniensia 26, 61–71 (Leuven: University Press, 2009).

14 BORSA Béla, *Ismeretlen, egykorú német leírás Mátyás és Beatrix házasságáról*, A Pécsi Egyetem Német Intézetének értekezései 19 (Pécs: Gyarmati Nyomda, 1940), 26.

15 RMNY 2040. *Foelix connubio: Foelix connubium illustrissimi [...] Georgii Rakoci iunioris [...] principis Transylvaniae, partium regni Hungariae domini et Siculorum comitis [...] cum [...] Sophia Bathori [...] Andraeae Bathori [...] unica et suprema filia Albae-Juliae Transylvanorum solennibus celebratum nuptiis, anno MD-CXLIII. 3. die Februarii et ab [...] schola Varadiensis devotionis causa, panegyrico exornatum stylo* (Várad: Szenci Kertész Ábrahám, 1643).

jához hasonlítani. Marlianus műve azonban valószínűleg nem volt ismert a magyarországi epithalamium-szerzők előtt, mert a kódex 1592-re biztosan visszakerült Itáliába, amikor már a volterrai Pino Lisci tulajdonában volt.¹⁶ Harmadrészt a milánói jogtudós munkája kiemelkedik nemcsak a magyarországi, de valószínűleg az európai neolatin epithalamiumok mezőnyéből abból a furcsa okból is, hogy egy olyan frigyhez kötődő reprezentációt és reményeket fejez ki, amelyet a házasulandók személyükben sosem kötöttek meg.

Terjedelmi okokból itt nem részletezem a Corvin János és Bianca Maria Sforza házasságára vonatkozó negociációkat, és a menyasszony többször elhalasztott Magyarországra indulásának történetét, hiszen azokat E. Kovács Péter részletesen megírta magyar és olasz nyelven is.¹⁷ Csupán öt időpontot emelek ki: 1485 augusztusában Ascanio Sforza bíboros gratulál unokahúgának a jövőre tervezett házassághoz, amelyről II. Pál pápát is tájékoztatta már. A *per procuram* esküvőre Milánóban 1487. november 25-én kerül sor Bianca Maria Sforza és a vőlegényt képviselő Filipecz János nagyváradai püspök részvételével. A volterrai kódex erre a napra teszi Marlianus beszédének elhangzását is (2r). A Mátyás királyhoz címzett ajánlást pedig Marlianus kb. hat héttel később, 1488. január 1-jén keltezi (4r). Több mint öt évvel később, 1493. október 18-án végül VI. Sándor pápa érvényteleníti Corvin János és Bianca Maria Sforza írásban egymásnak tett ígéretét. Az ekkor már huszonegy éves leány három hónap múlva szabadon hozzámehetett I. Miksa német-római császárhoz.¹⁸

A történetnek érdekes folytatása, hogy felbontott virtuális házasságának szelleme egy másik epithalamiumban elkísérte a Sforza hercegnőt valódi nászúgyának küszöbéig is. Bianca Maria és I. Miksa házasságát köszöntő beszédében ugyanis Jason de Mayno (1435–1519) megemlékezett a menyasszonynak Mátyás király fiával létre nem jött házasságáról – igaz, a többi meghíúsult házasságot sem hallgatta el. Miután a Marlianus epithalamiumában olvashatónál lényegesen több és ékesszólóbb dicséretben részesíti a menyasszonyt, aki szűzies, művelt és különösen szép, Mayno megtoldja az érvelését azal is, hogy felsorolja, hányan kérték feleségül Bianca Mariát, de vagy meghaltak, vagy nem bizonyultak méltónak rá.¹⁹

Propter has eximias dotes a variis principibus et regibus in matrimonium undequaque deposcebatur. Maximam enim in eo foelicitatem nobilissimus quisque respondebat, si hanc in coniugem assequetur. Primum Philiberto Sabatensium ducis filio desponsa est. Sed ille aevo immaturus: in rapida fata concessit. Tres subinde regum nuptiales tetae

16 MONOK, *A holló jegyében*, 116.

17 Péter E. KOVÁCS, „Mattia Corvino e la corte di Milano”, *Arte Lombarda: Rivista della Storia dell'Arte* 139, No. 3 (2003): 76–80; E. Kovács Péter, „Corvin János házassága és a magyar diplomácia”, *Századok* 137 (2003): 955–971.

18 Az alkalomra készült epithalamiumokat egy bécsi szakdolgozat tekintette át 1994-ben, amelyhez azonban nem jutottam hozzá. Regina KISSER, hg., *Lateinische Epithalamien auf die Hochzeit Maximilians I. mit Bianca Maria Sforza* (Wien: Universität Wien, 1994).

19 Jason DE MAYNO, *Oratio in nuptiis Maximiliani regis et Blancae Mariae* (Basel: Johann Bergman, 1494). MTA Könyvtára Inc. 476, számozatlan.

oblatae sunt. Mathias Pannoniarum rex gloriosissimus eam Iohanni Corvino unico filio desponderi curavit. Sed Mathia vita functo: multa que animo conceperat de futura filii in regnum successione in irritum cessere, quae faces himenaeas prohibuerunt. Iacobus Stuart Scotiensis primae iuventae adolescens qui insulae Britanniae imperat, qua parte in septentrionem vergit: hanc in consortem thori sociam expetitur. Vladislaus Boemiae imperitans, qui pannonico regno successit, haud impar Mathiae gloria futurus, pro crebros internuncios in uxorem diucius sollicitavit. Sed eras his omnibus longe superior Maximiliane [...]

[E kiváló adottságai miatt különböző fejedelmek és királyok kérték mindenfelől házasságra őt. Hiszen a legnemesebb ember is a legnagyobb boldogságot vallhatja magáénak, ha egy ilyen házastársat kap. Először Filiberttel, a savoyai herceg fiával jegyezték el. Őt azonban éretlen korban elragadta a gyors halál. Ezt követően három király nászi ágyát kínálták fel neki. Mátyás a magyarok legdicsőségesebb királya úgy intézkedett, hogy (Bianca Mariát) hozzáadják az ő egyetlen fiához, Corvin Jánoshoz. Mátyás meghalván azonban sok minden, amit ő elméjében eltervezett a fia jövőjéről az ország öröklésével kapcsolatban, füstbe ment, s ez megakadályozta, hogy a frigynek nászi fátylakat gyűjtessenek. A skót Stuart Jakab, aki kora ifjúságát élő fiatalemberként a Brit-szigeteken uralkodott, miután kiterjeszkedett az északi területekre is, arra törekedett, hogy (Bianca Maria) házasságra léphessen vele. Ulászló, Csehország királya, aki a magyar trónon követte Mátyást, hogy a jövőben tőle alig elmaradó dicsőségre tegyen majd szert, gyakori követjárásokkal hosszan kérte feleségül őt. De mindezeknél sokkal különb voltál, Miksa...]

Tekintve, hogy Miksát Mátyás ellenében választotta meg az ebenfurti birodalmi gyűlés római királynak 1487-ben, ami a magyar király talán legnagyobb politikai kudarcát jelentette, igen pikáns az orátor azon megjegyzése, hogy Mátyás halálával sok minden, amit fia jövőjével kapcsolatban tervezett, füstbe ment. A magyarországi királyi házasságokra írt epithalamium anyagban a férj özvegyi állapotát, ha az volt, a szerzők nem hallgatták el. Arra azonban nem találtam más példát, hogy egy szűz menyasszony – és hazánkban az uralkodói rétegben legalábbis nem volt szokás özvegyasszonyt venni a második házasságban sem – értékét az esküvői retorikában az is növelje, hogy mennyire volt kapós a házassági piacon. Mayno egyébként nem túlzott, Bianca Mariát 1474-ben gyermekházasságban hozzáadták unokatestvéréhez, Savoyai Filiberthez, aki azonban 1482-ben elhunyt. 1492-ben rövid ideig szó volt arról is, hogy a tizenöt évesen trónra juttatott IV. Jakab skót király (ur. 1488–1513) veszi el a hercegnőt. Bianca Maria nagybátyja szerette volna a lányt II. Ulászló magyar királyhoz adni,²⁰ de ebben Aragóniai Beatrix özvegy királyné tervei áthúzták a Sforzák számítását.

A kutatás csak mostanában kezdi átértékelni Bianca Maria Sforza császárnéi működésének jelentőségét,²¹ de az bizonyos, hogy a sok ígéret és terv után a megkötött házasság

20 E. Kovács, „Mattia Corvino e la corte di Milano”, 79.

21 Sabine WEISS, *Die vergesene Kaiserin: Bianca Maria Sforza, Kaiser Maximilians zweite Gemahlin* (Innsbruck, Wien: Tyrolia Verlag, 2010); Christina ANTENHOFER, „Emotions in the Correspondence of Bianca Maria

sága sem volt számára szerencsés. A férje szemében nem tudott az első feleség nyomába érni, és egyetlen terhessége sem végződött gyermekáldással. A Sforza hercegnő azok közé az előkelő hölgyek közé tartozott, akiknek a házassága rövid távon segítette ugyan a születési családjá helyzetét, de dinasztiaiát nem tudtak a politikai frigyre alapítani.

A szempontunkból fontos tervezett házasság másik szereplője, Corvin János is hasonlóan szerencsétlen sorsra jutott. Frangepán Beatrixszal kötött házasságából született gyermekei korán meghaltak, és ő is a hatalmi harcok áldozatává vált. A Corvinus-vagyon pedig végül Frangepán Beatrix második házassága révén Brandenburgi György kezére jutott.

A történelemben ugyan nincs értelme „mi lett volna, ha” szituációkat felvázolni, de a fentiek fényében valószínű, hogy a Corvinus–Sforza házasság is hasonlóan rövid, és a dinasztikus szempontok szerint eredménytelen lett volna. A volterrai epithalamium-corvina tehát egy virtuálisan nyolc évig létező házasság(i ígéret) tanújele volt ugyan, de amint az alább következő elemzésből kitűnik, sajnos valóban csupán nagyon sok, szép és eruditus *hűhó semmiért*.

Marlianus munkájának felépítése és elmélkedése a házasságról

Az olasz humanista Mátyás királynak címzett két és féloldalas ajánlását arra a Plutharkosznál²² olvasható anekdotára építi, amely szerint egy szegény ember két tenyerébe merített folyóvízzel köszöntötte Artaxerxész perzsa királyt, mivel más, illő ajándékot nem tudott neki adni. Ezután kezdődik az ünnepi beszéd szövege, amelynek megszólítottjai János váradi püspök Mátyás király és fia, János herceg képviselőiben („hoc loco vice gerens”), a menyasszony fivére, Gian Galeazzo Maria Sforza herceg, valamint a nagybátyja, a hercegprímás Ascanio Maria Sforza, végül az édesanyja, Savoyai Bona hercegné. A kéziratban néhány oldalt elfoglaló *captatio benevolentiae* után az olasz humanista a házasság intézményének eredetéről értekezik, leginkább saját műveltsége, jogtörténeti tudása fitogtatása céljából. A legkorábbi időktől áttekintve a történelmet, hangsúlyozza, hogy nem a régi görögök, druidák, a Szibilla-tekercek vagy a tizenkét táblás törvények stb. fektették le ennek az intézménynek az alapjait, hanem a házasság arra a parancsra alapul, amelyet az ősszülők, Ádám és Éva kaptak az Istentől. A házasság olyan közösség, amelynél jobbat, kényelmesebbet, édesebbet vagy kellemesebbet kitalálni sem lehet. Nem csupán az egyént tartja távol a paráznaságtól és a lélek viharaitól, de a nagyobb emberi közösségek, birodalmak, városok stb. ügyét

Sforza”, in *Maximilian I. (1459–1519): Wahrnehmung – Übersetzungen – Gender*, Hg. Heinz NOFLATSCHER, 267–286 (Innsbruck–Wien–Bozen: Studien-Verlag, 2011); Christina ANTENHOFER, „Bianca Maria Sforza und ihr Hof im Spiegel ihres Brautschatzes”, in *Maximilian I.: Aufbruch in die Neuzeit*, Hg. Monika FRENZEL, Christian GEPP und Markus WIMMER, 62–68 (Innsbruck: Haymon Verlag, 2018).

22 PLUTARKHOSZ, „Artaxerxes”, in PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*, ford. MÁTHÉ Elek, jegyz., utószó HEGYI Dolores, 2 köt, Sapientia humana, 893–921 (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), 897.

is segíti és óvja. A házassági szövetségben annyi örömet és olyan érzelmi biztonságot találhat az ember, amely a legnagyobb megpróbáltatások kiállására is képessé teszi.

A házasság történeti távlatokba állítása után Marlianus tizenkilenc, a görög mitológiából, illetve a római történelemből vett példát hoz fel a házastársi hűségre és összetartozásra. Utóbbiak többsége idősebb Plinius *A természetről* című munkájának VII. könyvéből, és Valerius Maximus művének IV. könyvéből származó tematikus válogatás. Marlianus főként olyan párokról szól, akik partnerüket elvesztve önkezükkel vetettek véget életüknek, mert nem akartak párjuk nélkül élni. A felhozott esetek nem annyira önmagukban érdekesek, mint inkább abból a szempontból, hogy közülük melyeket tartja az olasz humanista külön magyarázatra szorulónak. Marlianus elvárásai horizontja azonban valószínűleg eltér a mai olvasó felkészültségétől, ezért a felhozott példákat előbb felsorolom, azután a Marlianusától magától értetődőnek tekintettekhez adok rövid magyarázatot, majd azokat tárgyalom, amelyek az ő szövegében is rövid kifejtést kaptak.

Az olasz humanista a következő klasszikus figurákat említi: Artemiszia és Mauszóosz, Tiberius Gracchus és felesége, Dido Phoenissa és Sicheus, Marcus Lepidus és Apuleia, a szabin nők, Pénélopé, Evadné, Cornelia és Pompeius, Portia és Brutus, Arria és Paetus, Lucretia és Collatinus, Alkésztisz és Admétosz, Sulpicia és Lentulus, Mithridatész és Hüpszikratea, C. Plautius Numida és Audira, M. Plautius és Orestilla, a spártai nők, a géták asszonyai, végül Q. Metellus Numidicus.

A fenti felsorolásban a Corneliától Hüpszikrateáig terjedő csoport alakjai semmilyen magyarázatot nem kapnak Marlianusától, történeteiket nyilván általánosan ismertnek vélte. Cornelia követte férjét jóban-rosszban, akkor is, amikor Pompeius verecséget szenvedett a pharszaloszi csatában. Portia férje halálhírére hallva először karddal akart véget vetni életének, de amikor azt elvették tőle, égő szentet ivott. Paetus a Claudius császár elleni összeesküvés résztvevője volt. A kivégzés szégyenét elkerülendő Arria előbb saját magát dőfte le, majd átadta férjének a tört, azzal a felszólítással, hogy „Paetus, nem fáj!”, így együtt lettek öngyilkosok. Lucretia talán a legismertebb a felsoroltak közül, aki az elszenvedett erőszak után férje iránti hűségből inkább öngyilkos lett, mint hogy szégyenben kelljen élnie. Alkésztisz a görög mitológia szerint leváltotta férjét, Admétoszt az alvilágban, hogy az tovább élhessen. Sulpicia rabszolgálynak öltözve elszökött anyjától, hogy kövesse férjét a szicíliai száműzetésbe. Mithridatész pontusi király igazi harcostársa talált feleségében, aki a háborúba és a száműzetésbe is vele ment.

Van néhány klasszikus alak, akinek csak távirati stílusú jellemzését olvashatjuk az orációban: Pénélopé állhatatosan tűrte férje (Odüsszeusz) távollétét. Evadné Marlianus szerint türelmes és nagylelkű volt. E két tulajdonság alapján a görög mitológia több azonos nevű nőalakja közül ő az Apollónnak fiút szülő, majd saját nevelőapja haragja miatt a csecsemőt napokra egy ibolyamezőben elrejtő Evadné lehet. Említett tulajdonságai arra vonatkozhatnak, hogy kívárta, amíg Apollón jósdája igazságot szolgáltat neki, és nem pusztította el a gyermeket, hogy bűnét elfedje. Tiberius Gracchus, a híres Gracchus fivérek apjának története is inkább utalásszerű. Marlianus azt a Pliniusnál (*Hist. Nat.* VII, 36) olvasható epizódot idézi fel, amikor az ellenfelei betörve a házá-

ba választás elé állították a férfit, hogy őt vagy feleségét öljék meg. Tiberius Cornelia Africanát megmentve saját halálát választotta. Apuleia, M. Lepidus felesége belehalt abba, hogy férje megtagadta szerelmét és elvált tőle (Plin., *Hist. Nat.* VII, 36).

A további felhozott eseteknek Marlianus egy-két mondatos leírása is világosan elmondja a lényegét. Artemiszia annyira szerette férjét, hogy annak halála után a hamvait italába keverve fogyasztotta. A történet szerint az asszony kb. három év alatt sorvadt el a gyászban, és a kettejük számára építtetett síremlék, a halikarnasszoszi Mauzóleum az ókori világ hét csodája közé számított. Dido történetének felhozásakor Marlianus állítása szerint vitatkozik a költői hagyománnyal, amennyiben szerinte a királynő hűséges akarván maradni férjéhez, máglyán égette el magát. A humanista itt arra az álláspontra helyezkedik, amelyet előtte például Petrarca és Boccaccio is képviseltek, akik szerint Dido sosem találkozott Aeneasszal, mert több évszázaddal korábban élt, így a kettejük közötti szerelmi viszony, amelyet Vergilius megénekelt, nem jöhetett létre.²³ Ezután a szabin nők békítő helytállására utal Marlianus, akik római férjeik és szabin férfirokonságuk közé vetve magukat megakadályozták, hogy a felek kiirtsák egymást, s ezzel nagy szolgálatot tettek mindkét királyságnak. C. Plautius Numida és Marlianusnál Audirának nevezett felesége története szerint a férj karddal vetett véget életének, mikor asszonya halálhíret vette. A hatvan hajóval Ázsiába tartó M. Plautiust pedig felesége, Orestilla Tarentumig követte, ahol azonban elhunyt. A férfi asszonya halotti máglyájára borulva öngyilkos lett, és a párt együtt hamvasztották el, hogy halálukban is egyek legyenek. Az azonos családhoz tartozó férfiak történetei Valerius Maximusnál egymás után következnek. A példákat a spártai nők híres harcedzettségének és halálra is kész áldozatának felelegetése, valamint a géta asszonyokról szóló hagyomány zárja, akik elhunyt férjeikkel a halotti máglyán egyesülve tanúsították hűségüket. Az utolsó név és történet, amellyel Marlianus művének ez a szakasza zárul, Aulus Gellius *Attikai éjszakák* című művének egy helyére (I, 6) utal. E szerint a római Q. Metellus Numidicus censorként egy humoros beszédben biztatta a rómaiakat házasságra, azzal az indokkal, hogy más módon nem lehet az emberiség fennmaradását szolgálni. Marlianus némileg parafrázeálja az eredeti szöveghelyet, de a lényegén nem változtat, hiszen az a célja, hogy átvezessen beszéde következő tematikus egységéhez, amely a szüzesség és a házasság állapot összemérése.

Házasságkötéskor elhangzott ünnepi beszédről lévén szó, Marlianus természetesen többre tartja a házasságot a szüzi állapotnál. Az érvelése lényege egy rejtett cicerói utalás „non nobis solum nati sumus” (*De officiis* I, 22) parafrázisa „non tantum nobis sed et aliis nati sumus”, amelynek értelmében a szüzességgel az ember csak saját javát szolgálja, de a házassággal családja, barátai és hazája javára is válik, hiszen születendő gyermekeivel sokasítja és boldogítja őket. Több és nagyobb jutalomban lesz tehát része azoknak, akik a házasságot választják. Sajnos ez a szövegrész rövid és mentes minden példaanyagtól, így fel sem vetődhet, hogy a tematikus egyezésen túl párhuzamokat keressünk ennek az epithalamiumnak és Antonio Bonfini *Symposionjának* az érve-

23 Craig KALENDORF, „Boccaccio’s Dido and the Rhetorical Criticism of Virgil’s »Aeneid«”, *Studies in Philology* 82, No. 4 (1985): 401–415.

lése között. Érdekes lenne látni, hogy esetleg ugyanazokat a példákat hogyan használja a két ellentétes célú szöveg, de erre Marlianus beszéde nem kínál nekünk lehetőséget.

Az epithalamiumnak ez a szakasza tehát igazi humanista elmefuttatás: a házasság intézményét történeti perspektívába állítja, hogy azután a házastársi hűség antik példatárát vonultassa fel. A példatár egyes darabjainak kifejtettsége árulkodik arról, hogy mit tekinthetett Marlianus általánosan ismert tudásanyagnak (például Pénélopé, Portia, Lucretia), és melyek voltak a „vájtt fülű” olvasónak – akár a mű ajánlásában megszólított Mátyás királynak – célzatosan kiválogatott példák, főként Valerius Maximus és Plinius munkáiból.

A vőlegény öröksége: magyar királyok Attilától Hunyadi Mátyásig

A házasság példáinak felsorolása után az orátor Corvin János szülőföldje történetének majd családi hátterének ismertetésébe kezd. Dicséri Pannónia jó természeti adottságait, majd az onnan származó katonacászárokról szól. Valentinianus, Iulianus Augustus és Gratianus kereszténység ellenes beállítottságát kárhoztatja. Marlianus ezután saját szűkebb pátriájának dicséretére említi Szent Ambrust, Milánó püspökét, akinek hathatós közreműködésével, Theodosius császár idején még a gótok és Szkítia más népei is erőtlenné bizonyultak Krisztus egyházával szemben. Ezek közül egy volt a magyarok („apud Hungaros”) felett uralkodó Attila, akit szintén megbírt a kereszténység ereje. Itt következik az ismert történet arról, hogy Leó pápa szavára Attila seregeivel felhagyott Itália prédálásával.²⁴

De vannak olyan tettei is a magyaroknak, folytatja Marlianus, amelyeket Itáliában ünnepelnek („in Italia hac nostra per hungaros fortiter gesta celebrantur”). Ekkor négy évszázadot ugorva az időben, a hun–magyar kontinuitást egyértelműnek véve, a honfoglaló magyarok mint hunok itáliai hadjáratait idézi meg, amelyek a 9–10. század fordulójától a 10. század második harmadáig tartottak. Az időhatárokat III. Szergiusz (904–911) és X. János (914–928) pápák uralkodása jelöli ki, valamint I. Berengár római császár és azonos nevű két utódjának a honfoglaló magyarok ellen, illetve velük szövetségben vívott harcairól esik szó. I. Berengár a Brenta mentén súlyos vereséget szenvedett a lovas nomád magyaroktól 899-ben, utódai azonban jó előre pénzen váltották meg a várható fosztogatásokat. Marlianus szerint ezek a tettek minden nemzet között ismertek, akárcsak néhány magyar király cselekedetei.

Az olasz humanista II. András szentföldi hadjáratát, I. Lajos király itáliai boszúhadjáratát Johanna királyné ellen, valamint I. (Várnai) Ulászló király cselekedeteit emeli ki. Szerinte András király a keresztény közösségre gondolva ment el a Szentföldre, hogy segítséget nyújtson János jeruzsálemi királynak Szaladin ellen, és a ma Damiettának nevezett, egykor Héliopolisz nevű várost ostromolta. Szintén mindenki tud Lajos királyról, aki azért jött Nápolyba, hogy megbosszulja öccse, András ha-

24 D'ELIA, *The Renaissance of Marriage*, 66–68.

lálát, amelyet felesége, Johanna csele okozott: „ut Andree fratris sui a regina Ioanna eius uxore per insidias interemti necem ulcisceretur”.²⁵ Ez a beállítás teljesen a magyar felfogást, Lajos király szempontját érvényesíti abban a kérdésben, hogy jogos volt-e az itáliai hadjárat. Mintha Giovanni Conversini da Ravenna Lajos királyt pozitív színben feltüntető anekdotáinak a visszhangját hallanánk.²⁶ I. Ulászló király ábrázolása szintén az itáliai szempontokat veszi figyelembe, amelyek ezúttal azonban eltérnek a magyar krónikás hagyománytól. A Thuróczy-krónikával ellentétben ugyanis Marlianus nem esküszegésnek állítja be, hogy a magyar király a szegedi békét megszegve hadba vonult a török ellen,²⁷ hanem IV. Miklós pápa véleményét idézi, aki a szentek közé sorolta volna Ulászlót áldozatáért: „Loisius rex quem Nicolaus quartus Pontifex ob bene innocenterque actam vitam dignum existimavit qui inter sanctos referretur”. [Ulászló király, akit IV. Miklós pápa jó és ártatlanként bevégzett élete miatt méltónak talált arra, hogy a szentek közé soroltassék.] Ez a beállítás nem egyezik Antonio Bonfini felfogásával sem, aki nagyon halványan ugyan, de Ulászló vakmerőségének tulajdonítja halálát, és annak, hogy nem hallgatott a nála jóval tapasztaltabb Hunyadi János vajdára a várnai ütközet során.²⁸ Ami olasz felfogásban mártírhálál, az magyar szempontból mégiscsak egy interregnum kezdete, még ha abból épp Hunyadi Mátyás került is ki győztesen.

Marlianus ezután rátér Corvin János herceg közvetlen felmenői, nagyapja és apja cselekedeteire. A völegény nagyapja, János vajda a kisebb testvérek rendjéből való Kapisztrán Jánossal együtt Nándorfehérvár (Bellogradum) ostromakor több ezer törököt megölt, amivel örök hírnévre tett szert. Ezután következik az ő fia, vagyis a völegény apja, a híres és győzhetetlen Mátyás király. Marlianus értesülései pontosak, bár nagyvonalúan elhallgatja a kacsARINGÓkat, amelyeket be kellett járnia, míg Mátyás uralomra került, s csaknem egy évtized múlva *de facto* meg is koronázták. Marlianus Mátyás sikereit a fiatal kora ellenére benne meglévő nagylelkűségnek és bölcsességnek tulajdonítja. Ezután beszél török háborúiról, és arról, hogy a cseh György királyt vissza akarván téríteni a kereszténység útjára, Pál pápa biztatására fegyvert fogott ellene.²⁹ Mátyás tehát a legbecsesebb ajándékot adta a kereszténység szolgálatáért: saját vérét ontotta érte. A III. Frigyes ellen viselt háborúit is jogosnak állítja be Marlianus, azt hangsúlyozva, hogy Frigyes jogtalanul behatolt Pannóniába, és sokat pusztította azt.³⁰ Ezen a ponton már Bécsújhely ostromáról van szó, amelynek idején, 1487. március 20-án az ebenfurti birodalmi gyűlésen Mátyás király felvette az osztrák hercegi címet, mi-

25 13r. ÁBEL, *Olaszországi XV. századbeli...*, 368–369.

26 MÁTÉ Ágnes, *Fabula és história határán: Vándormotívumok és -anekdoták magyar történelmi alakokra vonatkozó itáliai elbeszélő forrásokban* (Szeged: Lazi Kiadó, 2018), 15–36.

27 THURÓCZY János, *Magyar Krónika*, szerk. KARDOS Tibor, MEZEY László és GERÉB László (Budapest: Magyar Helikon, 1957), 50–52.

28 MÁTÉ, *Fabula és história határán*, 157–165. Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 1995), 641–643.

29 KUBINYI András, „Hunyadi Mátyás, a személyiség és a király”, *Aetas* 22, 3. sz. (2007): 83–100, 91.

30 Uo., 96. Ransanusszal összhangban az általános olasz vélemény is Mátyást tekintette a császári címre érdemesnek, bár Miksa lett a római király.

után a római királyi címre III. Frigyes saját fiát, Miksa főherceget választotta meg. Ez az esküvői oráció előtt néhány hónappal történt esemény volt, Marlianus tehát elért a beszéd idejének jelenéig. Itt tesz még egy hízelt utalást a Hunyadi család Corvinusoktól való származására, ezután pedig János herceget dicséri: a völegény napról napra jobban hasonlít apjára ábrázatában, s el lehet képzelni, mi mindenre lesz majd képes, hogy tetteivel is atyja nyomába érjen. Örülhetnek a magyarok, akik ilyen, Mátyást erényeiben utánzó trónörökösöt kapnak majd. Nem csodálkozhatunk azon – zárja le a magyar félre vonatkozó részt Marlianus –, hogy a fiának az apa olyan házastársat választott, akinek felmenői jogosan mérhetők össze Mátyás családjával.

A két család rangjának összemérhetősége egy speciális szempontból bizonyosan igaz: mind Itáliában, mind az összeurópai politikai házassági szintéren voltak olyan ősi családok, akik a Sforzákat és a Hunyadiakat is felkapaszkodott parvenüknékké tartották, és nem óhajtottak velük házassági szövetségre lépni. Mindkét család a katonai pályának köszönhette felemelkedését. A Sforza család alapítója az 1369-es születésű *condottiere*, Giacomo Attandolo Sforza volt, míg Hunyadi János származásáról a magyar kortársak sem rendelkeztek biztos tudással. Hunyadi Jánosnak a Zsigmond császártól való törvénytelen származásáról szóló híresztelés pedig, amelyet Antonio Bonfini propagált *A magyar történelem tizedeiben*, csak a Corvinus–Sforza esküvőt követő évtizedekben terjedt el. A Hunyadiaknak a római Corvinus családdal való rokonságuk, a Zsigmondtól származás nélkül azonban Itáliában ismert volt, hiszen azt Pietro Ranzano történeti munkájában is megtaláljuk.³¹ Kulcsár Péter szerint származásának ezt a vonalát Mátyás király éppen ennek az olasz házasságnak a terve miatt emelte be saját reprezentációjába, bár korábban az ilyesmit megvetette.³²

A Sforza-házasságot a Savoya-házból származó Bona, Bianca Maria Sforza édesanyja rangon alulinak tartotta, de a politikai megfontolás győzött, így mégis hozzá kellett mennie Galeazzo Viscontihoz. Hunyadi Mátyás magyar királynak pedig mind a házassági tervei, mind pedig a két megvalósult házassága negatív eredménnyel zárult a dinasztikus politika szempontjából. Mátyást alacsony származása miatt több ízben elutasították a német-római birodalmi előkelő családok, de a legfájóbb módon mégis a lengyel Jagellóktól kapott kosarat,³³ Podjebrád Katalin és Aragóniai Beatrix királynék pedig nem adtak neki trónörökösöt. Ebből a szempontból tehát valóban igaza van az olasz humanistának: mindkét család számára nagy jelentősége lehetett volna, ha Corvin János és Bianca Maria Sforza hasonló, *condottiere* hátterű családokból emelkedve együtt egy új dinasztiát hoznak létre a Magyar Királyságban. Azt pedig, hogy a magyar királyok örökösének fia méltó feleségre talál a Sforza leányban, Marlianus beszédének következő, hosszú szakasza volt hivatott igazolni, amely terjedelmében kb. háromszorosa a magyar félre vonatkozó résznek (15r–23r).

31 CSUKOVITS Enikő és CSUKOVITS Anita, szerk., *Mátyás és a humanizmus*, Nemzet és emlékezet (Budapest: Osiris, 2008), 44, 1. és 2. jegyzet.

32 KULCSÁR Péter, „A Corvinus-legenda”, in *Mátyás király 1458–1490*, szerk. BARTA Gábor, 17–40 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990).

33 KUBINYI, „Hunyadi Mátyás, a személyiség és a király”, 91.

Marlianus munkájának 15r lapján kezdődik Bianca Maria Sforza családjának bemutatása. A 13. század elejéig visszanyúló, kissé sajátos logikát követő felsorolásban a szerző Bianca Mariának 21 rokonáról tesz említést. Nem meglepő, hogy a humanista elsősorban a Milánó élén a *signore*, majd hercegi méltóságot betöltő, harcban edzett Visconti és Sforza férfiakat mutatja be, akiknek a hadi tetteit azonban én nem mondom fel ebben a dolgozatban. Csupán annyit jegyzek meg, hogy a különböző városokért vívott harcok és *condottierek* felsorolása Marlianusnál megegyezik a ma hitelesnek tartott olasz történeti irodalom adataival. Jóval érdekesebb számomra, hogy Marlianus beszéde az ara három nőrokonáról is megemlékezik: Bianca Maria édesanyjáról, Savoyai Bona hercegnéről, a nagymamájáról, Bianca Maria Viscontiról, akinek a Sforzák Milánót, a menyasszony pedig a nevét köszönhette, valamint egy néhány generációval korábbi hölgyről, Valentina Viscontiról, Bernabò Visconti leányáról, aki II. Péter ciprusi király felesége lett, és a krónikák szerint tizenkét hárompár-evezős (triremus) hajó vitte új hazájába.³⁴ Az olasz szónok természetesen uralkodási időpontok megjelölése nélkül sorolja elő az eseményeket, az egész narrációban csupán egyetlen dátumot jelöl meg napra pontosan: 1277. január 21-ét, amikor a desiói csatában a Viscontiak legyőzték a Della Torre családot, és átvették Milánó felett a hatalmat.³⁵

Hosszú oldalakon keresztül olvashatunk itt nyolc férfi rokon tetteiről, amíg végül eljutunk II. Galeazzo Visconti idejébe (†1378), akinek Bianca Maria Sforza a közvetlen leszármazottja. II. Galeazzo fia, Gian Galeazzo Visconti 1378-tól követte apját a *signore* tisztségében, majd 1395-ben Luxemburgi Vencel német királytól hercegi rangot vásárolt, ezzel jelentősen megemelve a család tekintélyét. Gian Galeazzo azonban első unokatestvérét, genetikailag nagyon közeli rokonát vette el, így a felesége többször elvetélt. A Szűzanyának tett fogadalomként mindkét életben maradt gyermekük, és azután a család további generációi is hagyományosan viselték a Maria nevet, akár férfiak voltak, akár nők. A Visconti család Gian Galeazzo fiatalabb fiának, Filippo Maria Visconti hercegnek (1412–1447) a vérvonalán folytatódott. Mivel a férfi genetikai eredetű angolkórban (*rachitis*) szenvedett, külső testi torzulása mellett a termékenységgel is problémája volt. Két gyermektelen házassága után egyetlen leánygyermek született egy ágyasától: ő volt Bianca Maria Visconti, a Marlianus által csak „mi menyasszonyunk”-ként (*nostra sponsa*) emlegetett Bianca Maria Sforza nagymamája. Marlianus elhallgatja a dinasztia folyamatossága körüli nehézségeket, helyette egészen emelkedett hangnemben beszél arról, hogy Filippo Maria herceg arra az elhatározásra jut, hogy egyetlen gyermekét, a „félistennő” Bianca Mariát (1425–1468) Francesco Sforzához (1401–1466) adja feleségül: „Blancam Mariam unicum filiam non modo virginem sed semideam Francisco Sphortiae filio desposavit.”³⁶ [Bianca Mariát, egyetlen leányát, aki nem is csak szűzleány volt, de valóságos félistennő, Francesco Sforzának mint fiának jegyezte el.] Erre

34 17r. ÁBEL, *Olaszországi XV. századbeli...*, 372.

35 15v. Uo., 371.

36 19r. Uo., 374.

a döntésre Francesco apjának a hadi érdemei vezetik a herceget, amelyeket véleménye szerint a fiú felül is fog múlni. Az elbeszélő szemszögéből persze már tudták, hogy Francesco Sforza valóban többre vitte, mint zsoldoskapitány apja, Muzio Attendolo Sforza, aki többek között a II. Johanna nápolyi királynőnek tett szolgálataival vált híressé.³⁷ Ugyanakkor Marlianus megint elhallgat néhány érdekes részletet. A „félistenő” jelzőt legalábbis korai volt használnia egy kislányra, aki az eljegyzése pillanatában, 1430-ban mindössze 5 éves volt, s így különösen annak a 25 éves férfinak a szemében gyermek még, akinek odaigérték.

Az itáliai zsoldoskapitányok köré szerveződött társadalomban általános volt a bizalmatlanság a riválisok között, s ennek szellemében próbált Francesco Sforza is kihátrálni az eljegyzésből, de végül 1441. október 24-én megtartották az esküvőt Cremonában. Az ekkor 16 éves Bianca Maria Viscontit elvenni, figyelembe véve az egész milánói hercegséget is, ami hozományként vele járt, ekkor valószínűleg már Francesco Sforzának is „isteni üzletnek” tűnt.

Marlianus ezután azt ecseteli, hogy Francesco Sforza mely tetteivel nyerte meg az itáliai államokat, hogy őt ismerjék el Milánó törvényes urának a lodi béke (1454) keretében. Érdemes ezt a rész idézni, ugyanis az egyetlen – a kódexbe a tinta alapján a kihagyott helyre utólag beírt – görög auktortól származó sorral illusztrálja Marliani az esemény jelentőségét:

Hoc rerum successu Mediolanenses maxima affecti laetitia, simulque Francisci virtutem pene divinam admirantes, cum iam omnia apud eos seditionum ac discordiarum plena tumultuarie nulloque ordine agi coepissent, illud homericum animo volutantes **οὐκ ἄγαθὸν πολυκοιρανίη: εἷς κοίρανος ἔστω εἷς βασιλεύς** Unus sit Princeps unus Rex, nec enim multorum principatus bonus est.³⁸

[E dolgok következtében a milánóiak nagy örömet éreztek és hasonlóképpen Francesco csaknem isteni erényét csodálva, miután már mindannyian lázadással és egyet nem értéssel eltelve minden rend nélkül csűrhe módjára kezdtek viselkedni, ama homéroszi lélek felé fordultak (mely ezt mondja) *egy legyen úr csak, egy a király*. Egy legyen a vezér, egy a király, hiszen nem jó, ha sokan vannak a vezérek.]

A homéroszi idézet az *Iliász* II. énekének 204–205. soraiból való, ahol Odüsszeusz inti az akhájokat a gyűlésben, hogy egyezzenek meg egyetlen fővezér személyében. A helyet eredetiben és Devecseri Gábor fordításában idézem:

37 19v. Uo., 374.

38 23r. Uo., 378.

οὐ μὲν πως πάντες βασιλεύσομεν ἐνθάδ' Ἀχαιοί:
οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη: εἷς κοίρανος ἔστω,
εἷς βασιλεύς, ᾧ δῶκε Κρόνου πάϊς ἀγκυλομήτεω
σκῆπτρόν τ' ἠδὲ θέμιστας, ἵνα σφισι βουλεύησι.³⁹

Nem lehetünk itt mindnyájan fejedelmek, akhájok!
Nem jó ám a sok úr kormányzata; **egy legyen úr csak,**
egy a király, kit sarja csavartelméjü Kronosznak
tett fejedelmünké törvényeivel s jogaival.⁴⁰

A jól elhelyezett hízelgés után még egy oldalon át olvashatunk Francesco herceg érdemeiről, s ezután következik hitvese, Bianca Maria Visconti jellemzése, aki minden erényt magáénak tudhatott, amelyet férjétől megkívántak:

Quod si aliquid erat quod in Francisco desyderaretur id in Blanca Maria eius conjuge facillime poterat inveniri. Fuit namque Blanca Maria sponsae nostrae avia cuius ipsa praeclearum nomen cum eius honestissimis moribus retinet, fuit inque mulier magni consilii magnique animi, praeterea probissima, venustissima et pudicissima religionisque pietatis beneficentiae et affabilitatis plena, tot denique animi et corporis bonis affluens ut cum humanissima esset multum tamen divini ei inesse omnes viderent. His ortus est parentibus Galeacius sponsae nostrae pater, cuius vim ingenii cognoscens Franciscus eum vix unum ac vigesimum annum natum delegit, qui cum firmissimo exercitu in Galliam Transalpinam proficisceretur ut Ludovico de quo paulo ante verba feci Francorum regi opem ferret [...]⁴¹

[Bármit, amit Francsóban megkívánhattak, azt Bianca Mariában, a hitvesében is könnyűszerrel megtalálhatták. Ez a Bianca Maria volt a mi menyasszonyunk őse is, akinek a fényes neve mellett ő a legtisztább erkölcséit is megtartotta, hiszen ő nagy bölcsességű és nagylelkű volt, ezen felül derék, a legszépségesebb és legszemérmesebb, a vallási kegyességet és jótékonytságot gyakorló és nyájassággal teli, ezen felül lelki és testi javakkal teljes és mivel a legemberségesebb volt, sokan nem kevés isteni tulajdonságot is láttak benne. Ezekből a szülőktől származik Galeazzo, a mi menyasszonyunk édesapja, akinek lelkierőjét felismerve Francesco Franciaországba küldte, hogy Lajosnak, akiről fentebb szóltam, a franciák királyának segítségét hozzon...]

A hölgy, aki az epithalamiumban köszöntött menyasszony őse volt, csupa felsőfokú jelzőt kap: nemcsak a legtisztesebb erkölcsű volt, de bölcs és nagylelkű is, szerény, szép-

39 HOMER, *Iliad*, II: 203–206. HOMER, *Opera in five volumes* (Oxford: Oxford University Press, 1920), hozzáférés: 2020.10.08, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0133%3Abook%3D2%3Acard%3D188>.

40 HOMÉROSZ, *Iliász*, ford. DEVECSERI GÁBOR (Budapest: Európa Kiadó, 1985), 27.

41 23v. ÁBEL, *Olaszországi XV. századbeli...*, 378.

séges és szemérmes, a vallási kegyességet gyakorló és a lelkeséget megélt, s teste-lelke annyi jó tulajdonságról árulkodott, hogy bár a legemberségesebb volt, mindenki nem kevés isteni tulajdonságot is látott benne. Ahogyan a régiségben a családi névadással példakövetésre is biztatták a gyermekeket, úgy ebben a szövegben a nagymama érények felsorolása is mintegy feladatkielégítés Bianca Maria Sforza számára. Nem véletlen, hogy az egyéni tulajdonságok felsorolása után Marlianus rögtön arra tér rá, hogy milyen érényes és sikeres fiaikat szült Bianca Maria nagymama. Dicséretet kap itt elsősorban Galeazzo Sforza, a menyasszony édesapja, de nagybátyjai, Ludovico il Moro és Ascanio Maria kardinális is. Az előbbi a szöveg végén mint házasságszerző kap egy hosszabb méltatást (25v–26r), Ascanio Sforza kardinális pedig, mint korábban elhangzott, az egyházat képviselte személyében az esküvőn, tehát fültanúja is lehetett a beszéd elhangzásának.

Marliani elbeszélése szerint Galeazzo a francia király szövetségében megteremtette Itália békéjét, aki e cselekedetei alapján tartotta méltónak őt rá, hogy saját hitvese hűgát, Savoyai Bonát, akit lányaként szeretett, hozzáadja feleségül. Bona 1462-ben került a francia királyi pár, XI. Lajos és Savoyai Sarolta udvarába, s végül 1468-ban lett Galeazzo Sforza felesége.

Galeazzo [...] pace Italiae reddita sibi gloriam peperit immortalē. Qua re christianissimus Francorum rex eum dignum censuit cuius matrimonio iungeretur Illustrissima sponsae nostrae mater Bona quam Reginae coniugis suae sororem optimam et venustissimam miraque animi nobilitate non secus ac filiam et amat et carissimam habebat. Horum filius Ioannes Galeacius Maria Sforza [...]⁴²

[Galeazzo (...) visszaállítva Itália békéjét, halhatatlan hírnevet szerzett magának. Ez okból a legkeresztényibb francia király méltónak találta őt arra, hogy hozzáadja feleségül a mi fenséges menyasszonyunknak édesanyját, Bonát, aki az ő királynéjának és feleségének lánytestvére volt, és akit kiválósága és szépsége, valamint csodálatra méltó lelki nemessége miatt lányaként szerette és kedvesnek tartotta. Az ő fiuk Giovanni Galeazzo Maria Sforza (...)]

A menyasszony édesanyja még a nagymamájánál is rövidebb jellemzést kap (kiváló, szépséges, s csodálatra méltóan nemes lelkű), Marlianus rögtön a fiában megmutatózó érdemére tér át. Ez a fiú, Gian Galeazzo Maria Sforza, Marlianus szerint még a nagybátyját, a férfinézős Ludovico il Morót is felülmúlta külsejével. A család nevében a hűgát is Gian Galeazzo adta férjhez, mint legközelebbi férfi rokona. A magyar történelemhez közvetve még egyszer köze lett Milánó fiatal hercegének egy másik házasság révén. Ugyanis bár a herceget csupán 25 éves korában meggyilkolták, ő volt annak a Bona Sforza lengyel királynénak az édesapja, aki „az utolsó nemzeti királynét”, Jagelló Izabellát adta a Magyar Királyságnak.

42 24v. Uo., 379.

Bianca Maria közvetlen férfi rokonainak méltatásával Marliani elér az epithalamium történeti-panegirikus részének végére. Az utolsó kb. egy oldalon a jelen lévőket szólítja fel a frigy ünneplésére, majd a házasulandók intésével zárul a beszéd. Ismét méltatja a házasság szentségét, egymás szeretetére biztatja a feleket, és hogy jó szívvel fogadják a majd belőle születendő gyermekeket, valamint hűsége is inti őket: „fidemque mutuam servantes id efficient ne alicuius intemperantis libidinis nomine unquam possint accusari”⁴³ [kölcsonösen megtartva hitüket úgy cselekedjenek, hogy soha senki ne illethesse őket a fékezhetetlen szexuális vágy vádjával].

Az oráció utolsó mondatát (26v) azért idézem teljes terjedelmében, mert egy érdekes társadalmi gyakorlatra utal: e szerint a szentmise végén, amelyet hivatalosan latinul tartottak, népnyelven, vagyis olaszul („ea in vernacula lingua verba exprimam”) fejezték ki a hálaadást. Ehhez képest a kódexben a záró formula görög nyelvű, Lukács evangéliumának egy helye (2, 14).

Haec omnia nobilissimum hoc matrimonium faustum faecundum felix iucundum ac fortunatum reddent, cui ut iam iam maxima cum omnium laetitia summoque plausu extrema possit manus imponi, ea vernacula lingua verba exprimam quibus christianorum more matrimonia sanciri solent et firmari: ~

Δόξα τῷ Θεῷ ~

[Ezek mind ezt a legnemesebb házasságot tegyék boldoggá, termékennyé, vidámmá, gyönyörűséges és szerencsésé, s hogy ezt immár mindenkinek a legnagyobb örömére és legteljesebb tetszésnyilvánítása mellett megáldhassam, azokkal a szavakkal fejezem ki, amelyekkel népnyelven a keresztények szokása szerint a házasságokat meg szokták szentelni és megpecsételik: ~ ~ Dicsőség Istennek.]

A latin oráció az itt ~ jellel átírt szimbólummal zárul, majd ugyanazzal a tintával, amellyel a fentebb idézett Homérosz-sorokat, valószínűleg szintén utólagosan írták be a három görög szót, hiányos mellékjelezéssel:⁴⁴ „Dicsőség Istennek”. A szövegben népnyelvű zárásra utalás és a tényleges záró formula nyelve közti ellentmondás valószínűleg annak segítségével oldható fel, ha figyelembe vesszük, hogy a kódex egy *szóban* elmondott esküvői oráció *írott* változata.⁴⁵ Amikor a beszéd elhangzott – feltételezésem szerint rövidebb formában, mert az aprólékos családtörténeti részeket hallás után még nehezebb lett volna követni –, Marlianus talán tényleg olaszul fejezte be például a „Congratulazioni!” vagy az „Auguri!” gratulációt jelentő kifejezéseknek a milánói dialektusnak és a 15. századi nyelvallapotnak megfelelő formájával. Esetleg ezután elhangzott a görög hálaadási formula. Amikor pedig a szöveget bejegyezték a kódexbe,

43 26v. Uo., 381.

44 A két ómega alól hiányzik az aláírt ióta a kéziratban. Köszönöm Gellérfi Gergő segítségét, aki erre a hibára felhívta a figyelmemet.

45 A kérdés feltételes megválaszolásában nyújtott segítségükért itt mondok köszönetet Domokos Györgynek (PPKE Olasz Tanszék) és Mons. Federico Gallónak (Biblioteca Ambrosiana, Milánó).

az eltérő kommunikációs helyzet miatt az olasz kifejezés már kimaradt, és részben erudíciója fitogtatása végett a jogtudós már csak a biblikus görög formulát helyezte a végére. Az elhangzott és írott esküvői beszédek különbségeinek feltárása – ha maradt nyomuk – a kutatás egy újabb érdekes vonulata lehet, hiszen az epithalamiumok általában jóval az esküvői alkalmak előtt készültek, és a 16. századtól jellemzően nyomtatásban is megjelentek, mire a menyegző napja eljött. Ez a téma azonban speciális szempontú kutatást, és külön publikációt érdemel.

Ha tehát közelebbről szemügyre vesszük a Johannes Franciscus Marlianus által írt esküvői orációt, az nem annyira a Mátyás királyt dicsőítő alkotások sorába illik, ahogy Ábel Jenő szövegkiadásának címe sugallta, mint inkább egy retorikailag és a hordozó kódex kivitelezése szempontjából is mives propagandaanyagnak tekinthetjük, amely teljesen a *Sforza család* hírének megörökítését szolgálja. A benne található Mátyás-ábrázoláson kívül arányaiban kevés a magyar szempontból érdekes vagy új adat. A házassági hűségről szóló példákat soroló részben találhatunk néhány olyan párra való utalást, amelyekkel ritkán találkozunk hasonló közegben. Ezt felfoghatnánk úgy is, hogy Marlianus kerüli a közhelyeket, de valójában azonosítható, hogy Plinius és Valerius Maximus mely oldalait kellett az olasznak felütnie ahhoz, hogy a kissé „keresettebb” példákat egymás után kiszemezgesse belőlük. Irodalmi értéke a szövegnek tehát kevés.

Marlianus műve elsődlegesen reprezentációs célokat szolgált, hiszen azt volt hivatott bizonyítani, hogy a Sforza család leánya méltó a magyar király kijelölt örököséhez. A Sforzák benne olvasható családtörténete azonban olyan sűrű és támpontok nélküli, hogy megértéséhez az Itálián kívüli kortárs olvasónak is magyarázatra lehetett szüksége. Nem tudjuk, Mátyás király kézbe vette-e valaha a kötetet, vagy az olvasatlanul került a Bibliotheca Corviniana darabjai közé. Ha a királynak átadták az ajándékot, talán János váradi püspök beszámolt neki a tartalmáról a *per procuram* esküvő egyéb mozzanataival együtt, így elolvasnia sem kellett. A szöveget áttekintve és a házasulandó felek valós élettörténetét ismerve az olvasó benyomása az, hogy akárcsak maga a Corvin János és Bianca Maria Sforza között kötendő házasság terve, a volterrai epithalamium-corvina is Hunyadi Mátyás félbemaradt nagy terveinek mementója. Egy emlék, amely mögött nem volt esemény.

PENKE OLGA

Voltaire bibliakritikája magyar nyelven: Saul és Dávid király története

A bibliakritika végigkíséri Voltaire egész munkásságát. 1727-ben már megtaláljuk jegyzeteiben, később Mme Du Châtelet-vel együtt olvassák és értelmezik a Bibliát. Gondolataik egy részét barátja *Examen de la Bible* címmel meg is fogalmazza egy terjedelmes kéziratos munkában 1742 körül.¹ Saul és Dávid király történetéről Voltaire 1760-tól kezdve ír gyakrabban, amikor megkezdí harcát a protestánsok üldözése ellen, s a megkínzott és kivégzett Jean Calas rehabilitálásért küzd. Filozófiai műveiben ekkor erősödik fel a fanatizmus bírálata és a vallás nevében elkövetett kegyetlenségek elítélése, ezzel párhuzamosan a jezsuiták tevékenységének kritikája és a zsidóellenesség. Ezek a kérdések fontos szerepet kapnak az *Értekezés a türelmességről* (*Traité sur la tolérance*), az *Orléans-i szüz* (*Pucelle d'Orléans*), a szótárainak sorát 1764-ben megnyitó *Filozófiai ábécé* (*Dictionnaire philosophique*) és a világtörténetét az első kiadásokban bevezető *Történelemfilozófia* (*Philosophie de l'histoire*) című írásokban. Saul és Dávid király története központi témává 1762-ben a *Saül* címmel prózában írt színműben, valamint a szótárai számára készült „David” szócikkben vált. A két szöveg keletkezése összefonódik, témafel fogásuk hasonló, mindkettőben hivatkozik a szerző az Ótestamentum könyveire és soraira, a szövegen belül vagy lapalji jegyzet formájában.² A felsorolt műveket Voltaire „leghevesebben vallásellenes” írásai közé sorolják.³ Visszhangjuk jelentős volt a 18. század végi Magyarországon, amikor az említett művek egészéből vagy részleteik-

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem emerita professzora.

1 Nem kívánta megjelentetni. Kiadása: Madame Du CHÂTELET, *Examens de la Bible*, éd. Bertram Eugene SCHWARZBACH (Paris: Champion–Collection «Libre pensée et Littérature Clandestine», 2011).

2 Sámuel I. és II. könyve, valamint a Királyokról írt I. és II. könyv. A témáról lásd: Henri LAGRAVE et Marie-Hélène COTONI, éd., *Écrits de 1762, Œuvres complètes de Voltaire* 56/A (Oxford: The Voltaire Foundation, 2001). A továbbiakban hivatkozásunk a sorozatra: OCV; René POMEAU, *La Religion de Voltaire* (Paris: Nizet, 1969). Marie-Hélène COTONI, „Voltaire and the old Testament: the testimony of his correspondence”, in *Studies on Voltaire* 55, ed. Arnold AGES, 43–63 (Oxford: The Voltaire Foundation, 1967); Marie-Hélène COTONI, „La présence de la Bible dans la correspondance de Voltaire”, in *Studies on Voltaire* 319, ed. Haydn MASON, 357–398 (Oxford: The Voltaire Foundation, 1994); Marie-Hélène COTONI, „Une tragédie de Voltaire en marge de toute règle: Saül”, in *Marginalité et littérature: Hommage à Christine Martineau-Géniéys*, éd. Maurice ACCARIE, Jean-Guy GOUTTEBROZE et Eliane KOTLER, Publication de la Faculté des lettres, arts et sciences humaines de Nice, 407–421 (Nice: Presses Universitaires de Nice, 2001); Valérie VAN CRUGTEN-ANDRÉ, „Saül”, in *Dictionnaire général de Voltaire*, dir., éd. Raymond TROUSSON et Jerom VEYCRUYSE, 1091–1093 (Paris: Champion, 2003). A továbbiakban: DGV.

3 Nicholas CRONK et Christiane MERVAUD, dir., éd., *Questions sur l'Encyclopédie*, OCV 40 (Oxford: The Voltaire Foundation, 2009), 348.

ből fordítás is készült. A *Saül* és a „David” fordítása azért különösen érdekes, mert egyazon kéziratkötetben belül található az Országos Széchényi Könyvtárban, *Magyar Voltaire 2* címmel. A bekötött kéziratban először a „David” című szócikk fordítását találjuk. A filozófiai szótárból lefordított szócikkeket közvetlenül követi a *Saül* fordítása.⁴ Az ismeretlen fordító – aki tisztában van azzal, hogy munkája nem kerülhet sajtó alá – kivételes érzékenységet mutat a téma iránt. A dráma fordításáról másolat is készült, amely a Sárospataki Nagykönyvtárban található.⁵ Bejegyzések és javítások alapján megállapítható, hogy az előbbi kézirat készült először. Utóbbiban a címlapra feljegyzett 1821-es évszám feltehetően a másolat készítésének időpontja lehet. A tanulmány arra vállalkozik, hogy a két írás jelentőségét felvázolja Voltaire életművében és a kor filozófiájában, feltárja magyar fordításai sajátosságait.

Voltaire forrásai

Először bemutatjuk Voltaire forrásait és ihletőit, hangsúlyozva koncepciójának sajátosságait.⁶ Voltaire elsősorban a Bibliát tekintette forrásnak. Könyvtárában két latin és a Le Maître által készített francia nyelvű Bibliát is megtaláljuk.⁷ Ugyanakkor rendkívül érzékenyen reagált a kortárs bibliamagyarazatokra. Közöttük különös fontosságot kap Calmet *Commentaire littéral*, Bossuet *Politique tirée de l'Écriture sainte* és Bayle *Dictionnaire historique et critique* című műve, a könyveiben található bejegyzések tanúsága szerint. A *Saül* megírását azonban a kutatók közvetlenül egy névtelenül megjelent angol nyelvű esszéhez kapcsolják, amelyre Voltaire mindkét írásában hivatkozik, és amelyet *Life of David; or the History of the Man After God's Own Heart* címmel adtak ki.⁸ Az esszé címében olvasható bibliai idézet szerint Dávid „az Úr szíve szerint való ember”,⁹ miközben a mű kegyetlen királyként ábrázolja. Ez az ellentmondás nagy hatással

4 *Magyar Voltaire 2*, Quart. Hung. 1787, (a továbbiakban: MV2), 62v-65v és 92r-122v. A *Magyar Voltaire* című kézirat két kötetet tartalmaz, gerincükön a cím mellett a 2-es, illetve 4-es szám olvasható. A MV2-ben a *Dictionnaire philosophique* cikkeiből válogatott kivonatos fordítások és a *Saül* teljes fordítása található. A MV4 című, Quart. Hung. 1788 jelzetű kéziratkötet három mese kivonatos fordítását tartalmazza: *Histoire des voyages de Scarmentado*, *Lettres d'Amabed*, *Histoire d'un bon bramin*.

5 *Saul: Dráma Voltairból mely Frantziából fordított Tokajba 1821^k esztendőbe*, Sárospatak, Tiszáninneni Református Egyházkerület, Nagykönyvtár: Voltaire egy kisregényének és egy drámájának fordítása. Jelzete: Kt.a. 565, 183–240.

6 Tanulmányunknak a forrásokról írt részében a kritikai kiadás bevezetőjére támaszkodunk: OCV, 56/A, 327–354.

7 A Dávid király cselekedeteiről írt részeknél, és zsoldárainál tett sok bejegyzést. Vö. *Corpus des notes marginales de Voltaire*, ed. Natalia ELAGUINA, Vol. 9, Œuvres complètes de Voltaire 136–145 (Berlin: Akademie Verlag, 1979), 1:329–335. A továbbiakban CNMV.

8 Voltaire a Londonban, Robert Freemannál 1761-ben megjelent kiadást említi.

9 Károli Gáspár fordításában a szövegrész: „Keresett az Úr magának szíve szerint való embert, akit az ő népe fölé fejedelmül rendelt, mert te [Saul] nem tartottad meg, a mit az Úr parancsolt néked.” *Szent Biblia azaz Istennek Ő és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás* (Budapest: Magyar Bibliatársulat, 2000), 295, 1Sám 1, 14.

volt Voltaire koncepciójára, és érvelési stratégiájában felhasználta.¹⁰ A névtelenül megjelent esszé szerzőjeként Voltaire M. Huet angol író nevezte meg. Az idézett mű és feltelezett szerzője nemcsak azért különleges, mert a szerző neve Voltaire-nek az 1760-as években készített több írásában előfordul, hanem azért is, mert valójában írói álnév. Erre a kérdésre még részletesebben visszatérünk.

A Biblia könyveit a jegyzetekben idéző *Saül*ben Calmet hatalmas bibliakommentárja hivatkozási alap Voltaire számára. Voltaire a tudós benedekrendi papot személyesen ismerte, a vezetése alatt álló apátság könyvtárában több hónapon át dolgozott világtörténete készítése közben. A *Commentaire littéral* irányíthatta figyelmét a Saul–Dávid témára,¹¹ bár azt a szerzőtől alapvetően eltérően interpretálja, amikor Saul morális értékeit és Dávid hibáit hangsúlyozza, mivel azt akarja bizonyítani, hogy a vak engedelmesség fanatizmushoz, Isten parancsaként értelmezett kegyetlenségekhez vezethet. Calmet művének felfogása a kortárs írásokban általános: Saul Istennel szembeni engedetlenségét göggel és túlzott hatalomvágygal magyarázzák, míg Dávid uralkodását Istennek tetszően, aki vétkei alól is felmenthető, mivel megbánást tanúsít.

A kutatások arra engednek következtetni, hogy Voltaire számára a téma történelmi-politikai értelmezése is fontos volt. Elsősorban Bossuet említett művének gondolatmenetét bírálja, akinek tézise szerint a történelmet az isteni gondviselés vezeti, és a Salamontól Dávid királyig vezető időszak bemutatása során a Szentírás példázataira alapozza a kormányzás elveit és a jogrendszert.¹² Védelmezi az örökletes monarchiát, a király abszolút hatalmát Istentől származtatva, aki minden emberi ellenőrzéstől függetlenül uralkodik. Eszerint Saul megérdemli Isten büntetését, vagyis hatalmának elvesztését, mivel szembeállt az isteni szándékokat közvetítő papokkal, míg Dávid tőkéletes, Istennek tetsző király, mivel nem kérdőjelezte meg a parancsokat. Vele szemben Voltaire Saulban olyan uralkodóideált fest meg, akinek a tolerancia érvényesítése irányítja döntéseit. A Saul–Dávid téma lehetővé teszi, hogy a vallásnak a politikában játszott szerepéről mondjon véleményt, és a teokrácia monarchiává alakulásáról gondolkodjon.

Az említett műveket Voltaire cáfolja, és nem is ezekből meríti koncepciója lényegét, hanem Bayle szótárának „David” szócikkéből, pontosabban a szócikkhez kapcsolódó jegyzetekből. A szerző megkérdőjelezi a Biblia szövegének szentségét. A szótárt ért bí-

10 A színmű születéséhez különböző angol nyelvű, franciára is lefordított klandesztinus filozófiai írások és színdarabok járulhattak hozzá. Alain Sandrier egy 1740-ben francia fordításban megjelent, angol darabbal mutat ki párhuzamokat, amelynek címét Voltaire egyik levélben említi: Alain SANDRIER, „Si j'avais écrit *L'Embrasement de Sodome*»: Voltaire et le théâtre manuscrit de la philosophie clandestine”, *Revue Voltaire* 8 (2008): 49–65.

11 Augustin CALMET, *Commentaire littéral de tous les livres de l'Ancien et du Nouveau Testament* [Az Ó- és Újtestamentum szövegszerű értelmezése], 25 köt. (Paris: Pierre Émery, 1709–1734). Ez a kiadás szerepel Voltaire könyvtárában, bejegyzései gyakoriak Dávid király történeténél. Lásd: CNMV, 2:22–323.

12 A leendő király nevelése céljából megfogalmazott mű csak a szerző halálát követően jelent meg: Jacques-Bénigne BOSSUET, *Politique tirée des propres paroles de l'Écriture sainte* [A szentírás szavaiból merített politika], A monseigneur le dauphin (Bruxelles: Jean Léonard, 1710). Voltaire bejegyzést tett annál a szövegrésznél, mely szerint Izrael népe maga választotta a monarchiát. Lásd: CNMV, 1:410.

rátatok miatt Bayle ezt a szócikket is kénytelen volt megrövidíteni, és csak jóval halálát követően jelenhetett meg teljes, eredeti formájában. Voltaire az 1760-as években foglalkozott komolyabban a művel és a szerzővel, akinek meghurcolására többször utal, és védelmébe veszi saját „David” című szócikkében. Könyvtárában Bayle művének a javítás előtti és utáni kiadását is megtaláljuk. Bayle-től veszi át Saul és Dávid király elentétbe állítását az előbbi javára, továbbá azokat a kritikákat, illetve epizódokat, amelyeket maga is kiemel.¹³ Még elődjénél is erőteljesebben bírálja Dávid erkölceit, családi életét és politikáját: hódító háborúinak kegyetlenségeit, túlzott hatalmi követeléseit. Elítéli a céljai elérése érdekében elkövetett gyilkosságokat, amelyekkel nemcsak ellenfeleit, hanem saját embereit is állandó veszélynek tette ki.

Filozófia és szerzői játék egy rendhagyó irodalmi műben

Az öt felvonásos darab öt különböző helyszínen játszódó jelenetet visz színre, úgy mutatva be azokat, mint a Biblia újrairt epizódjait. Az első felvonás főhőse a mitikus Saul király, akit a fanatikus Sámuel próféta (isteni parancsot közvetítve) harcba küld, azzal az utasítással, hogy a győzelmet követően az ellenséget maradéktalanul semmisítse meg. Saul azonban megkegyelmez Agag királynak, ezért Sámuel szerint méltatlan lesz az uralkodásra, és a próféta Dávidot keni fel királynak. A további négy felvonás központi szereplője Dávid király. Voltaire célja a bibliai történetek valóságosságának megmutatása és Dávid király deheroizálása. Stílusával parodizálja a Bibliát, miközben bizonyos szóhasználatát az angol eredetre látszanak utalni.

Az első felvonás hangneme komoly. Szembeállítja Saul toleranciáját Sámuel próféta és a papok kegyetlenségével, és Agag király megkínzásával és kivégzésével utal a korabeli protestánsüldözésekre. A második felvonástól kezdve Dávid király uralkodásának „epizódjai” alkotják a cselekményt, amelyek a „barbár kor” erkölceit komikusan, burleszk stílusban mutatják be.

A bibliai téma sajátos értelmezése nyilvánvalóan veszélyt jelent a szerzőre, amelyet a rejtőzködés különböző eljárásaival igyekszik elhárítani. Nem teszi a címlapra nevét. Színműve egyes kiadásainak bevezetőjében azt írja, hogy egy angol tragédiából készült fordítás, de nem közli sem a címet, sem a fordító nevét. Van olyan kiadás is, ahol az angol „eredetire” jegyzetek is utalnak. Az utolsó változat bevezetője forrásaként az 1760-ban, névtelenül megjelent esszét említi, amelyet „*the man after God's own heart*” címmel idéz, és szerzőjeként Huet-t, az angol parlament egyik tagját nevezi meg. A névtelen angol esszé szerzőjét a kutatások Peter Annet szabadgondolkodóval azonosították.

13 Pierre BAYLE, *Dictionnaire historique et critique* (Rotterdam: Reinier Leers, 1697); *Extraits du Dictionnaire historique et critique de Bayle*, préf. FRÉDÉRIC II, roi de Prusse et Jean-Baptiste de Boyer d'ARGENS, Vol. 1-2 (Berlin: Thébaud, 1765); CNMV, 1:233-235. Elmaradnak a fiatal Dávid érdemeit bemutató „epizódok”: mágikus erejű hárfajátéka, Góliát legyőzése.

A címlap és a bevezető rejtélyessé teszik a szerző identitását.¹⁴ A bevezető szerint az esszé szerzője azért vállalkozott a mű megírására, mert felháborította, hogy egy pap II. György angol királyt a kegyetlen Dávid királyhoz hasonlította.

A magyar fordítás alapjául szolgáló eredeti címlapján valószínűleg szerepelt, hogy a mű angolból készült fordítás. A két kéziratban ez nem szerepel, a másoló pedig belső címlapot is tesz a darab elé, ahol Voltaire nevét találjuk szerzőként.¹⁵

Huet valójában Voltaire álneve, amely az 1760-as években több filozófiai írásában és szócikkében előfordul (Huet, Hut, és Hutte alakváltozattal). A színmű bevezetője („Avis”, egyes kiadásokban „Avertissement”, magyarul „Tudósítás”) három sajátossággal jellemzi a szerzőként megnevezett személyt. Az angol parlament tagja, az avranches-i püspök unokatestvére, az említett angol mű szerzője. Az olvasó szórakoztatását célzó „játék” része lehet, hogy a bevezető kitér arra, miszerint franciául és angolul eltér a név kiejtése. Voltaire szerzői álnevei közül az itt sugallt névhez asszociálható író-ember, egyházhoz kapcsolódó személy, arisztokrata és politikus.¹⁶ A fiktív angol szerzővel Voltaire utalni tud a szigetországra jellemző sajtószabadságra, és előrevetíti a lehetséges modern politikai asszociációkat. A bevezető megemlíti az angol szerző „nagybátyját”, Pierre Daniel Huet püspököt (1630–1721), aki érdekes alakja a francia irodalomnak. Szépirodalom és filozófus, Longus fordítója és a regényműfaj első védelmezője,¹⁷ a tudományok támogatója, ugyanakkor Descartes bírálója, aki elítéli a szabadgondolkodókat és védelmezi a keresztény vallást; XIV. Lajos uralkodása alatt a trónörökös tanítója és az „ad usum Delphini” sorozat felelőse.

A *Saül* valódi szerzője természetesen Voltaire, aki azáltal is fokozza az iróniát, hogy a darabnak az említett angol esszével nincs szövegegyezése.¹⁸ Valójában a Bayle-től átvett koncepciót dolgozza fel egységes műben.

A rejtőzködést Voltaire további eljárásokkal bonyolítja: a kiadások közül egyeseket visszadatál (1755), másokat előre (1858).¹⁹ Amikor egy 1764-es kiadás neve is megjelenik, levelet ír a cenzornak, amelyben kijelenti, hogy „összeesküdtek” ellene és „visszaéltek” a nevével. A *Saül* 1768-as kiadása azért különösen érdekes, mert egy kötetben jelenik meg az angol esszé d’Holbach által készített fordításával.²⁰

14 OCV, 56/A, 394–395. Joseph-Marie Quérard Voltaire-nek ezt a bevezetőjét megemlíti a „leplezett irodalmi csalások” között, lásd: Joseph-Marie QUÉRARD, *Les supercheries littéraires dévoilées*, Vol. 3 (Paris: L’Éditeur, 1847), 1:257.

15 Az eltérés oka az lehet, hogy a kézirat fordításkötet gerincén és bevezetőjében is megtaláljuk Voltaire nevét. A belső címlap egyértelműen feltünteti: „Voltaireból”.

16 A kutatók 157 álnevet tártak fel és kategorizáltak munkásságában. Jerom VERCURYSE, „Pseudonyme”, in DGV, 1005–1006.

17 *Traité sur l’origine des romans* (1670) című művének magyar visszhangja is volt.

18 A kritikai kiadás bevezetőjének szerzői cáfolják azokat az angol tanulmányokat, amelyekben ennek ellenkezőjét igyekeztek bizonyítani. Lásd: OCV, 56/A, 395–400.

19 Ezek a kiadások tartalmazzák a legtöbb hivatkozást a Biblia különböző szövegrészeire. Uo., 424–427.

20 Peter ANNETT, *L’Homme selon le cœur de Dieu*, trad. Paul Henri Dietrich HOLBACH (Londres, 1768). A darab címe itt: *Saül et David*, tragédie (1–59). Ez a kiadás nem tartalmazza Voltaire bevezetőit.

A szerző a rendhagyó mű minden kiadásán feltünteti – a rövid címen és a szöveg fordítás jellegének megemlítésén kívül – a darab műfaját. Az első kiadások a „tragédie” kategóriát említik (1763), 1764-ben az „hyperdrame héroï-comique en cinq actes” elnevezés feltehetően az erőteljes drámai konfliktusokra utal.²¹ Az 1775-ös kiadástól kezdve Voltaire a „drame” műfaji megjelölést alkalmazza, ez kerül a magyar fordítás címlapjára is.²² A műfaji pontosításokkal a szerző jelzi, hogy ez a rendhagyó darabja eltér egyéb színpadi műveitől. Erre utal a második rövid paratextus, amely a szereplők és a helyszínek felsorolása és a darab szövege között kap helyet. A rövid írásban Voltaire felidézi a három évtizeddel korábban Houdar de La Motte-tal folytatott vitáját, amikor a klasszikus francia színház védelmezőjeként lépett fel, elengedhetetlennek ítélve a verses formát és a hármas egységet. A „dráma” megnevezéssel a szerzői hangsúlyozza, hogy darabját nem a klasszikus francia színház hagyományát követve írta. A *Saül* kivételes az életművön belül: a próza használata, a hármas egység szabályainak szándékos megsértése csak ebben a színdarabban figyelhető meg. Szarkasztikusan, mintegy hajdani bírálójának drámafelfogását követve megsérti azokat a szabályokat, amelyeket egyébként tragédiáiban és komédiáiban tiszteletben tart.²³ A paratextusok a különböző kiadásokban nem teljesen azonosak. Az eltérések alapján lehetett azt is megállapítani, hogy a magyar fordítás alapjául szolgáló forrás 1785 után jelenhetett meg.

A darab sajátosságaihoz tartozik, hogy számos lábjegyzet kíséri a szöveget, amelyek a Biblia konkrét szövegrészeire hivatkoznak, egyes kiadásokban hetvenhat ilyen jegyzet szerepel. A „David”-ban is található hasonló hivatkozások, a szövegen belül. A szerző a jegyzetekkel a hitelesség látszatát kívánja erősíteni, miközben az olvasónak azt sugallja, hogy hasonlítsa össze a bibliai szövegeket a művében olvasottakkal. Ugyanakkor visszautal forrásaira: bibliakommentár, a szentírás újraértelmezése, alkalmazása a modern történelem és politika megértésére.

Felmerül végül a kérdés, hogy bemutatásra szánta-e Voltaire ezt a satirikus színművet. Valószínűleg nem, a drámai megfogalmazással feltehetően inkább kiélezetté akarta tenni filozófiai gondolatait. Némileg hasonló eljárást követ filozófiai dialógusaiban, vagy az *Orléans-i Szűzben*, amelyek szintén megszólaltak magyar fordításban.²⁴ A szakirodalom egyetlen előadásról tud, amelyet válogatott közönség láthatott, mivel

21 A műfaji megnevezés felidézi a *Pucelle d’Orléans* szerzői besorolását: „poème héroï-comique en quatorze chants”, az „hyperdrame” szóhasználat előfordul más korabeli szerzőnél is.

22 A „drame” kategória franciául nem a színházban játszott művek összességét jelenti, hanem tragikus vagy patetikus színdarabot, amelybe komikus elemek is vegyülnek. A mai terminológiák közül a „színmű” kategória felel meg leginkább, amely a tragédia és a komédia között helyezkedik el, és a hangsúlyt nem a színpadi előadásra helyezi. Vö. Michel LIURE, *Le Drame*, Collection U.: Série lettres (Paris: Colin, 1963); OCV, 56/A, 403–418. Itt köszönöm meg Bíró Ferenc tanácsait a tanulmány megfogalmazásával kapcsolatban, és javaslatát a műfaji elnevezés magyar megfelelőjére.

23 Voltaire álláspontja *Ædipe* című tragédiájának 1730-ban megjelent előszavában olvasható. Még utolsó darabjában is (*Irène*, 1778) a klasszikus hagyományokat és a verses formát követi.

24 Sandrier idézett tanulmányában kifejezetten kéziratban terjedő művekkel állítja párhuzamba. Az életművön belül legközelebb állónak a *Mahomet* és a *Pucelle* című műveket tartja. Lásd: Alain SANDRIER, „Si j’avais écrit...”, *Revue Voltaire* 8 (2008): 49–65, 49. Az említett művek magyar fordításáról lásd: EGYED EMESE, „Fekete János »notái« Voltaire-szövegekhez”, in *Irodalomértelmezések a felvilágosodástól*

II. Frigyes udvarában került rá sor. A színrevitel a szerző meggyőződésének is ellentmond, mely szerint a színház feladata a legszélesebb közönség gondolkodásának formálása. A *Saül* megjelenései nagy vihart kavartak, a cenzúra hevesen reagált a mintegy húsz kiadásra. A kutatások viszont azt valószínűsítik, hogy kevéssé találkozott az olvasói elvárásokkal. A korabeli folyóiratok rövid ideig foglalkoznak vele, hatása inkább a titkosan terjedő írásokban fedezhető fel. Nem jelent meg az író életében egyetlen fordítása sem.²⁵ Az „Összes művek” Beaumarchais által megvalósított első jelentős kiadása pedig nem a színdarabjait tartalmazó kötetekbe sorolja, hanem a rövidebb filozófiai művek közé.²⁶ Ezt a gyakorlatot követték 19. századi kiadásai is.

Emberség és tolerancia. Hangsúlyok a magyar fordításban

A magyar fordítás összevetése az eredetivel azt mutatja, hogy a bibliakritika, nevezetesen a szent szöveg modern erkölcsi normák szerinti újraértékelése, a mód, ahogyan a francia szerző a témához viszonyul, a komoly és a burleszk stílus vegyítése, valamint az írói játék egyaránt fontosak a „szabad ízlésű, jó Lelkű kereszténynek”, ahogyan a fordító önmagát és az általa megcélzott, kisszámú közönséget jellemzi.²⁷

Az első felvonást megelőzően olvasható a „Tudósítás”, a szereplők felsorolása, az öt felvonás helyszínének megnevezése, valamint a műfajra vonatkozó megjegyzések. A fordító hűen közvetíti a szerzői játékot, a darab filozófiáját és stílusát. Elmaradnak viszont a lapalji hivatkozások a Biblia szövegrészeire. A „Tudósítás” fordításában a szöveg keletkezésével kapcsolatba állítható személyek bonyolult „identitása”, az angol eszszé címe és a keletkezés körülményei olvashatók, pontos szövegkövetéssel, bár elég nehezkesen:

Huet Úr az Ánglus Parlament Tagja, Testvérjétől való gyermeke volt Huet Úrnak, az Avranchi Püspöknek. Az Anglusok Huet helyett, egy szabad é-vel Hut-ot mondanak, ez volt az a ki 1728^{ba} azon különös kis furtsa könyvet írta *The man after the heart of God* Az Isten szíve szerént való Ember. Egy Prédikátor meg bosszankodván hogy hallotta Dávidot II^{dik} György Királlyal hasonlítottatni öszve, a ki pedig senkit meg nem gyilkoltatott sem pedig a' maga Frantzia foglyait tüzes téglá kementzébe meg nem süttette, ezen Zsidó Királyotska által adta vissza a' tromphot.²⁸

napjainkig, szerk. EGYED Emese, 2 köt., 1:48–63 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2014); PENKE Olga, „Voltaire dialógusai magyarul a 18. században”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 128 (2019): 127–143.

25 OCV, 56/A, 427–433.

26 A kiadáshoz Beaumarchais és Condorcet olyan helyet kerestek, ahol enyhébb a cenzúra, így is nagy nehézségek árán jelent meg a hetven kötet Kehlben, 1785 és 1789 között. Lásd: Linda GIL, „Imprimer et diffuser Voltaire en Allemagne: l'édition de Kehl des *Œuvres complètes* de Voltaire par la Société littéraire typographique”, *Revue Voltaire* 19 (2019): 147–161.

27 MV2, 1r.

28 MV2, 91r. „M. Huet, membre du parlement d'Angleterre, était petit neveu de M. Huet, évêque d'Avranches. Les Anglais, au lieu de Huet avec un e ouvert, prononcent Hut. Ce fut lui qui, en 1728, com-

Egy mondatba sűriti a fordító a másik bevezető szöveget, ahol Voltaire arra figyelmeztet, hogy darabjában szándékosan sérti meg a klasszikus francia színház szabályait, és utal Houdar de La Motte-tal folytatott vitájára:

Ezen tragico Comedia Darabba nem vigyáztak a történetek egységére, sem a Helyre sem az időre, 's azt hitték, hogy a nevezetes Motte szerént ezen regulák alól ki lehet magát venni az Embert, 's mind azok két vagy három Ember kor ideje alatt történtek, hogy a Történet annál tragikusabb légyen a' meg hóltaknak számával a Zsidó Lélek szerént, midőn mi nállunk az idő egysége nem terjedhet ki tovább huszon négy óránál 's a hely egysége egy Palota kerületibe.²⁹

A fordítás és a másolat néhány kisebb különbségtől eltekintve megegyezik.³⁰ A helyesírás eltérései közül említésre méltó, hogy a *Magyar Voltaire*-ben olvasható *j* több esetben *ly* lesz a sárospataki kéziratban (például a „fájdalom” szóban). Néhány kisebb javítást is találunk a másolatban. Közülük a legérdekesebb a „prince” szó magyar tolmácsolása. A fordító a „herceg” megfelelőt használja, a másoló ezt először lejegyzzi, majd áthúzza, és a „fejedelem” szóra javítja.

A fordítás az első felvonásban igen gondos, tükrözve, hogy készítője ennek a résznek a gondolataira különösen érzékeny. A bibliakritika mellett itt merül fel az egyházi és világi hatalom szétválasztásának kérdése, itt a legerőteljesebb a fanatizmus, a türelmetlenség, valamint a kínzások elítélése. Ugyanakkor erre a részre jellemző leginkább a tragikus, patetikus jelleg.

Az első jelenet Saul király és bizalmasa kettőse. A dialógus összefoglalja Saul királlyá választásának történetét, és beszámol a Sámuel próféta és Saul király között feszülő ellentétről. A fordító – azonosulva Voltaire koncepciójával – Sault a helyzetét fe-

posa le petit livre très curieux: The man after the heart of God, l'Homme selon le coeur de Dieu. Indigné d'avoir entendu un prédicateur comparer à David le roi George II, qui n'avait ni assassiné personne, ni fait brûler ses prisonniers français dans des fours à brique, il fit une justice éclatante de ce roitelet juif.” Az évszám az eredetiben is téves (helyesen: 1768). A fordításban az angol szerzők identitására való utalás az eredetinél is homályosabbá válik.

29 MV2, 92r. „On n'a pas observé dans cette espèce de tragi-comédie l'unité d'action, de lieu et de temps. On a cru avec l'illustre La Motte devoir se soustraire à ces règles. Tout se passe dans l'intervalle de deux ou trois générations, pour rendre l'action plus tragique par le nombre des morts selon l'esprit juif, tandis que parmi nous l'unité de temps ne peut s'étendre qu'à vingt-quatre heures, et l'unité de lieu dans l'enceinte d'un palais.” A vita ismert volt íróink előtt. Lásd a témáról tanulmányunkat: PENKE Olga, „A francia nyelvű idézetek szerepe Batsányi vitázó és értekező prózájában: Voltaire esztétikai gondolatainak magyar visszhangja”, in *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerk. PAPP Ingrid, Reciti konferenciakötetek 7 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020), 291–304.

30 A másolatban a szereplők felsorolását követően találjuk a „Tudósítást”. Ezután a darab fordítása következik, elmaradnak a műfajra vonatkozó megjegyzések. (A sárospataki kéziratot sajnos nem tudtam a helyszínen tanulmányozni, csak egyes részleteinek fénymásolatát. Itt szeretnék köszönetet mondani a könyvtárnak, hogy másolatokat készítettek számomra a kéziratból.)

lelősségteljesen értékelő uralkodó egyéniségként mutatja be, aki az amálekitákon aratott győzelmét követően diadal helyett „halálos nyughatatlanságot” érez, és aggódik a korábban mindenható, „veszedelmes” Sámuel próféta („akarattya ellenére kent fel engemet”) és a hatalomra törő („párt ütő”) Dávid miatt. Pontosan fordítja a monarchista gondolatot: „[Sámuel] mindent el követett, hogy a népet egy Hertzegnek választásába meg akadályoztassa”. Világosan szembeállítja a teokráciát a monarchiával: „Az egész nemzet fel állott eme papi igazgatás ellen – s voksra választottak királyt, az Ég hatalmát jelentették – a Nép ezt helybe hagyta”. Voltaire itt sokszor hivatkozik a Biblia szövegrészeire, és stílusát ironikusan utánozza. A hivatkozások elmaradnak ugyan, de a stílust a magyar fordítónak jobbra sikerül követnie. A jelenet utolsó mondata válik csak kivételesen nehézkesé, ahol a Saul királyt méltató francia szövegben az „altesse royale” („királyi felség”) és a „votre” („ön”) személyes névmás váltakozik egymással, míg a magyar fordításban a „felséged” szó hatszor szerepel egy mondaton belül.

A második jelenet a Biblia szövegétől jobban eltávolodva Voltaire politikai ideálját rajzolja meg a legyőzött Agag és Saul király kettősében, akiket szinte egyenlő partnerként ábrázol: „inkább a barátság, mint a meg hódoltatás” jellemzi társalgásukat. Megjelenik a paternalista Isten-kép, „a’ ki büntet és meg enged”.

A dinamikus harmadik jelenetben legerőteljesebb a papok bírálata. Az isteni parancsot követő „szánakodó szívű uralkodó” úgy gondolja, hogy „a fő Égi hatalomnak [...] a’ jóság a’ leg első tulajdona”, emiatt gyakorol kegyelmet. Sámuel és papjai vele szemben egy kegyetlen, antropomorf Istent képviselnek, aki egész népek lemészárlását követeli: „hát az én szám által nem azt rendelte é Te néked az Isten, hogy minden Amalitákat meg nyakazz – nem kedvezvén sem az asszonyoknak, sem a leányoknak, még a tsets szopóknak sem” (96v).

A jelenet tragikus csúcspontja Agag megkínzása és kivégzése. A kegyetlenség burleszk elemekkel keveredik, amikor a király fő bűneként Sámuel és a papok a körülmetélés elmulasztását nevezik meg, amelynek elvégzését felajánlják neki, de közlik vele, hogy ez a haláltól nem menti meg.³¹ A Bibliában szereplő „epizódot” Voltaire olyan részletekkel egészíti ki, amelyek a jelenet szörnyűségét erősítik. A darabban egy asztalra kötözik Agágot, és a nyílt színen ölik meg. Sámuel a papokkal együtt végzi el a véres munkát: „Adjátok ide én nékem az Úr nevébe azon bárdot, ’s meg én egy karját el vágok, addig vágjátok el egy lábát ’s így folytában darabról darabra (*mind egytzerre vágják az Adonai nevébe*)”.³² Voltaire a horrorisztikus jelenetet úgy írja meg, hogy a szem és a fület egyaránt elborzassza: Sámuel tetteit szavakkal kíséri, és a papjaival közösen végrehajtott kivégzést szerzői utasítással teszi elképzelhetővé. Sámuel szavaival a szerző az emberevés bűnére is utal: „meg kell égetni ezen hitetlennek maradványát is, hogy az ő húsa a’ mi szolgálainknak táplálásokra szolgállyon”.³³ A véres jelenet, s a da-

31 „[...] a monya végi bűn az Úr előtt” (MV2, 97v); „[...] dont le prépuce est un crime devant le Seigneur”.

32 MV2, 98r. Károli fordítása: „És darabokra vagdalá Sámuel Agágot.” *Szent Biblia*, 299, 15Sám 33.

33 MV2, 98v. „[...] qu'on brûle les restes de cet infidèle, et que ses chairs servent à nourrir nos serviteurs.” A témáról lásd: OCV, 56/A, 479; Pierre-André TAGIEFF, „La haine des juifs au nom des Lumières: le cas Voltaire”, *Revue des Deux Mondes* 191, No. 1 (2019): 65–69.

rab későbbi részében Sámuel szellemének megjelenése a Voltaire által nagyra becsült és bírált Shakespeare-tragédiákat idézi.³⁴ Tőle tanulta a hősi és a komikus vegyítését is, erről beszél a *Filozófiai levelek* „A tragédiáról” írt fejezetében, ahol darabjait „ragyogó szörnyetegeknek” („ses monstres brillants”) nevezi. A *Saul* idézett felvonása a filozófus Shakespeare-jellemzésére emlékeztet:

[...] tragédiának mondott szörnyűséges bohózataiban oly jelenetek, oly nagy és félelmetes jelenetek találhatók elszórva, hogy darabjai mindig nagy sikert arattak. Shakespeare bizarr és hatalmas gondolatainak jó részét napjainkban, kétszáz év múlva nagyszerűnek („sublime”) tartják.³⁵

A fordító érzékenyen és Voltaire szövegét pontosan követve tolmácsolja az áldozat Agag szavait, aki szörnyeknek nevezi kivégzőit. Bátorságot mutat a halálban („Üss hóhér!”) és a kínzás közben borzalmának is hangot ad („Oh halál! Oh kín! Oh barbarusok!”). A jelenet a szemtanú Saulban és bizalmasában iszonyatot ébreszt, amelyet a „gyalázat”, „hóhér”, „barbár”, „rettenet”, „borzasztó”, „halál” szavak halmozásával fejez ki a darab. A felvonás Dávid érkezésével zárul. Voltaire egyértelműsíti a két király szembeállítását, hiszen Saul még az ellenséggel is emberséges, míg Dávid családja tagjaival (ő Saul veje) szemben is erkölcsstelen. Ezt Saul bizalmasa mondja ki: „Dávid és Sámuel egyet értettek, tégedet [Sault] minden oldalról megtsaltak.” Saul, aki tisztában van azzal, hogy a „barbarus” Sámuel követi a „nép”, halálvágyát fogalmazza meg a felvonás utolsó mondatában: „Meg halok, ilyen borzasztó tselekedeten, ’s gyalázaton túl nem élhetek.”

Vissza kell még térni a fejezet csúcspontjához, a kegyetlen kínzáshoz, amely Sámuelnek és papjainak felkészülése a rituális emberáldozathoz. A magyar fordító ugyanis az idézett részhez lapalji jegyzetet fűz, direkt módon megfogalmazva egyéni véleményét: „Mint a ki Inquisitor.” Ez a kivételes közvetlen megnyilatkozás, ahol a fordító a régi és a modern kor közötti párhuzamra hívja fel a figyelmet, egyértelműen mutatja, hogy a francia filozófushoz hasonlóan ő is elfogadhatatlannak tartja a vallásüldözést.³⁶

A párhuzam megfogalmazása emlékeztet Verseyhy Ferenc világtörténetének „Értekezései”-re, amelynek egyik forrása Voltaire *Philosophie de l’histoire* című műve. Verseyhy – a *Saul*-fordításhoz hasonlóan – a „zsidó Theokratzia” „papi országglását” bírálja, melynek kegyetlenségét az inkvizícióval állítja párhuzamba:

a’ zsidók az ő hadakozásaikban – meg nem irgalmazván még a nehézkes [terhes] asszonyoknak, a’ fegyvertelen öregeknek és az ártatlan kisdedeknek is – dühös kézzel le szab-

34 Marie-Hélène Cotoni hívja fel a figyelmet a shakespeare-i hatásokra: „a barbár idöket kegyetlen színekkel festi”, és megjeleníti Sámuel próféta szellemét is: COTONI, „Une tragédie de Voltaire...”, 407–421.

35 VOLTAIRE, „Filozófiai levelek”, ford. Réz Pál, in VOLTAIRE, *Válogatott filozófiai írásai*, szerk. LUDASSY Mária, ford. Kis János és Réz Pál, Filozófiai írók tára: Új folyam, 36–159 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 101.

36 MV2, 98r. Ezen kívül egyetlen (magyarázó) fordítói jegyzetet találunk a kéziratban.

daltattak [egész népeket...], [melyek] ugyan annyi útálatos ember-áldozatok voltak [mint azok, akik] a szent inkuizitziótól keresztény kezek által az élettől meg fosztattak [...].³⁷

A komikum szerepe és eszközei

A második felvonástól kezdve a komoly hang eltűnik, a darab a komédia irányába csúszik el. A burleszk hatást az író a „szent” szövegből átvett alakok ironikus megformálásával, a cselekmény fűzésével és a Biblia néhány különösen ismert szövegrészének parodizálásával éri el, amelyen az *Énekek éneke*, Dávid győztes hadjáratát követő diadalmi zsoltára, vagy a példabeszédek. Dávid és feleségei uralják a színpadot. A temperamentumos Michol (Saul lánya) Dávidnak szemére hányja kegyetlenségét és csapodárságát: „ontottad az Atyád fiainak véreket, mint frigyeseidnek”, „meg fogod te tsalni a te kedves Micholodat is, a’ ki te érted ilyen szerentsétlen szerelemmel ég”. A bibliai nevet viselő feleségek közönséges, hétköznapi alakká válnak, akik szerelmükről beszélnek, veszekednek egymással, és pofozkodásukat csak Dávid közbelépése akadályozza meg. Betsabé – tőlük eltérően – uralkodik férjén, egyetlen célja, hogy közös gyermeküket, Salamont a trónra juttassa, és férje halálán sem sajnálkozik. A fordító elemében van a dialógusok tolmácsolásakor, megcsillogtatja könnyed stílusát, remek nyelvtudását, gazdag szókincsét. Az időbeli tömörítésnek köszönhetően Dávid király megjelenik harcoss fiataalként, erőteljes, férfiaságára büszke uralkodóként, aggastyánként, s a darab a halálával zárul. Ő a leggazdagabban jellemzett alak. Büntető és jutalmazó uralkodó, kegyetlen és bosszúálló ellenségeivel és „párt ütő” „honfitársaival” egyaránt. Diadalmát ünneplő „véres” zsoltára hátborzongató, megjelenik benne a csecsemők meggyilkolásának barbarizmusa:

Legyen gondja mindeneknek
Aggatni kisdedeket
A tsets szopó gyermekeknek
Falhoz zuzni fejeket
’S kutyáitok lesz kövér
Folyván minden fele vér.³⁸

A szerelmes Dávid szólal meg az *Énekek éneke* paródiájában: „Kedves Betsabém, én nem kívánok kivülötted senkit is szeretni többé, a’ te fogaid olyanok mint a mosóból ki jött juh, a te nyakad olyan mint a’ szőlő gerezd, az orrod olyan mint a Libánus he-

37 VERSEGHY Ferenc, *A világnak közönséges történetei: Irta frantzia nyelven abbás Millót úr*, 2 köt. (Pest-Buda, 1790), 1:286–288. A kehl-i kiadást említi forrásként. Vö. PENKE Olga, „Millot abbé munkássága és világtörténetének magyarországi hatása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 88 (1984): 90–109.

38 MV2, 119r–v; OCV, 56/A, 524–525. „Ayez soïn, mes chers amis / De prendre tous les petits / Encore à la mamelle / Vous écraserez leur cervelle / Contre le mur de l’infidèle; / Et vos chiens s’engraïsseront / De ce sang qu’ils lécheront.”

gye tornya”.³⁹ Voltaire az ő szájába adja azokat a szavakat is, amelyek sajátosan utalnak a *Candide*-ra. Az erőteljes kifejezést a fordító minden bizonnyal felismerte, amikor az eredetit követve vulgáris kifejezést használ: „meg paráznította, ’s az után *segbe rugván ki kergette házából*”.⁴⁰ Amikor Dávid megnevezi utódjaként Salamont, maga teszi nevet-ségessé királyságát: „ez egy olyan legényke aki egészen az én szívem szerint való, már a bolondulásig szereti az asszonyokat”.⁴¹ Az utolsó jelenetben újra olvashatjuk az angol mű címét is felidéző ironikus bibliai utalást, amelyet a Dávid temetésére készülő feleségei és alattvalói együtt mondanak: „A mi jó királyunkat, Dávidot, a fejedelmek példáját, az Úr szíve szerént való embert.”⁴²

A filozófiai szótár „David” szócikkének magyar fordítása

Voltaire „alfabetikus műveiben” a színdarabban bemutatott bibliakritikához hasonló módszereket alkalmaz, de a két király erőteljes szembeállítását nem kap központi szerepet. A *Dictionnaire philosophique* szócikkeiben sokkal gyakrabban szerepel Dávid neve, mint Saulé, s a két bibliai király közül csak az előbbinek szentel külön szócikket. A színmű témái szétszórva vannak jelen: „Fanatisme” („Fanatizmus vagy a’ vak Buzgóság”) cím alatt olvasható, milyen kegyetlenül darabolja szét Sámuel Agag királyt, a „Miracles” („Csudák”) azt fejt ki, hogy Saul korában a próféta és a király megosztották a hatalmat. A „Philosophe” („Filozófus”) szócikk felidézi Bayle („hasznos”) szótárát, a vele szemben felhozott vádak és a szerző meghurcoltatását, aki tagadta a Biblia szent szöveggént való elfogadását, valamint utal az angol műre, amely szerepet játszott a színdarab megszületésében.⁴³ Voltaire szótárának első kiadása már tartalmaz „David” szócikket, és benne a darab kapcsán megismert fő elemek már jelen vannak. Megemlíti forrásait és ihletőit (Bayle, Hutte, Calmet), hangsúlyozza, hogy Dávid király története a korról író jelentős történetírók (Tacitus, Polybius) műveivel összeegyeztethetetlen, érveket keres annak cáfolására, hogy Dávid lenne az „Isten szíve szerinti ember.” Ugyanazokat a „bűnököt” olvassa a fejére, mint a drámában, a legsúlyosabbnak itt is kegyet-

39 MV2, 111r; OCV, 56/A, 507.

40 MV2, 116r. Thámár meggyalázása és Kunigunda „elcsábítása” között szatirikus párhuzamot állít fel: „[a] viol[é] sa soeur Tamar, et l’a ensuite *chassée de sa chambre à grands coups de pied dans le cul*” (kiemelés tőlem: P. O.); OCV, 56/A, 516. A Kunigunda „elcsábítása” és Thámárnak saját fivére általi meggyalázása közötti kapcsolat teremtése abszurd: a két cselekedet nem hasonlítható, ezen kívül a regényben nem a lányt, hanem *Candide*-ot üzik el a csábítást követően.

41 MV2, 125r; OCV, 56/A, 535.

42 MV2, 127v; OCV, 56/A, 540. „Notre bon roi David, le modèle des princes, l’homme selon le cœur du Seigneur.”

43 Az idézett szócikkek nagy része a fordításban is olvasható, de legtöbb esetben jelentős rövidítéssel, így az említett utalások elmaradnak. Christiane MERVAUD, éd., *Dictionnaire philosophique*, OCV 37 (Oxford: The Voltaire Foundation, 1994), 1–8, 105–111, 373–385, 433–447.

lenségét tartva. A szócikk változik és bővül, 1771-ig, amikor *Questions sur l'Encyclopédie* cím alatt jelenik meg.⁴⁴

A magyar fordítás alapja azonban nem a Voltaire által megfogalmazott első és nem is a végleges szöveg, hanem egy olyan variáns, amelyet a különböző kiadások változatainak felhasználásával állították össze a Voltaire halálát követően készített első jelentős kiadás számára.⁴⁵ Ez a szöveg jelent meg *Dictionnaire philosophique* címmel 1785-től 1994-ig, amikor a kritikai kiadásban szétválasztották a két szótárban megjelent írásokat, és közöltek minden szövegvariánst.

A *Magyar Voltaire* „Dávid”-fordítása – eltérően a legtöbb szócikk magyar változatától – pontos szövegkövetésre törekszik. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a fordító következetesen kihagy szövegrészeket, amelyek a szerző forrásaival, illetve a cenzúrával kapcsolatosak. Elhagyja azt a részt, ahol Voltaire Bayle szótárát veszi védelmébe.⁴⁶ Nincs lefordítva az angol cenzúra liberalizmusának dicsérete sem. Voltaire önvédelme is kimarad, mely szerint nem Dávidot és a szent könyveket bírálja, hanem a kegyetlenségeket és gyilkosságokat. Az eredetiben említett források közül a fordításban nem találjuk meg Calmet nevét. Szorosan követi viszont a francia eredetit Dávid történetének bemutatása során; idézi a hivatkozásokat a Bibliára.⁴⁷ Lefordítja azt az ironikus részt, ahol a szöveg „Hutte” angol szerző erősen kritikus Dávid-értékelését a sokkal enyhébben fogalmazó Bayle véleményéhez hasonlítja. Idézi a szerző kijelentéseit: „Hutte úr Dávidnak minden maga viseletét sokkal erősebb kifejezésekkel vitte vizsgálat alá, mint Bayle”, „Hutte úrnak igazsága volt”. A magyar fordítás világosan közvetíti Voltaire játékát, amikor az angol szerzőről írva valójában saját eljárását fedi fel: „Az Anglus szerző a zsidók királyát egyedül olyan isméretek szerint ítéli meg, a mely van mi nekünk mai nap az igazságról és az igazságtalanságról”. Lefordítja a Dávidot jellemző véleményt: „útonálló”, „tolvaj”, aki „frigyeseit” és „jó tevőit” meggyilkoltatja, „megöleti a hírvivőket”. Semmit nem hagy el a kegyetlenségek, a kínzások részletezéséből, s a csesemők felkoncolását háromszor is megemlíti, akárcsak az eredeti szöveg: „mindent tüzzel vassal elpusztít”, „minden lakosokat eléggé különös és rend kívül való halál nével végez ki”, „mindent meg gyilkolt, öregeket, asszonyokat, és a tsetsszopókat”. Tolmácsolja az erkölcsi ítéleteket, köztük a családdal szemben elkövetett vétkeket, fiának megöletését, feleségeinek megszerzését. Saul és Dávid király szembeállítását is megjelenik, és annak megkérdőjelezése, hogy utóbbi „Isten szíve szerint való” lenne. Racionális okokkal magyarázza az Isten büntetéseként értelmezett tényeket: a háborúkat követő három éves éhínség a meggyilkolt földművelők hiányának következménye, a családtagok kivégzése mögött a bosszú vágya áll. Azt az ítéletet is közvetíti, amelyet Voltaire az angol szerzőnek tulajdonít, mely szerint nem elég a „paráznaság” vétkét felróni Dávidnak (Betsabé házasságtörése és Uriás megöletése), mivel azt megbánása mi-

44 OCV, 40, 348–353.

45 VOLTAIRE, *Œuvres complètes*, Vol. 70 (Kehl: Société Typographique Littéraire, 1785–1789), 345–348.

46 Személyeskedőnek ítélve 1698-as meghurcolását, melynek során a „David” szócikket is át kellett írnia, Jurieu-t hibáztatva Bayle befeketítéséért.

47 A hivatkozás a fordításban: „Kir. II. könyv, I. rész, XXVII. és II. rész XII”.

att megbocsátották neki. A magyar fordítás jól érezteti a nyelvi bravúrt, amellyel Voltaire az egyes szám első személy használatával kívülállónak mutatja magát („én itten nem fogok beszélni”), és másoknak („ő”, „ők”) tulajdonítja a bírálatokat. A szerző az olvasóval azonosul („minékünk”), akinek nevében a kérdéseket felteszi: „Mikor és ki által írtattak meg ezen tsudák?” Történetírók véleményét idézve cáfolja a Biblia szövegét: „Én arról semmit nem tudok, hanem bizonyos vagyok benne, hogy az sem egy Polybos, sem egy Tacitus által nem történt.”⁴⁸ Szerencsésen adja vissza a szócikk kompozícióját a *tisztelni – révérer* szó megismétlésével. A fordítást végül egy szarkasztikus fordulatral zárja: „Istennek utai olyan különbözők az Embernek utaitól.” Ez a mondat az eredetiben is olvasható, de egy bővített mondat részeként, és nem a szöveg lezárásaként. A magyar fordítás a kihagyások miatt közel kerül a Voltaire által utolsóként megfogalmazott szövegvariánshoz, de a szó szerint lefordított részletek egyértelműen igazolják, hogy eredetije (ahogyan azt már említettük) a különböző szövegvariánsokból összeállított szócikk.

Sajátos fordítói megoldások

Befejezésül a két fordítást hasonlítjuk össze, és a magyar *Saul* néhány sajátosságát mutatjuk be.

A két magyar fordítás stílusa és szóhasználata – a téma és a megfogalmazások hasonlósága ellenére – jelentősen eltér. A „Dávid” a filozófiai írások stílusát kísérel meg magyar nyelven közvetíteni. A lefordított szöveg szó szerint követi az eredetit, azok a részek pedig teljesen kimaradnak, amelyek magyarázat nélkül nem lennének érthetőek az olvasónak. A *Saul* változatos stílusa és játékosága ezzel szemben mintha felszabadítaná a névtelen fordítót. Nem találunk olyan mondatokat, szavakat, fordulatokat, amelyeket ne próbálna meg magyarul tolmácsolni. Gazdag fantáziára valló, leleményes megoldásokat figyelhetünk meg benne. A viszonylag kevés párhuzamba állítható szövegrészből azt hasonlítjuk össze, amely Dávid király kegyetlen bosszúállását idézi fel a Biblia azonos szöveghelyére hivatkozva. A szócikk szenttelen stílusban követi a forrást: „azokat két felé hasították, vas boronákkal szaggatták széllyel, 's téglá kementzékben égették meg őket. Kir. II^{ik} R. XII.”⁴⁹ A *Saul*ban Voltaire Dávid király szájába adja a hivatkozott szöveget, amely a személyes bosszú szenvedélyes megfogalmazásának megfelelően kiegészítésekkel bővül: „az egész testén két felé hasítottat-

48 A francia szövegben az angol szerzőre való hivatkozás mellett az „il” ismétlődik, kérdéssorozatokat olvashatunk, és a teljes szócikkben erőteljesek a személyes megnyilvánulások: „Quand et par qui ces merveilles furent-ils écrites? Je n'en sais rien; mais je suis bien sûr que ce n'est ni par un Polybe, ni par un Tacite.”

49 MV2, 64r. „[...] on les scie en deux, par le milieu du corps, on les déchire avec des herse de fer, on les brûle dans des fours à briques. Rois II. XII.” Károli fordítása: „[...] némelyét fűrés, némelyét fejsze alá vettette, némelyét vasborona alá, némelyeket mézskemencén vitetett által.” *Szent Biblia*, 331, 2Sám 12.

tam ezen *alkalmatlan párt ütőket*, vagy a *magok* boronáikkal el tiportattam, vagy téglakementzékbe *süttettem őket*”.⁵⁰

A formabontó *Saül* fordításában megfigyelhető a fordító kivételes stílusérzéke, aki a fikció szövegét könnyedén, élvezettel tolmácsolja. Talán a második kéziratkötetben található mesefordításoknál is leleményesebben oldja meg kihívást jelentő feladatát.⁵¹ Az első felvonás hangvétele komor, stílusa tragikus, megfelelő háttérrel biztosítva a központi szereplő, Saul melodramatikus egyéniségének, aki szenved attól a helyzettől, amelybe belekényszerül. Az ironikus megfogalmazások jellemzik a következő felvonásokat, amelyekben Dávid király a főhős. Önelégült, hözöngő, akinek pajkos stílusa, (veszekedő) feleségeivel folytatott párbeszédeinek egy része akár Beaumarchais komédiáiból is származhatna: „Lassan itt, lassan, hát megbolondultatok?”; „De bolondok az asszonyok!”⁵² Betsabé uralkodó hajlamát jól jellemzi megvető stílusa, amellyel férje diadalénekét és (meztelen) táncát becsméri. A bibliai alak szájába Voltaire a saját korának pajzán katonai énekeire utaló *airs de corps de garde* kifejezést adja, amelyet a fordító ötletesen a *verbunkos dana* szótársítással tolmácsol, egyszerre utalva a dal katonai jellegére és az alacsony stílusréteghez tartozó énekre. Kivételesen gazdag magyar szókincse legtöbbször pontosan követi a forrásszöveget, és még a ma különösnek látszó fordítások nagy részéről is kimutatható, hogy a fordító találékonyságának köszönhetően, a munka készülése idején használt magyar szavak pontosan közvetítették a francia eredetit.⁵³ Ebből a szókincsből idézünk fel érdekes példákat. Először megemlítjük a francia eredetit, ezt követően a fordító megoldását, és zárójelben a mai jelentést (amennyiben szükségesnek érezzük): *adultère* – *parázna* (házasságtörő, erkölcstelen); *boucherie* – *mészároltatás* (itt emberekre, de egyébként kifejezetten állatokra használt szó); *brutal* – *barom* (emberre használt becsmélő szó); *gouvernement sacerdotal* – *papi igazgatás*; *holocauste* – *tűzzel való meg áldoztatás*; *joli* – *furcsa*; *monstre* – *csuda* (szörny); *ombre* (fantóme, holtak árnya) – *árnyék, lélek, szellem*; *pardonnez* – *megengedni*; *petit fils de putain* (vulgáris: szajha fia) – *kis bohó* (játékos: bolondos, huncut); *plaisant* – *furcsa*; *prépuce* – *monya vége* (szeméremtest); *proverbe* – *köz beszéd* (közmondás, szólás); *Pythonisse d’Endor* – *Endorbeli boszorkány, bűbajos* (varázslónő); *rebelle* – *párt ütő*; *scandale* – *botránkoztatás*; *vilain* – *cudar* (hitvány); *zèle* – *zélus* (lelkesedés, felbuzdulás, főleg vallási vonatkozásban). A királyválasztás procedúráját korabeli kifejezéssel magyarítja: *on tira un roi au sort* – *vokstra választottak királyt*. Megkísérelti a több kortársának nehézséget jelentő *esprit* szó lefordítását, megoldása: *szép ész*. Figyelemre méltó, hogy a fordításban alig találunk idegen szavakat. Néhány esetben mégis

50 MV2, 101r. „Je les faisais scier en deux, *par le milieu du corps, ces insolents rebelles*, je les écrivais sous les dents de *leur* herse de fer, ou je les faisais *rôtir* dans des fours à briques.” OCV, 54/A, 484 (kiemelés tőlem: P. O.).

51 Vö. PENKE Olga, „Voltaire filozófiai meséi és regényei »magyar ruhában«”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 780–802.

52 „Paix donc, là, paix là: êtes-vous folles, vous autres?”; „La sottise chose que les femmes!”

53 A felsorolt fordítások jelentésének azonosítása a következő szakkönyv alapján: SZABÓ T. Attila, szerk., *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, 14 köt. (Budapest–Kolozsvár–Bukarest: Akadémiai Kiadó–Erdélyi Magyar Egyesület–Kriterion Kiadó, 1976–2014).

előfordul, ezek magyar megfelelője feltehetően nem létezett: *successeur* – *helyébe jövő, successor; financier* – *financiárius* (finánc, kereskedő, pénzügyekkel foglalkozó személy). Téves fordítás ritkán fordul elő. Egyértelműen ilyennek tekinthető a *bévue* – *dadó* fordítás, amelynek valódi jelentése prúd, álszemérmes, erkölcsöcsész (valószínűleg a *bégayer* – *dadogni* szóval téveszthette össze).

Összegzés

Megállapítható, hogy a névtelen fordító biztos kézzel, jó stílusérzéssel rendelkezett, az eredetihez hűen tudta tolmácsolni az eltérő műfajú és jellegű írásokat. A Biblia vehemens kritikája a rövid filozófiai írásban és a tragikomikus, prózában megfogalmazott színműben egyaránt kiváló magyar fordítóra talált, aki nem riadt vissza a „szent” szöveg átértékelésétől, és félreérthetetlenül tolmácsolta Dávid király deheroizálását. Fontos volt számára a filozófiai lecke, amelyet Saul és Dávid király szembeállítására sugallt, a fanatizmus, a kínzások, a népiirtások megbélyegzése, továbbá a bírálatok kiterjesztése más történelmi korokra. A fordítások azt is tanúsítják, hogy élvezettel közvetítette Voltaire írói invencióit és a rejtőzködés játékát, amelyek az eredeti szövegben megkönnyítik a didaktikus megfogalmazások elkerülését és cinkossá teszik az olvasót. Ilyen természetű írásokat ritkán fordítottak ekkor magyar nyelvre a francia filozófustól, a megjelentetésről való lemondás azonban ezt lehetővé tette, ugyanakkor a „szabad ízlésű” közönség részéről megvolt az olvasói igény is, ahogyan ezt a kéziratról készült sárospataki másolat bizonyítja.

GÖMÖRI GYÖRGY

Mikołaj Krzysztof Radziwiłł jeruzsálemi utazása és erről írt művének fogadtatása

1.

Mikołaj Krzysztof „Sierotka” Radziwiłł gazdag litván családban született 1549-ben. Ez a család ebben az évszázadban, a két ország egyesülésének századában vált igazán lengyel-litvánná. Mikołaj Krzysztof apja, Konstanty Wasyl nagyherceg még a görögkeleti ortodox egyház híve volt, de fiai már vallást változtattak: mindhárman, Janusz, Albrycht és Jerzy áttértek a római katolikus vallásra, sőt Jerzy vilnai, illetve később krakkói püspökként csinált egyházi karriert. De a három katolikus herceg közül (mert a családnak volt egy igen erős protestáns ága is) egyedül Sierotka neve maradt fenn az irodalomban, egy zarándoklat útleírásának köszönhetően. Ez a mű, a *Hierosolymitana peregrinatio* először 1601-ben jelent meg, méghozzá a Balassi-filológusok számára jól ismert helyen: Braunsbergben (a mai Braniewóban).¹ Alábbiakban, bár kitérek Sierotka életrajzának fontosabb részleteire, elsősorban a *Jeruzsálemi zarándoklat* létrejöttével és nemzetközi hatásával szeretnék foglalkozni.

Maga a becenév, „Sierotka”, ami ‘Árvácská’-nak fordítható, állítólag királyi eredetű. Mikołaj Krzysztof gyerekkorában kapta, amikor szülei egy tűzijáték idején sírdogálva egyedül hagyták egy szobában, s amikor Zsigmond Ágost, a király bejött és megtalálta a gyermeket, tréfából kicsi árvájának nevezte el.² Mivel az összes többi Radziwiłlnak is volt mellékneve, az egyik protestáns unokatestvért például „Piorun”-nak (‘Mennykőnek’) hívták, ez a ragadványnév a későbbi történészek közt is elterjedt, és ebben a formában használatos a lengyel lexikonokban.

A fiatal Sierotkát a kor híres protestáns egyetemein nevelték: megfordult Tübingenben, Strassburgban (a híres Sturm keze alatt), Augsburgban, sőt 1566-ban még Bázelen is. Onnan viszont Velencén és Páduán át Rómába utazott, ahol találkozott a lengyel ellenreformáció két talán legnagyobb alakjával: Piotr Skarga prédikátorral és Stanisław Hozius (Hozjus) teológussal. Ez a találkozás és nyilván a két teológussal folytatott hosszabb beszélgetések indították Sierotkát, hogy áttérjen a római katolikus vallásra,

* A szerző a Cambridge-i Egyetem nyugalmazott tanára és a londoni University College-School of Slavonic and East European Studies tudományos munkatársa.

1 Nicola Christophorus RADZIWIŁŁ, *Hierosolymitana peregrinatio* [...] Nicolai Christophori Radzivili [...] IV epistolis comprehensa: Ex idiomate Polonico in Latinam linguam translata et nunc primum edita, interp. Thomas TRETERUS (Brunsberg: Georgij Schönfels, 1601).

2 Tomasz KEMPA, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616)*, *Wojewoda wileński* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2000), 26.

amit azonban egy ideig titokban tartott. Ennek főleg politikai okai voltak, mert a litvániai nemesség túlnyomó része ekkor még protestáns volt, sőt a család egyik ága még évtizedekig az is maradt. Mikołaj Krzysztof viszont komolyan vette az áttérést, állítólag mindkét testvérét, Albrychtot és Jerzyt, a későbbi püspököt is ő vette rá a katolizálásra. Különben 1570-re a lengyel–litván államban már lényegében minden jobban értesült ember tudott Sierotka áttéréséről.³

Fontos mozzanat volt Sierotka életében a franciaországi út, ugyanis Zsigmond Ágost király halála után Aleksander Proński mellett mint vilnai vajda benne volt abban a lengyel–litván küldöttségben, amelyik felkérte Henry Valoist (lengyelesen „Walezjusz”) a lengyel trón elfoglalásával kapcsolatos eskütelre. Ez 1573-ban történt, Valois egy évvel később foglalta el a lengyel trónt, ahonnan nem sokkal később botrányos körülmények között távozott. Közben Sierotka vagy egy francia prostituálttól, vagy egy alkalmi lengyel szeretőjétől vérbajt kapott, s 1575 első felében már állandó fejfájásokra, valamint részleges süketségre panaszkodott. Ez volt az indító oka későbbi ünnepélyes fogadalmának, ami szerint, ha a németországi fürdők látogatása után meggyógyul vagy legalábbis sokkal jobban lesz, bűnbánó jeruzsálemi zarándoklatra indul.⁴ Egy ilyen zarándoklat rengeteg időbe és főleg pénzbe került, s bár azt Sierotka már 1575-ben tervbe vette, mégis hét évbe telt, míg az megvalósulhatott.

Báthory István megválasztásával a lengyel trónra Sierotka fontos szövetségest nyert jeruzsálemi utazásához. Báthory uralkodásának első éveiben ugyan – betegeskedése miatt – Radziwiłł nem vett részt a politikai életben, de a király Zamoyski kancelláron keresztül, aki Sierotka egyik húgának a kezére pályázott, birtokügyekben és másban is kedvezett a Litvániában a főurak közül akkor még szinte egyedül katolikus Mikołaj Krzysztofnak; ezt hamarosan Piotr Skarga is észrevette, és megemlítette egyik levelében.⁵ Sierotka a jelek szerint hatékonyan támogatta az új királyt: lovasságával részt vett Báthory polocki hadjáratában, és Polock alól visszatérében már elkezdett készülődni szentföldi útjára. Caligari vatikáni nuncius szerint a zarándoklat előtt Sierotka még bizonyos időt el akart tölteni itáliai fürdőhelyeken, mert köszvénye és süketsége az évek folyamán alig enyhült.⁶ 1580 februárjában Sierotka Velencébe utazott, hogy átadja a Dózsnak Báthory István levelét, amiben az beszámol a polocki hadjárat sikeréről. Ezután hosszabb időt töltött Velence és Pádvia környékén, majd egy Lucca közeli gyógyfürdőben kezelte magát. Mivel ugyanennek az évnek nyarán hír érkezett a Szentföldön dúló pestisjárványról, Radziwiłł egyelőre lemondott a zarándoklatról, és 1581 májusában visszatért Lengyelországba, főleg azért, hogy részt tudjon venni Báthory következő („pszkovi”) orosz hadjáratában. Ez a hadjárat, pontosabban Pszkov ostroma eléggé elhúzódott, de amikor megkezdődtek az oroszokkal a béketárgyalások, Antonio Possevino javaslatára Sierotkát is delegálták a lengyel küldöttségbe.⁷ Más szó-

3 KEMPA, *Mikołaj Krzysztof...*, 46.

4 Uo., 105. A fogadalmat megismételte 1578. február 24-én XIII. Gergely pápához írt levelében.

5 Egy 1577-es Everard Mercurianhoz írott levélről van szó, idézi uo., 107.

6 Uo., 114.

7 Uo., 116.

val változatlanul élvezte Báthory István bizalmát. De visszatérve Pszkov alól birtokára, Nieświeźbe, ekkor döntötte el, hogy bár egészsége nem javult, mégis rászánja magát a jeruzsálemi zarándoklatra:

háborúba, messzi földre utazom, s ha ezt teszem a földi király kedvéért [...], mért nem kelek útra, ahogy az Úristennek megígértem, aki minden királyoknál följebb való [...] szent kegyelmébe ajánlva magam, akkor erősen elhatároztam, egészségem bármilyen gyöngye legyen, útnak indulok, nagyon bízva az Úrban, hogy oda meg is érkezem⁸

Sierotka felmenői között már volt valaki, aki zarándoklatot tett a Szentföldön: nagypapa, Krzysztof Szydłowiecki kancellár, aki ezért el is nyerte a Szent Sír Lovagja címet. Fogadalmán kívül ez is lebeghetett Sierotka szemei előtt, amikor végre útnak indult. Miután elrendezte gazdasági ügyeit és megírta végrendeletét, 1582 augusztusában még elment Grodnóba, hogy az ott időző Báthory Istvántól fontos ajánlóleveleket kapjon: szüksége volt ilyenre III. Murád szultánhoz, valamint különböző szandzsákok bégjeihez, Egyiptom beglerbégjéhez. Végül egy titkos levelet is kapott a velencei Dózshoz, utóbbiban Báthory megpedzette egy törökellenes liga lehetőségét, amit végül halála meghíúsított. Sierotka szeptember 16-án kelt útra Litvániából hattagú kíséretével (köztük egy boroszlói német orvossal és egy lengyel szakáccsal), amelyhez később még csatlakozott egy császári diplomata, Abraham von Dohna, valamint egy Leonard Pacificus nevű jezsuita.⁹ Miután Velencéből Sierotka kérte és meg is kapta útjára a pápa áldását, továbbá diszpenzációját a börtöt nem tartása ügyében, még néhány hónapot itt töltött, és innen szállt embereivel hajóra 1583. április 16-án.

Nem tudni, pontosan mennyi időre tervezte zarándokútját, de az alighanem jóval hosszabbra nyúlt, mint korábban gondolta. Már a hajóját Velencéből Tripoliba (Kréta és Ciprus érintésével) körülbelül két hónapig tartott, onnan még Sierotkákék elutaztak Damaszkuszba, s így Jeruzsálembé csak 1583. június végén érkeztek. Itt meglátogatták az összes bibliai „szent helyet”, és a ferencesek, akik a Szent Sírt gondozták, Radziwiłłt a Szent Sír Lovagjává avatták. Ettől kezdve címerében és pecsétjein is megjelent a jeruzsálemi kereszt, s végrendeletében kérte, hogy nyakláncon holtában is viselhessen.¹⁰ Sierotka ezután arany serleget és nagyobb összeget ajándékozott a Szent Sír gondozóinak. Zarándoktársaival együtt július 9-én hagyta el Jeruzsálemet, Jaffán keresztül utaztak Tripoliba. Itt azonban két hetet kellett várakozniuk, ez idő alatt nem volt alkalmas („keresztény”) hajó Konstantinápolyba. Végül is Sierotka Michal Konarskit málhái egy részével innen Itáliába küldte, míg a többiekkel Ciprusba hajózott, ahol úgy döntöttek, meglátogatják még Egyiptomot is, ahová augusztus elején érkeztek Limassolból.¹¹

8 *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”: Podróż do Ziemi świętej, Syrii i Egiptu*, red. Leszek KUKULSKI (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1962), 9–10.

9 Sierotka kiséretének tagjai voltak még Jerzy Kos, Michal Konarski, Andrzej Skorulski és Piotr Bylina. Lásd: KEMPA, *Mikołaj Krzysztof...*, 118.

10 Uo., 120.

11 Uo., 121

Kairóban a zarándokok a francia konzul vendégházában kaptak szállást és töltöttek itt hosszabb időt, egy teljes hónap alatt nemcsak a helyi kopt templomokat, de Memphisz és Gizeh piramisait is meglátogatták. Különösen nagy benyomást tettek Radziwiłła a piramisok melletti temetőbarlangok, s jól jelzi a lengyel zarándok etnológiai kíváncsiságát az az ő korában szokatlan tény, hogy két jó állapotban lévő múmiát is vásárolt magának. Ezekkel azonban nem tudta magángyűjteményét gyarapítani, mert a visszafelé vezető út alatt hajójuk rettenetes viharba került, és a velük utazó lengyel pap, Szymon atya dörgejelmeire hallgatva a zarándokok tengerbe vetették a múmiákat. De Sierotka embe-
reket és állatokat is vásárolt: több keresztény, főleg olasz foglyot kiváltott a gályarabságból, s ami az állatokat (leopárdokat, papagájokat és rinocéroszokat) illeti, ezeket is egy volt gályarab gondozta – gondolom, nem lehetett könnyű dolga a háborgó tengeren.¹²

Ez a hajóját Alexandriából Krétára 1583. október 9-étől 23-áig, tehát két teljes héttig tartott, s alighanem alaposan kimeríthette Sierotkáékat. Radziwiłł egészségi állapota is megromlott, s mivel a Konstantinápolyból Krétára érkező lengyel követektől megtudták, hogy a változó politikai helyzetben a szultán aligha fogja tisztelni Báthory menlevelét, lemondtak a veszélyesnek ígérkező útról. Ez viszont újabb késlekedést jelentett: a zarándokok csak 1584 februárjában találtak megfelelő hajóra, ami Otranto felé tartott. Otrantóból szárazföldön folytatták tovább útjukat, és ez veszélyesebbnek bizonyult szíriai és szentföldi kalandjaiknál: Pescara környékén olasz rablók támadták meg Sierotka karavánját, és úgyszólván minden pénzüktől és ékszerüktől megfosztották a lengyel utazókat, akik aztán csak súlyos kölcsönök árán tudták elhagyni Itália vendégszerető földjét.¹³

Hosszabb velencei tartózkodás után, Innsbruckon és Bécsen át Sierotka 1584. május 29-én lépte át a Rzeczpospolita határát, és június végén tisztelgett Báthorynál Grodnóban. Csaknem két évet töltött távol Litvániától, rengeteg élménnyel és (főleg Konarskinak köszönhetően) számos emléktárggyal tért vissza Nieświezre. Miután pár hónappal hazatérése után megnöszült, betegsége ellenére feleségül véve a 15 éves Wiśniowecki Erzsébetet, egy ideig eltartott, amíg rokonai és barátai, majd katolikus lelkipásztorai unszolására tollat fogott, hogy megírja zarándoklata történetét.

2.

Nem ő volt az első lengyel, aki erre vállalkozott. A lexikonok számontartanak egy Anzelm Polak nevű bencés szerzetest, aki 1519 és 1522 között zarándokolt a Szentföldre, s akinek *Terrae sanctae et urbis Hierusalem apertior descriptio* című, Krakkóban 1522-ben kiadott művét¹⁴ Sierotka alighanem ismerte, bár azt lengyelre csak 1595-ben fordított-

12 Uo.

13 Uo., 122; *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł...*, 234–240.

14 *Literatura polska: Przewodnik encyklopedyczny*, red. Julian KRYŻANOWSKI i Czesław HERNAS (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984), 27. Ez az egyébként jól használható irodalmi lexikon itt rossz évszámot ad meg 1522 helyett.

ták. Aligha ismert azonban egy pár évvel Anzelm Polak előtt megjelent útleírást, aminek szerzője a magyar Pécsváradi Gábor obszerváns ferences szerzetes, később főapát volt. Pécsváradi *Compendiosa [...] descriptio urbis Hierusalem [...] című munkáját* Bécsben adták ki, valószínűleg elég kevés példányban.¹⁵ Hetman Jan Tarnowski (1561-ben hunyt el), aki ugyancsak a 16. században elzarándokolt a Szentföldre, Sierotka csak kéziratban maradt följegyzéseit olvashatta. Mivel Mikołaj Krzysztof könyvtárát később kirabolták, illetve az orosz csapatok felgyújtották, ma már lehetetlen rekonstruálni, milyen útleírásokból tájékozódott, amikor művének írásához hozzáfogott. Mindenesetre a naplóformátum helyett a négy hosszú levél formátumát választotta, amikor 1590–91 táján megírta a *Jeruzsálemi zarándoklat* első, lengyel nyelvű változatát.¹⁶ Mint számos más mű ebben a korban, ez a tárgyilagos hangon, jó stílusban megírt útleírás is kéziratban terjedt a rokonok és barátok között – arra, hogy ezt először latin fordításban adják ki, Sierotka végül a külföldi olvasók miatt vállalkozott. Fordítója, Tomasz Treter személyében Sierotka egy rendkívül művelt, itáliai egyetemi végzettségű papot talált, aki (warmiai kanonok és püspöki titkár létére) időt tudott szakítani a fordításhoz, ahhoz, hogy ez a könyv már 1601-ban megjelenhessen. Pár év múlva kiadták lengyelül is, de már korábban, 1603 tavaszán megjelent Mainzban német fordításban. Erről a német kiadásról azért kell külön beszélnünk, mert két magyar származású lengyel (Polonus) szereplője is van: a Berzeviczy testvérek.

Apjukat, Berzeviczy Mártont (1538-1596) Báthory István lengyel király egyik legeredményesebb diplomatájaként és néhány éven át magyar kancellárjaként ismerték. Berzeviczy idős korában Lengyelországban nősült, és a királya halála után poroszországi birtokára húzódott vissza, ahol sztargardi sztaroszta lett; valószínűleg itt születtek az 1580-as években ikerfiai Katarzyna Wojnowskától. A János és Kristóf névre hallgató két Berzeviczy fiút anyjuk vagy gyámjuk neveltette külföldön, Mainzban, majd Orléansban, végül pedig Páduában.¹⁷ Mivel a *Jeruzsálemi zarándoklat* német fordítója, Laurentius Borkowski¹⁸ szerint a két Berzeviczy 1603-ban a „mainzi akadémián” tanul, ez nem a helyi jezsuita kollégiumot, hanem a püspöki városban működő egyetemet jelenti. Sierotka művét Laurentius Borkowski, magát „Nobilis Prutenusnak”, vagyis porosz nemesi származéknak állító tudós ember fordította németre, Tomasz Treter latin szövege alapján. Borkowskiról keveset tudunk, de Mainzban és később Itáliában is ő volt a Berzeviczy testvérek nevelője, vagyis „Moderatora”, aki több verssel szerepel a Sierotka útleírása előtti részben. Borkowski verses latin dialógust is közöl a műről – ez a beszélgetés a két fél-lengyel fiatalember, Berzeviczy János és Kristóf között zaj-

15 *Magyar utazási irodalom: 15–18. század*, kiad. Kovács Sándor Iván és Monok István (Magyar remekírók (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990), 842.

16 KEMPA, *Mikołaj Krzysztof...*, 124.

17 *Archiwum Nacji Polskiej w Uniwersytecie Padewskim (1592-1745)*, red. Henryk BARYCZ, Zakład historii nauki i techniki Polskiej Akademii Nauk (Wrocław-Kraków: Ossolineum Wydawca, 1971), 39. Páduai beiratkozásuk dátuma, Borkowskiéval együtt: 1606. augusztus.

18 KEMPA, *Mikołaj Krzysztof...*, 125. Kempa megadja a német kiadás pontos címét, de a fordító nevének címlapi rövidítése miatt téved annak kilétét illetően: az illető nem „Borek”, hanem, mint az kiderül a további szövegből, Laurentius (lengyelül Wawrzyniec) Borkowski.

lik. Nem tudni, mennyire tudtak verselni latinul, illetve hogy mennyit segített bele a 68 sornyi verses dialógusba mentoruk, aki a lengyel herceghez írt *Carmen gratulatorium Vladislao principi* és két másik itt szereplő (Sierotkához és Treterhez írott üdvözlő) latin verse alapján gyakorlott alkalmi költőnek vélhetünk.

Végül néhány szót Mikołaj Krzysztof Radziwiłł művének európai fogadtatásáról. A német fordításnak, úgy tűnik, sikere lehetett, mert két évvel a mainzi után a könyvet a Rajna melletti Frankfurtban újra kiadták. Meglehető, az 1614-es antwerpeni kiadás hozta meg a legszélesebb körű, áttörő sikert a könyvnek, ennek példányai hamarosan Magyarországra is eljutottak.¹⁹ Tudjuk, hogy Sierotka tervezett olasz kiadást, de ebből végül nem lett semmi – gondolom, a műveltebb olasz olvasóknak megfelelt, ha a művet latinul olvasták. Viszont érdekes módon a 18. században éppen Magyarországon újult meg az érdeklődés Sierotka műve iránt: kiadták először Győrben 1753-ban, majd Kasán 1756-ban.²⁰ Latinul persze, s részben azért, mert a mű nem hiányozhatott a magyar ellenreformáció ajánlott olvasmányainak listájáról. Ez ugyanakkor nem jelentette azt, hogy protestánsok ne olvasták volna ezt az egyszerű, de jó stílusban megírt, számos hasznos információval szolgáló úti beszámolót. Legnagyobb hatása mégis Lengyelországban volt, ahol termékenyen hatott a 19. század két nagy romantikus költőjének, Adam Mickiewicznek és Juliusz Słowackinak a képzeletére; utóbbi el is zárandokolt Radziwiłł útmutatásai alapján a Közel-Keletre.

19 A Rákóczi család könyvtárában már szerepel az 1601-es braunsbergi kiadás. Lásd: *A Rákóczi-család könyvtárai: 1588–1640*, szerk. MONOK István, *A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 1* (Szeged: Scriptum Kft, 1996), 271. tétel. George Hoffmann könyvei között vélhetőleg az 1614-es kiadás szerepel, lásd: VARGA András, szerk., *Magyarországi magánkönyvtárak: 1533–1657*, 2 köt. (Budapest–Szeged: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1986), 1:125.

20 KEMPA, *Mikołaj Krzysztof...*, 126.

Világirodalom kultúrák ölelésében

Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek* orosz kiadásáról

Келемен Микеш: *Турецкие письма*, ред. и пер. Юрий Гусев
Литературные памятники. Москва: Наука, 2017, 611 l.

A magyar nemzeti irodalom egyik kitüntetett darabja jelent meg a Nauka Kiadó gondozásában. A kiadó a *Lityerturnije pamjatnyiki* sorozatában adott helyet Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című művének, amelyet Mikes, az európai műveltségű erdélyi nemes (1690–1761) több évtizedes törökországi száműzetése alatt írt. Hiánypótló kiadásról van szó, hiszen azzal, hogy ez a mű orosz nyelven megjelent, sikerült eltüntetni egy jelentős fehér foltot a klasszikus magyar szövegek (egyébként igen gazdag) oroszra fordított korpuszából. E nyilvánvaló fehér folt számlájára írható például az, hogy Mikes és életének legfontosabb műve a *Kratkaja lityerturnaja enciklopegyijában* csupán egy rövid, lapalji megjegyzésben kapott helyet.¹ E szűk terjedelem semmiképp nem áll összhangban a szerzőnek az európai irodalomban betöltött szerepével. Mikes és műve reputációját mi sem igazolja jobban, mint hogy a *Levelek* számos európai, nagy nyelven olvasható, de pontosan megmutatja a *Kindlers Neues Literaturlexikon*ban közölt szócikk is, amely az orosz említésnél jóval részletesebben és differenciáltabban ejt szót az íróról.²

A *Törökországi levelek* orosz nyelvű, kommentárokkal kísért kiadásának jelentősége nem merül ki a fentiekben. Külön nyomatékot ad neki az, hogy a kortárs, nemzetközi tudományos életben látványosan nő a „világirodalom” mint fenomén iránti érdeklődés. Ezt a figyelmet számos tematikus publikáción kívül bizonyítja az a tendencia is, amelynek nyomán az európai egyetemeken az utóbbi években tömegesen nyílnak meg az olyan magiszteri programok, amelyek nevében ilyen vagy olyan módon szerepel a „világirodalom” kifejezés.³ Egy olyan jelenséggel van tehát dolgunk, amelyet nem lehet lesöpörni azzal, hogy az csupán egyike az USA-ból átvett, divatos irányzatoknak.

* A fordítás alapjául szolgáló szöveg eredeti megjelenésének helye: Лариса ПОЛУБОЯРИНОВА, „Мировая литература в промежутке культур: О русском издании Турецких писем Келемена Микеша”, *Вестник Санкт-Петербургского университета: Язык и литература* 16, ном. 4 (2019): 702–712, hozzáférés: 2020.09.23, <https://doi.org/10.21638/spbu09.2019.410>. Az orosz nyelvű eredeti szöveg magyarországi kiadása: *Critica: Források az irodalom- és kultúratudományi szakkritika történetéhez 1986–2020* [...], vál., szerk. Tüskés Gábor, kiad. Tüskés Anna, 205–228 (Budapest: Reciti, 2020).

1 Владимир БАЙКОВ, „Микеш”, ред. Алексей СУРКОВ, *Краткая литературная энциклопедия в 9-ти томах* (Москва: Советская энциклопедия, 1964).

2 SÁRKÖZI Mátyás, „Kelemen Mikes: Törökországi levelek”, *Kindlers neues Literaturlexikon in 22 Bdn.* (München: Kindler Verlag, 1988).

3 Theo D. HAEN, David DAMROSCH and Djelal KADIR, ed., *The Routledge Companion to World Literature* (London: Routledge, 2012); Robert STAM, *World Literature, Transnational Cinema, and Global Media: Towards a Transartistic Commons* (London–New York: Routledge, 2019); Giulia RADAELLI und Nike THURN, Hg., *Gegenwartsliteratur – Weltliteratur: historische und theoretische Perspektiven* (Bielefeld: Transcript Verlag, 2019).

„A világirodalom kizárólag a nemzeti irodalmak keretein belül valósulhat meg”,⁴ és – miként a legújabb tudományos közlemények kiemelik⁵ – az áttörés ebből az irányból a világirodalom szférájába még egyértelműbb és erőteljesebb, ha mindez egy „kis” irodalom médiumában zajlik le. Azt állítjuk tehát, hogy a Mikes-szöveg, amely egy ilyen „kis” nemzeti irodalom terében formálódott, több szempontból is a lehető legközvetlenebb kapcsolatban áll a világirodalommal.

Mikes művét a világirodalomhoz sorolhatjuk, hiszen a szerző egyfelől alapos humanista oktatásban részesült, másfelől módjában állt a francia irodalom virágkora idején gazdagítani az irodalmi tapasztalatait, amikor – patrónusa, Rákóczi fejedelem udvartartásának tagjaként – a Napkirály uralkodásának végnapjaiban hosszan Párizsban tartózkodott. A *Levelek*ben nem pusztán idézi a kortárs világirodalmi, illetve az antikvitástól a korai felvilágosodásig megjelenő művek megszámlálhatatlan sokaságú gondolatát, szüzséjét, motívumát, de reflektál is rájuk. Idézzük fel a világirodalomnak az eredeti, goethei értelmezését (ezt Goethe 1827-ben egy Johann Eckermannal folytatott beszélgetésében fogalmazta meg), amely a nemzetköziségnek „az irodalmi szövegekben intertextuálisan felmutatható jelenlétére épül”.⁶ Mikes ehhez hasonlóan – az általa ismert szövegeken keresztül, amelyek őrzik a nemzetköziségnek ezt a fenti fel fogását – szűri át az előtte feltáruló, idegen, lenyűgöző és csodálatos, török valóságot, hogy aztán a saját tapasztalatává tegye:

Hanem Üzönküpri nevű városban az urunk szállásának az udvarán olyan nagy szöllőtöt láttunk vala, mint egy nagy szilvafa. Abban sem hazudok, ha azt mondom, hogy a szöllőszem is volt rajta olyan nagy, mint egy nagy szilva. De a csudálatos, hogy egyfelől az ágain ért szőlők voltak, másfelől még csak tiszta egres volt; másfelől pedig még csak akkor kezdett virágozni. A három része az esztendőnek, hogy mint munkálkodik a szöllőtön, itt egyszersmind meg lehetett volna látni.⁷ (3. levél)

A fenti citátum nem egyenes idézet, éppen ezért számos olyan asszociációt hívhat elő az olvasóból, amely különböző világirodalmi és folklórszövegek egész sorát kapcsolhatja a Mikes-műhöz: kezdve azokkal a „csodákkal”, amelyeket *halikarnasszoszi Hérodotosz* Szkítiában, Elefantinban látott, át az egészen varázslatos, mind a négy évszak jegeit mutató, „örömhöz” fákon a wolfram *Parsifalban* (*Parzival*, 1200–1210), egészen a voltaire-i Eldoradóig a *Candide*, vagy az *Optimizmusban* (*Candide, ou l'Optimisme*, 1759).

A *Candide*-párhuzamot érdemes részletesebben is megvizsgálni. Voltaire alkotása, amely az európai felvilágosodás egyik központi műve, egy időben íródott a *Levelekkel*.

4 Dieter LAMPING, *Die Idee der Weltliteratur: Ein Konzept Goethes und seine Karriere* (Stuttgart: Kröner Verlag, 2010), 63.

5 Jeanne E. GLESENER und Oliver KOHNS, Hg., *Weltliteratur und kleine Literaturen* (Würzburg: Königshausen u. Neumann, 2018); Diana HITZKE und Miriam FINKELSTEIN, Hg., *Slawische Literaturen der Gegenwart als Weltliteratur – hybride Konstellationen* (Innsbruck: Innsbruck University Press, 2018).

6 LAMPING, *Die Idee der Weltliteratur*, 113.

7 MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, szerk. HOPP Lajos, Mikes Kelemen összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 10.

A maga művében mindkét szerző reagál a 18. század közepének egyik legdrámaibb eseményére, az 1755-ös lisszaboni földrengésre,⁸ emellett Voltaire a filozófiai művében egyenesen meg is említi Mikes urát, Rákóczit (az orosz fordításban: Ragocci), aki „jómódú”,⁹ „erdélyi fejedelemként”¹⁰ a „Propontisz partján lakik” (értsd: Márvány-tenger). Voltaire főhőse végül épp az említett házban találja meg szeretett Kunigundáját, akit addig, tizenkét fejezetten át keresett. Meg kell említenünk, hogy a *Candide*-ot, amely 1759-ben jelent meg, Mikes nem ismerhette; csupán nagy késéssel jutottak el hozzá a hön áhított francia könyvújdonságok. Éppen ezért lenyűgöző a Voltaire-mű és a *Törökországi levelek* zárlata közti párhuzam. Voltaire-nél, miként ez köztudott, a főszereplők végül egy törökországi „kis majorságban” telepednek le (feltételezhetően épp Rákóczi és Mikes lakhelyén, Rodostóban és környékén),¹¹ azzal a szándékkal, hogy kertjükben munkálkodjanak.¹² Az ösztönzés a kertművelésre mint megvalósítandó intenció megjelenik Mikes szövegében is. A *Levelek* szerzője – aki 27 évesen, ha nem is a saját jószántából (egy ideig úgy tűnt, csak ideiglenesen, majd úgy alakult, hogy örökre), de török területen telepedt le – épp a saját kertje művelésében találja meg a nyugalmát és a békességét:

Gazdaságra is adtam magamot, mert a kertemben egynehány szőlőfát ültettem, meg is fogontak, két gerezd szőlőt is hoztak. Én azoknak úgy örülök, mintha a tokaji hegyet bírnám. Édes néném, mely kevéssel meg kell elégedni egy bujdosónak.¹³ (161. levél)

A mikesi *Leveleskönyv* – amennyiben a világirodalommal való kapcsolatát tartjuk szem előtt – azért is fontos, mert nemzetközivé emeli annak a személyes tapasztalatnak a beépítése, amelyet a 18. század első felének ez az európai és így a világirodalomhoz, -kultúrához tartozó magyar író tett hozzá az általános, európai műfaj- és íráskultúra tapasztalatához és praxisához. Az *írás* tapasztalata a reflexió és az önidentifikáció tárgyává válik Mikesnek és kitalált nénjének 207 levelében, amelyeket 1717 októberétől 1758 decemberéig, azaz négy évtizeden át írt a török száműzetésben. E száműzetésbe Mikes körülbelül ötven honfitársával követte kegyvesztett urát, II. Rákóczi Ferencet (1676–1735).

Csaknem minden ember ír levelet, de nem minden tud olyat írni, hogy tessenék. Vannak olyanok, akik leírják, amit akarnak mondani, de a csak száraz, sótalan és ízetlen; némelyek pediglen legkisebb dolgot is úgy fel tudják ékesíteni, olyan ízt adnak annak, hogy tetszik.¹⁴ (56. levél)

8 VOLTAIRE, *Candide*, szerk. FERENCZI László, ford. GYERGYAI Albert, Matúra klasszikusok 13 (Budapest: Ikon Kiadó, 1993), 27–29; MIKES, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, 289.

9 VOLTAIRE, *Candide*, 99. A *Candide* orosz fordításban szerepel egy jelző, amely a magyar fordításokban nem. Rákóczi „jómódú” fejedelem az oroszban, a magyar fordításokban csak „fejedelem” vagy „herceg”. A ford.

10 Uo., 102.

11 Uo., 107.

12 Uo., 109.

13 MIKES, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, 254.

14 Uo., 92.

Így elmélkedve a *Törökországi levelek* szerzője bókolni szeretne saját, fiktív levelezőtársának. Ezt a kijelentést az olvasó óhatatlanul is magára Mikesre vonatkoztatja, olyan nagy és kétségtelen örömet, élvezetet szerez a szövegével, intellektuális és esztétikai jellegűt egyaránt, amelyet – és ezt mindenképpen ki kell emelnünk – hihetetlenül meggyőzően ültetett át az orosz nyelvi és kulturális kontextusba a fordító, az orosz hungarológusok klasszisa, Jurij Guszev.

Az invenciózus fordításnak finomságban és mélységben is méltó társa Tüskés Gábor tanulmánya, amely a szöveg egészét átfogó interpretáció igényével lép fel. Tüskés legfontosabb állítása Mikes írásmódjának arra az újítására hívja fel a figyelmet, amely a szubjektív objektivitást teszi meg a sajátos mikesi szövegszerveződés alapjául. A *Levelek* szövegszerveződésének e tulajdonsága nem elválasztható attól a folyamattól, ahogyan a beszélő az irodalom médiumában termékenyen felépíti saját szerzői ÉN-jét.

Az írás nagymértékben segítette egy új azonosságtudat kialakításában, az elvesztett világ helyett egy fiktív valóság létrehozásában, az elhagyott haza helyett a száműzetésben elérhető otthon megteremtésében.¹⁵

A saját, virtuális „otthon, ház” azokból az anyagokból, eszközökből teremődik meg, amelyek „kéznél vannak”. Ezeket az építőanyagokat Mikes mindvégig ökonomikusan, pontosan és plasztikusan alakítja át az elbeszélői médium részévé a magyar száműzöttek maroknyi, törökországi csapatának mindennapi, társadalmi életének viszonyaiból és részleteiből. Ilyenek például Mikes már említett, kevés örömet adó kertészeti eredményei, a kevés számú honfitárssal való érintkezése (akik között kiemelt helyen áll a „kis Zsuzsi”, Mikes egyetlen szenvedélye, az a lány, aki végül máshoz ment feleségül), de ugyanígy „alapanyaggá válik” a száműzötteket érő számtalan bánat és fájdalom is, ahogy az átvészelt éhezések (amelyeket különösen a törökországi életük elején, a Rostóban való letelepedés előtt szenvedtek el), a téli hidegektől és a nyári forróságoktól való gyötrelem, a kibírhatatlan honvágy, az a vigasztalhatatlan fájdalom, amely az imádott patrónus, Rákóczi fejedelem halála okán válik a száműzöttek életének részévé, vagy azok a periodikusan ismétlődő pánikszerű állapotok, amelyek a soron következő pestisjárvány közeledtével lettek úrrá a kis közösségen. Az egyik ilyen járványnak az áldozatává válik 1761-ben a 71 éves Mikes is, akinek így nem adatik meg, hogy a szülőföldjét újra láthassa. Az a természetesség, amellyel e nehéz élettapasztalat egésze beépül a néniével folytatott, spontán beszélgetés hangnemébe, annyira elragadja és meggyőzi az embert, hogy az állítás, miszerint a *Törökországi levelek* egy „modern” szöveg, egyáltalán nem tűnik túlzó kijelentésnek.¹⁶

Végül, harmadsorban a *Levelek* világirodalmi rangját az adja meg – miközben a mikesi szövegben élénken jelen lévő, kulturálisan marginalizálódott, száműzött em-

15 Габор ТЮШКЕШ, „Келемен Микеш и »Турецкие письма«”, in Келемен Микеш, *Турецкие письма*, ред. и пер. Юрий Гусев, Литературные памятники, 423–476 (Москва: Наука, 2017), 431.

16 SÁRKÖZI, „Келемен Микеш: Тörökországi levelek”; КОСТОЛАНИ Д., „Келемен Микеш”, in Микеш, *Турецкие письма...*, 417–422; ТЮШКЕШ, „Келемен Микеш и »Турецкие письма«”.

ber tapasztalata aktuálisan igencsak egybecseng a 20–21. századi irodalom hasonló tapasztalatával –, hogy Mikes finoman és pontosan reflektál arra az élményére, amit a „kulturális határok közti résben (*promesztutok*) való lét” jelent (a kísérő tanulmányban Tüskés Gábor sajátosan használja Jurij Tinyanov *promesztutok* terminusát).¹⁷ A saját, a törökországi Rodostóban (ma Tekirdağ) folyó életét olyan különböző – török, örmény, zsidó, görög – kultúrák együttes jelenléte határozta meg, amelyek elsősorban etnikai, de vallási tekintetben is muzulmán, multikulturális kontextust jelentettek.

Az orosz kultúrából ismert egy jóval korábbi, 15. századi élettörténet, amely szintén egy keresztény ember muzulmán környezetbe való beilleszkedéséről tudósít. A tveri kereskedőről, Afanaszj Nyikityinről (?–1475 körül) van szó. Nyikityin identitása Mikestől eltérően a külföldi tartózkodás negyedik évében elkezd hibriddé válni: a kereskedő beépíti az őt körülvevő közegből a muzulmán világ elemeit (lásd az arab–perzsa szókinccs és a *Korán*ból származó idézetek megjelenését Nyikityin *Vándorlás három tengeren túlra* [Hozsenyije za tri morja] című művében).¹⁸ Mikes, eltekintve attól, hogy sokkal hosszabb ideig élt muzulmán miliőben, nyilvánvalóan sokkal szigorúbban ügyel a személyiségét meghatározó nyelvi és vallási jegyekre, s haláláig következetesen megmarad európainak és kereszténynek. Ezzel együtt jól érzékelhető az az egyre jobban növekvő nyitottság, amellyel a számára idegen török kultúrát befogadja, azt a kultúrát, amelynek kultúrpolitikai alapjairól és konfesszionális sajátosságairól Mikes egy helyütt ugyanannyira szikáran és józanul, mint amennyi lojalitással írja meg a véleményét.¹⁹

A magyar prózának ez az ékköve minden tekintetben méltó kivitelben látott napvilágot oroszul. A már említett, kitűnő fordításon túl nagyra kell értékelnünk a kiadvány tudományos apparátusát. Mindenekelőtt három kísérő tanulmány hívja fel magára a figyelmet. Az első Kosztolányi Dezsőnek (1885–1936), a magyar irodalom klasszikusának rövid és élénk esszéje Mikesről, a prózaíróról. A második a magyar nemzeti és erdélyi történelmet mutatja be részletesen. Szerzője Olga Havanova, akinek mélyenszántó tanulmányában kapunk képet arról a történelmi kontextusról, amelyben a *Törökországi levelek*

17 Jurij Guszev Tüskés Gábor tanulmányának fordításában használja az orosz *promesztutok* (rés, intervalum) szót. E fogalom Jurij Tinyanov révén ugyan már foglalt, ám nála nem helyet, teret, hanem időt jelöl, továbbá a tanulmányában ez egy líratörténeti szakszóként jelenik meg, nem kultúrtörténetiként. Jurij Tinyanov Majakovszkij, Hlebnyikov és Paszternak költészetének elemzésekor arra jut, hogy a líratörténetnek léteznek ún. – Soproni András fordításában – apályidőszakai (*promesztutok*), amelyekben a sikert inkább az új irányokat-nyelveket kereső, költészeti kudarcok jelentik, semmint a vele egyidejű próza tökéletesre csiszolt „kész dolgai”. Álláspontjának *Promesztutok [A líra apályidőszaka]* címmel 1924-ben egy külön tanulmányt szentelt: Юрий Тынянов, „Промежуток: Борису Пастернаку”, in Юрий Тынянов, *Поэтика: История литературы: Кино* (Moskva: Nauka, 1977), 168–195. A tanulmányban nincs magyar fordítása, Borisz Eichenbaum Tinyanovról szóló írása ugyanakkor olvasható magyarul – ebben Eichenbaum külön kitér e tinyanovi gondolatra. Lásd: Borisz EICHENBAUM, „Jurij Tinyanov munkássága”, in Jurij TINYANOV, *Az irodalmi tény*, szerk. BONYHAI Gábor, ford. SOPRONI András, 312–354 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1981), 323. A ford.

18 Larisa POLUBOJARIONOVA, Marion KOBELT-GROCH und Olga KULISHKINA, „Einleitung”, in *Phänomenologie, Geschichte und Anthropologie des Reisens. Internationales interdisziplinäres Alexander-vom-Humboldt-Kolleg in Saint Petersburg 16.–19. April 2013* (Kiel: Solivagus-Verlag, 2015), 13–23, 13–15.

19 MIKES, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, 261–269.

megjelent.²⁰ Végül a kötet tartalmazza Mikes remekművének mély és finom értelmezését, amely a kiváló magyar irodalomtörténész-komparatista, Tüskés tollából született.²¹

A szöveg részletes kommentárokkal felszerelt, a könyv pedig csodálatosan illusztrált: megjelenik benne a Mikes-ikonográfián és a szerző emlékével összefüggő, erdélyi és törökországi helyeket bemutató fotókon kívül egy Lengyelországból Nagy-Britannián át Franciaországba és onnan vissza, a Földközi-tengeren Törökországba megtett utazásnak az útvonalát bemutató, informatív térkép is (ebben Mikes Rákóczi fejedelmi udvartartásának tagjaként vett részt).

A lelkiismeretes fordító és a kommentátorok közös munkájával elkészített kiadásban, amelyen – mint egy palotán – több mint egy éven keresztül dolgoztak, elkerülhetetlenül benne maradtak olyan hibák, amelyek a kivitelezés egyenetlenségeire utalnak. A jegyzetek készítőinek figyelmét elkerülték egyes momentumok, amelyek kapcsán a kommentárokból elmaradt néhány motívum és szüzsé részletes kifejtése. Közéjük sorolható például az, amikor Mikes szövegében az olvasó a vezér utazásának részletes leírását lezáró résszel találkozik:

hogya a vezérek a földi istenek, mert más országokban a királyokat sem fogadják olyan nagy pompával és ceremóniával, mint ezt a vezért fogadták. De jaj! nem olyan-é ezeknek az ő nagy dicsőségek és fényességek, mint a komédiákban lévő királyságok?²² (5. levél)

A gondolatmenetet kommentáló, szűkszavú jegyzet némileg csalódottá teszi az embert: „Ismét a francia élet emlékének egy példáját látjuk: Mikes a patrónusával, Rákóczi fejedelemmel együtt gyakran fordult meg a párizsi színházakban”.²³ Úgy véljük, itt meg lehetett volna említeni azt a francia komédiát, amely bórleszkeként viszi színre a török udvari ceremóniák pompáját: Molière *Úrhatnám polgárát* (*Le Bourgeois gentilhomme*, 1670). Ez a párhuzam idekívánkozik, ugyanakkor mindenestül helyénvaló lenne megemlíteni kultúrtpológiai szempontból is, függetlenül attól, hogy tényszerűen megválaszolható-e a kérdés: Mikesnek módjában állt-e Párizsban megtekinteni ezt a Molière-komédiát?

Kissé elégtelennek tűnik egy másik kommentár is – történetesen Mikes tréfás megjegyzése kapcsán, miszerint a káposzta „erdélyi címer”²⁴ (56. levél): „ahogy ezt már korábban említettük, a káposztás ételek valóban népszerűek voltak Erdélyben”.²⁵ Nekünk inkább úgy tűnik, a *Levelek* szerzője itt arra a nyilvánvaló optikai hasonlóságra utal, amely a káposzta torzsája és az Erdély címerének közepén elhelyezkedő, szárnyát fel-

20 Ольга Хаванова, „Родина Келемена Микеша: Трансильванское княжество”, in *Микеш, Турецкие письма*, 477–498.

21 ТЮШКЕШ, „Келемен Микеш и »Турецкие письма«”.

22 MIKES, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, 13.

23 Юрий Гусев, Габор Тюшкеш и Ольга Хаванова, „Примечания”, in *Микеш К. Турецкие...*, 500–610, 505.

24 MIKES, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, 92.

25 Гусев, Тюшкеш и Хаванова, „Примечания”, 531.

emelő griffmadár között látható, vagy a Napra, amely a címer bal oldalán található. Kár, hogy ezen érdekes analógia fölött elsiklott a jegyzetírók figyelme.

A főszövegben és a jegyzetekben található néhány bosszantó elírás és nyomtatási hiba: Mehmed szultán és Oszmán az elején „unokatestvéreknek neveztetnek”, majd – „Musztafa szultán fiainak”,²⁶ azaz vér szerinti testvéreknek; Rákóczi fejedelem egyszer „herceg” néven említődik;²⁷ Mikes szenvedélyének tárgya egyszer „Zsuzsiként” szerepel;²⁸ előfordulnak nyomdahibák a dátumoknál például „1939 júliusában” áll az „1739” helyett.²⁹ Ugyanakkor ezek a hibák nem rontják azt az általános benyomást, amely a kiadvány ritka alapos és magas szinten kivitelezett filológiai kultúrájáról alakul ki az olvasóban, amely méltó módon jelent meg, aktuális és kétségtelenül fontos az orosz közönség számára.

Hogy az orosz befogadók számára miért is lehet igen izgalmas a Mikes-mű, azt a *Leveleknek* egy, a Mikes által oly hően tisztelt és szeretett Rákóczi fejedelem halála utáni periódus egy epizódjával lehetne jól illusztrálni. Rákóczi fia és örököse, József megérkezik a száműzöttekhez Rodostóba, és velük együtt indul útra Moldvába, hogy részt vegyen az 1736–1739-es orosz–török háborúban a Porta oldalán. A hadjárat során azonban meghal. A vezető nélkül maradt magyarok visszaindulnak, hogy aztán szétszórt csapatokban térjenek vissza második hazájukba. Mikes egy ideig a moldvai határvidéken marad, azon a területen, amely közel van Hotyinhoz, a hadicselekmények legfőbb központjához.

Hotyin és a hotyini csata az orosz olvasóknak elsősorban a hazai irodalom híres műve, Mihail Lomonoszov verse, az *Óda [...] az 1739-es hotyini győzelemhez* (a továbbiakban *Hotyini óda*) által ismert.

A Mámor, ahogy megbéklyózta az Észet,
föltrepi a magas hegy ormára,
ahol az erdőben a szél elfeledett fűjni;
a völgyben mély csend.³⁰

A Lomonoszov-óda jól ismert nyitánya már-már zeneien csengő verssoraival és élénk képszerűségével varázsolja el olvasóját, ugyanakkor nem avatja be őt azonnal a konkrét események menetébe („a költő messziről kezd hozzá énekéhez”). Az ókori európai ódahagyományoknak megfelelően a hosszabb felütés után el kell telnie egy kis időnek, mire a szöveg az események részletezésére rátérne. Az olvasó így már csak azután avatódik be a mű legfontosabb konfliktusába, hogy a lírai én – a maga poétikai kompetenciáját és jogosultságát bizonyítandó – a „kasztiliai vizekre”, a „pernésszoszi hőségre” és a „parnasszusi magasságokra” hivatkozott. A Lomonoszov-óda olvasója előtt így csupán a harmadik strófa végétől tárulnak fel a keresztény, pravoszláv és a török (az Oszmán Portához tartozó), illetve tatár (pontosabban a Porta szövetségeseit alkotó krími

26 Микеш, *Турецкие письма*, 397.

27 Уо., 437.

28 Уо., 451.

29 Уо., 583.

30 Nyersfordítás.

tatár) hadseregek közötti, 1739. augusztus 17-én (28.) Sztavucsánynál lezajlott ütközet részletei („Az orosz csapatokhoz körös-körül / közelít a tatárok fellege”, Lomonoszov-óda). A csata, amelyet Burkhard Christoph von Münnich vezetett, és amely az orosz hadsereg győzelmét hozta el, a török szétverésével és a stratégiai fontosságú Hotyin várának elfoglalásával zárult.

Lomonoszov *Hotyini ódája*, amely voltaképpen egy „Anna Ivanovna cárnőhöz intézett panegirikusz és egy győzelmi ének szintézise”,³¹ egyáltalán nem törekszik az események térbeli és időbeli részletezésére – ez tulajdonképpen nem is tartozik a műfaj feladatai közé. A klasszicista drámához (vagy egy felgyorsított filmfelvételhez) hasonlóan a három és fél nap eseményei a vers „szüzséjében” 24 óra alatt zajlanak le, az ódai megnyilatkozás szubjektuma pedig az általános paraméterek valóságosságának betartása mellett nem törődik a csata tájképi reprezentációjának referencialitásával. Sokkal inkább a kulturálisan kodifikált, vizuális klisék felé orientálódik: „A *Hotyini óda* gazdag olyan tájképi elemekben, amelyek tipikusan a 17. század második felének, 18. század első harmadának festészetére jellemzők”.³² Amennyiben a „valóságos, konkrét táj” mégis említésre kerül, e térnek sokkal fontosabbak lesznek a „szimbolikus szövegutalásai”.³³ Lásd: „A Parnasszusra utaló »magas hegy« a sztavucsinói török tábor elhelyezkedésére is utal”.³⁴

A szöveg szimbolikus rétege szervezi az óda gazdag képi világát, amely szükségszerűen kerül a logikai és az értékbeli binaritás törvényei alá:

Az ódában az allegorikus képek két ellentétes tengelyen helyezkednek el: az oroszok az „oroszlán – sas – nőstényoroszlán” sorba, a törökök a „farkasok – farkas – kigyó” sorba rendeződnek, ráadásul ez a jelképrendszer az első esetben a gyengébbtől az erősebb felé tartó skála szerint épül fel, azaz a cári hatalom a győzelem ideájának kifejezése céljából, a másik épp fordítva: amaz a lecsúszás irányát mutatja, amely a zuhanás, a lelki „tisztátalanság” gondolatát foglalja magában. A szimbólumok ellentétes sorai, a „fény – nappal – Nap” (oroszok) és a „sötétség – éjszaka – Hold” (törökök és tatárok) segítenek a mű gondolatmenetének feltérképezésében, hiszen a birodalmak konfliktusának itt jóval nagyobb a tétje, mint ami pusztán egy aktuális hadi-politikai konfliktusé volna. Itt a keresztény és a muzulmán világ összezapásáról van szó. Lomonoszov számára minden, ami Oroszországgal függ össze, fénnel telítettnek és jóságosnak tűnik fel, míg a vele ellenséges erők sötét, elnyomó, romboló erőként jelennek meg.³⁵

31 Сергей Травников и Лидия Ольшевская, „Лавровы вьются там венцы...»: Поэтика »Оды на взятие Хотина«, *Литературный журнал* 29 (2011): 213–235, 219.

32 Уо., 220.

33 Уо.

34 Александр Морозов, „Примечания”, in *Ломоносов М. В. Избранные произведения*, ред. Александр Морозов, Библиотека поэта, 489–537 (Ленинград: Советский писатель, 1986), 500.

35 Травников и Ольшевская, „Лавровы вьются там венцы...», 223.

Lomonoszov az eseményektől távol, a német Marburgban írta meg a művét. A *Hotyini óda* alapanyagául szolgáló információkat az orosz–török hádjáratról szóló, főként az újságokban megjelenő hírekből szerezte.³⁶ Részben a térbeli távolság, részben – nem kis mértékben – azon szabályok miatt, amelyeket maga a műfaj és a „stílus” diktált, szűkös lehetőség nyílt számára, hogy a csatában lezajlott eseményekkel személyes viszonyt alakítson ki. „Nem egy önmagunkkal folytatott párbeszéddel állunk szemben, hanem a lemeztelenített érzelmeknek nyilvános, publikus megvallásával, hiszen a szerző számára ez esetben a személyes és a közösségi egy és ugyanaz, így a vallomás próféciaivá alakul át...”³⁷

A hotyini eseményekről alkotott másik, szöveges tanúságtételben, amelyet a magyar értelmiségi, a nemes, a politikai száműzött Mikes könyvében olvashatunk, az óda retorikai álláspontjával szemben szinte minden ellentétesen épül fel – tulajdonképpen vallomás íródik a prófécia helyett. Annak a Mikesnek a könyvében, aki éppen akkor ér a 170 kilométerre, délre található moldvai (a Porta fennhatósága alá tartozó) Jászba (Iași), amikor a hotyini, történelmi jelentőségű csata zajlik; annak a Mikesnek, aki II. Rákóczi Ferenc hű szolgájaként a törökökkel köt szövetséget a Habsburgok ellen, és akitől immár harmincegy évnyi, törökországi száműzetés után azt várhatnánk, hogy a török hadseregnek fog „szurkolni”. Mikes azonban a fiktív néjének szóló, az intim napló formáját viselő *Levelekben* a török–tatar csapatok „muszkákkal” szembeni konfliktusára egy külső pozícióból tekint, annál is inkább, mert az ő saját, keserű, száműzött helyzetén a csata végkimenetele nyilvánvalóan semmit sem módosít: „Ha mind megeszik, sem bánom, de azt bánom, hogy itt olyan szomorú életet kell élnünk” (121. levél). Jólal inkább foglalkoztatják őt bizonyos félelmek – a saját és a helyi, főként a román lakosság félelmei – a „vad” kozákok lehetséges támadásai miatt. Ezeket a mondatokat kihangsúlyozva Mikes azon nyugat-európai klisék és diszkurzív mechanizmusok „tipikus” közvetítőjévé válik, amelyeknek egy részét „Nyugat-Európa találta ki”, és amelyeknek a tulajdonképpeni következménye Larry Woolf kutatásai szerint nemegyszer épp a „kozákoktól” való félelem.³⁸ Vö.: „Reggeltől fogva estig itt csak a kozák hír, itt most egyéb litánia nincsen, hanem a kozákoktól szabadíts meg, uram, minket”³⁹ (151. levél). Mikes aggodalmai végül azonban feleslegesnek bizonyulnak: „de minekelőtte elinduljak, írok csak azért is, hogy megtudjad, néném, hogy azok a veszett kozákok el nem vittek”.⁴⁰

A Lomonoszov-óda lírai énjének jól artikulált, részrehajló pozíciójával ellentétes annak a magánembernek a látásmódja, akit a politikai játszmák áldozataként, a hazájától hosszú évtizedekig idegen földön eltöltött idők tapasztalata megtanított arra, miként gondoskodjon a saját biztonságáról. Ugyanez a tapasztalat a megfigyelés, a refle-

36 Александр Морозов, „Михаил Васильевич Ломоносов”, in Морозов, *Ломоносов...*, 5–58, 15.

37 Травников и Ольшевская, „»Лавровы вьются там венцы...«», 232.

38 Ларри Вульф, *Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения* (Москва: Новое Литературное Обозрение, 2003), 84, 86, 113.

39 MIKES, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, 244.

40 Uo.

xió és az írás veleszületett képességeivel együtt felébreszti benne a nyitottságot az őt körülvevő világra, ez látszik például a táj leírásánál, amely nem a lomonoszovi óda panorámaszerű és globálisan értékelő nézőpontjából történik (vö. „Lomonoszov a költészet Olümposzáról veszi számba a környéket, a tekintetével olyan hatalmas térségeket fog át, mint amilyen a »Moldáv hegyek«-tól a »Kaszpi vizeken« át a »Kínai Fal«-ig húzódó, hatalmas terület”).⁴¹ Mikes esztétikai és gazdasági szempontból fogalmazza meg a saját tájélményét, mélyen empirikus tapasztalatai alapján:

De micsoda szép térségeken, micsoda helyeken megyen az ember Bukuresttől fogva egész Jászsig, hogy a szem bé nem telhetik. Micsoda kár, hogy ezek a szép és jó földek pusztán vannak, mert két nap alatt egyszer, ha találtunk valamely lakóhelyre. Én soha annál szebb földet nem láttam, gyönyörűség volt a mi utozásunk, és egy menyasszony gyönyörűséggel járhatott volna velünk, mert Bukuresttől fogva Jászsig csak a sok különbözőféle szép virágon járt volna. Mindenütt a mezők bé voltak terítve virágokkal, hogy csak a szegfűre és a tulipántra léptek a lovaink.⁴² (149. levél)

Hová lehet szebb és jobb föld, mint itt vagyon? Valamit a föld terempt, az itt mind jobb, mint másutt, mindenféle mezei és kerti vetemény. Hol lehet szebb marhákot látni, mint itt? Hol lehet olyan jóízű tehénhúst enni? És a borát akármely asztalra felvihetik, a gotnári bort a konty alatt is kényesen és gyönyörűséggel megcsemcségetik. De a lakosok olyanok, mint a vadállatok, a gyönyörű szép és jó földet pusztán hagyják, és az erőkben laknak.⁴³ (150. levél)

A költő Lomonoszov és a prózaíró Mikes egymás kortársai, ugyanakkor egymás ellentétei is. Különségük nem csupán abban merül ki, ami alapvetően a költői és a prózai nézőpont különbségével írható le. Az egyikőjük német területen szerez tudást és tapasztalatot, hogy ezeket majd hazájában a nemzeti tudomány és költészet dicsőítésének szolgálatába állítsa. Orosz költészetről azonban ekkor még nem beszélhetünk; ennek alapjait éppen Lomonoszov teszi le *Hotyini ódájával*. E mű, „bár az első kísérlete volt mind a dicsőítő-hazafias óda műfajában, mind a szillabotónikus verselés meggyökereztetésében, sok mindenben meghatározta nemcsak a költő életművét, de az egész orosz költészetet is”,⁴⁴ azaz Lomonoszov épp itt hozza létre világirodalmi forrásokból és költői gyakorlatból a nemzeti költészetet. Magyar kortársa, alkotótársa ugyanakkor éppen a maga, „kis” nemzeti irodalmát emeli világirodalmi rangúvá. Mikesnek nem csökken ugyan a kötődése kis hazájához, Erdélyhez és szülőhelyéhez, Zágonhoz, de a száműzetés évtizedei alatt a visszatérés reménye egyre fogy – mindennek ellenére Mikes soha nem azonosítja magát se a kortárs Habsburg Magyarországgal, se annak időleges (végeredményben mindig megbízhatatlan) szövetségeseivel, a franciákkal vagy a

41 Травников и Ольшевская, „»Лавровы вьются там венцы...«», 225.

42 MIKES, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, 240.

43 Уо., 242.

44 Травников и Ольшевская, „»Лавровы вьются там венцы...«», 213–214.

törökökkel. Mikes mivel mást nem tehet, személyiségének és perszonális identitásának megőrzése érdekében tollat ragad; mintha közvetett módon bizonyítani akarna, továbbá, mert más eszköze nem maradt: a próza médiumában alkotja meg önmagát, unikális írói énjét, és ezzel az újkor magyar szépirodalmát világirodalmi rangra emeli.

Larisza Polubojarinova
Fordította Kalavszky Zsófia

Balassi Bálint: *Célia-ciklus – Ciclul Celia*

A verseket fordította az előszót és a tanulmányt írta Elena Lavinia Dumitru
Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár–Bukarest: RHT Kiadó, 2016, 78 l.

Elena Lavinia Dumitru: *Poesie per Celia. Il Rinascimento ungherese attraverso i versi di Balassi Bálint (1554–1594)*

Roma: Edizioni Nuova Cultura, 2018, 103 l.

Mindig öröm, ha magyar írók műveit idegen nyelvre fordítják. Különösen igaz ez akkor, ha a fordított szerző a régi magyar irodalomhoz tartozik. A régiség irodalma iránt ugyanis nemcsak a külföldi, hanem a honi olvasóközönség sem mutat mindig lelkesedést. Ugyanakkor mi, régi magyaros irodalmárok, gyakran sóhajtunk fel azon, hogy a külföldi, nemhogy átlagolvasó, de még az irodalomtörténettel foglalkozó szakember sem ismeri kellőképpen nagyjainkat (például Zrínyit, Balassit, Pázmányt), jóllehet azok a korabeli nagy európai irodalmak mozgásaival, irányzataival teljes mértékben szinkronban voltak, és ha nem magyarul írtak volna, bármelyik más irodalom mezején megállták volna a helyüket. Van ugyan valamiféle szervezett magyar kultúrdiplomáciai tevékenység arra nézvést, hogy a magyar irodalom termékeit idegen nyelven is propagáljuk, de ez általában egy-egy jelenkori sztárszerző műveinek a fordítására korlátozódik. Régi magyaros szerzőket viszont ezzel a hivatalos módszerrel meglehetősen bajos idegen nyelven kiadni. Ezen a téren csak lelkes, önzetlen, áldozatkész, magányos harcosként küzdő külföldi fordítókra és kiadókra számíthatunk. Ilyen például Jean-Louis Vallin, aki Zrínyi két alapművét, a *Szigeti veszedelmet* és az *Áfiumot* ültette át franciára. Ugyanebbe a sorba tartozik Elena Lavinia Dumitru is, aki Balassi Celia-ciklusát fordította le előbb románra, majd később olaszra.

Elena Lavinia Dumitru a bukaresti egyetem hungarológiai szakán tanult meg magyarul. Balassit nem irodalomtörténeti szakszemmel fordította, hanem azért, mert Balassi verseit olvasva olyan esztétikai élményben volt része, melyet másokkal is szeretett volna megosztani. A fordítást, ahogyan azt az előszóban is írja „egyfajta játéknak vagy személyes belső kihívásnak” tekintette. „A műfordítás lélekállapot – vallja a szerző –, sokszor nemcsak az értelem eszközeivel, hanem az érzelmi képességekkel is lehet fordítani. Tehát ez a kapcsolat nagyon is személyes. Amikor hozzákezdtem a munkához, nem egyszerűen szövegben, hanem hangulatban gondolkodtam” (7–8). Nos,

Balassi románra fordításakor a személyes beleélő képességre, mely révén Dumitru nem annyira a szövegűsége, mint inkább a magyar szöveg által felidézett hangulat visszaadására törekedett, nagyon is szükség van. Elsősorban azért, mert a klasszikus Balassi-strófát nem lehet átírni román nyelvre. Ez főleg a ritmus visszaadása miatt problematikus, mivel a magyar nyelvben a szótaghangsúly kötött (mindig az első szótagra esik), míg a románban (a latin örökség miatt) mozgékony: általában az utolsó előtti szótagon van, de szótagszámtól függően szinte bármelyik szótagon lehet. Ha szótagszám és a ritmus nem is, a Balassi-strófa belső és végső rímei jól visszaadhatók a román fordításban. Ezért Dumitru a Balassi-strófa a6a6b7 / c6c6b7 / d6d6b7 szerkezetét a következőképpen adta vissza: a8a8b13 / c9c9b9 / d9d9b9.

Eljárása azzal magyarázható, hogy nem nagyon volt olyan román versfordítói hagyomány, amelyhez a szerző nyúlhatott volna. Balassi verseiből eddig mindössze nyolc darab jelent meg román fordításban még 1965-ben egy, a magyar irodalmat a román közönségnek bemutatni szándékozó antológiában.¹ Ennek ellenére Balassi költészetének a 19–20. század fordulóján kisebb fajta kultusza született a román irodalomtörténet-írásban. A budapesti egyetem román szakán tanuló Valeriu Braniște a Szilády Áron-féle kiadás² megjelenése után elsőként jelezte a román olvasóközönség számára, hogy Balassi két versét két román ének ritmusára írta: a *Mint sík mezőn csak egy szál fa...*, valamint a *Régi szerelmem nagy tüze...* kezdetűekről van szó. Az elsőnek az alábbi nótajelzést adta Balassi: *Az szavu me Lazen kaassa fata olah enek Notaja* (azaz az „sau mă lasă-n casă fata” oláh ének nótája); a másodikhoz pedig ezt a megjegyzést tette: „Ezt akkor szerzette, hogy az ő felesége idegensége miatt az régi szeretőjén kezdett szívében megindulni *arra az oláh nótára, amint az eltévedt juhokat siratja volt az oláh leány.*”³

A későbbiekben Gheorghe Alexici (Alexics György) és Kristóf György írt nagyobb tanulmányt a kérdésről,⁴ rögzítve azt a tényt, hogy Balassi közlése az első írásbeli híradás a román folklórrol. Később a neves román folklorista, Ovidiu Bârlea is foglalkozott a kérdéssel, de sajnos ő sem tudta azonosítani a Balassi által idézett *Sau mă lasă-n casă fata...* kezdetű román éneket. Ez tudtommal azóta sem sikerült. Arra viszont Bârlea felhívta a figyelmet, hogy a román szöveg átírása nem pontos, ugyanis minden Balassi-kiadásban kilenc szótagos sor szerepel, ami teljesen elüt a román vers-tani hagyománytól.⁵ Azaz a verssornak nyolc szótagosnak kell lenni, ahogyan azt már Szentmártoni Szabó Géza is sejtette, és ezt a sejtést Csörsz Rumen István is elfogadta: „a *Mint sík mezőn csak egy szál fa...* kezdetű vers román nótajelzése mögött sem 2×14-es, 8+6-os egységekre bontható, klasszikus vágáns képletű strófát kell keresnünk, hanem olyasfélét, mely 8 szótagú verssorokhoz 6 szótagú refrént illeszt, a *Tavaszi szél vi-*

1 *Antologia literaturii maghiare*, red. Constantin OLARIU, vol. 1 (București: Editura Pentru Literatura Universală, 1965), 238–246.

2 *Gyarmathi Balassi Bálint költeményei*, kiad. SZILÁDY Áron (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1879).

3 Valeriu BRANIȘTE, „Urme de poezia populară română din secolul al 16-lea”, *Transilvania* 22, nr. 8 (1891): 225–229.

4 „Influența poeziei populare române din secolul al 16-lea asupra lui Balassa Bálint”, *Dacoromania* 3 (1924): 549–560.

5 Ovidiu BÂRLEA, *Istoria folclorică românești* (București: Editura Enciclopedică Română, 1974), 17.

zet áraszt... mintájára”.⁶ A román verssor helyes átírása tehát a következő lenne: *Să mă lasă-n casa fata*, mivel a *szavu* nem a *sau* (vagy) kötőszó (ami egyébként nem is illene a mondat elejére), hanem a *să* conjunctivust vonzó kötőszó Erdélyben is használt nyelvjárási alakja (*săva, săvai*), amit egyébként a feltételes mód kifejezésére is használtak. Ezek alapján a román sor fordítása ez lenne: *Hogy beengedjen a lány a házba*, avagy kevésbé ragaszkodva a szöveghűséghez, de jobban visszaadva a tartalmat: *Bárcsak beengedne a lány a házába*. Ez az értelmezés egyébként teljes mértékben hajaz a vers mondanivalójára is, hiszen abban arról van szó, hogy a versben beszélő távol lévén a szeretett személytől szerelmében „őutána verteng” és szeretne vele találkozni és beszélgetni („Mert kívánom őtet látnom, vele beszélgetnem”). Épp ezért teljesen téves a román sor második szavát a *mă* (engem) személyes névmás helyett a *nu* (nem, ne) tagadósónak olvasni, ahogyan azt Gáldi László javasolta Eckhardt Sándornak, és ahogyan ez az Eckhardt-féle kritikai kiadásba is bekerült – *să nu mă lasă-n casa fata*: ’ne hagyja nekem a házban a leányt’, vagy ’ne engedje házamba a leányt’. Így ugyanis nemcsak hogy kilenc szótagos lett a verssor, hanem teljesen szembement a magyar vers tartalmával is. A kritikai kiadás még Alexandru Andrițoiut is megzavarta, aki a már említett antológiában a román verstanban szokatlan kilenc szótagú sorokban (pontosabban 9×6 szerkezetben) fordította vissza Balassi versét románra, amely így nagyon nehézkes és döcögős ritmúsúra is sikeredett. Hozzá kell tennem, hogy később már Gáldi is amellet érvelt, hogy a román verssor nyolc szótagú lehetett, amelyhez hat szótagos refrén kapcsolódott.⁷

Balassi másik román nótajelzése (*Az elveszett juhait sirató leány*) nemcsak a román, hanem az egész erdélyi magyar nyelvterületen nagyon elterjedt ének. Korabeli népszerűségére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a szász követ, Andreas Frank fontosnak tartotta a marosvásárhelyi országgyűlés jegyzőkönyvébe feljegyezni azt, hogy 1659. szeptember 29-én, miután Petki János elénekelt az *Izraelnek szent Istene, ki lakozol magas mennybe...* kezdetű egyházi éneket, II. Rákóczi György a román dallam hangjaira – melyet a Havasalföldről jött zenészek szolgáltatnak – vonult be ünnepélyesen az országgyűlésre: „notandum tamen quod musicus militum waywodalium vulgo töröksípos, vallachicam istam notam in ingressu continuat, quae hungarice vocatur, az oláh fáta nótája, mikor kaprait az havasson elvesztette volna, és magát siratván, bújdosván keresné s siratná elveszett caprait”.⁸ Valószínűleg a *Să mă lasă-n casa fata* oláh ének is közismert lehetett a korban, hiszen ha Balassi egy kevésbé ismert dallammal párosította volna versét, azzal annak terjedését, éneklését, népszerűsítését akadályozta volna.

E két Balassi-vers dallamára azért tértem ki ilyen részletesen, mert nyilvánvaló, hogy verseinek románra fordításakor érdemes lenne az általa megjelölt román dallam és ritmus alapján elkészíteni a fordítást. Sajnos a fent említett két vers nem a Celia-

6 Csörsz Rumen István, „Vers – dallam – szótagszám: Adalékok Balassi Bálint verstechnikájához”, in *Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra*, szerk. Kiss Farkas Gábor, 13–33 (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2004), 18.

7 Ladislau GÁLDI, *Introducere în istoria versului românesc* (București: Editura Universitat, 1971), 39.

8 *Erdélyi országgyűlési emlékek*, kiad. SZILÁGYI Sándor [Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1887], 12:386.

ciklusban található, így nem szolgálhattak segítségül a fordítónak. A Celia-ciklus legtöbb verse Balassi-strófában íródott, amit Dumitru szerint „nem lehet átírni román nyelvre”. Ezért próbálkozott a szerzőnő a fent már említett strófászerkezettel, ami a mai olvasó számára sokkal modernebbül hat, mint a Balassi-strófa, ugyanakkor a ritmus szempontjából nehezebb, mint az eredeti magyar versszak. Sokkal sikeresebb véleményem szerint a Balassi-strófa visszaadása Alexandru Andrițoiu fordításában, aki a román népdalhoz közelebb álló strófászerkezetet választott: a8a8b7. Ezt Dumitru is megpróbálta, csak ő a harmadik sort tizenhárom, valamint kilenc szótagosra alkotta, ami eléggé zavaróan hat, és a román verstani hagyományoktól is idegen.

A Balassi-strófa hozzávetőleges visszaadásához talán a 17–18. századi román költészet ritmusképleteit kellene tüzetesebben megvizsgálni, melyek esetében ugyan még csak jelzésszerűen történt említés Balassi hatásáról, ám ennek ellenére lehetne benne fogódzókot találni a mai fordításhoz, még akkor is, ha eddig egyetlen, Balassi-strófában írt román vers vagy ének sem került elő.⁹ Szintén inspiráló lehetne a Szenci Molnár-zsoltárok román fordításait tartalmazó kéziratos kálvinista énekeskönyvek tanulmányozása. Szenci Molnár ugyan nem egy az egyben alkalmazta a Balassi-strófát, csupán – a genfi mintának megfelelően – imitálta azt (a6a6b7 / c6c6b7 / d6d6e7 / f6f6e7), de ezt a korabeli ismeretlen román fordítók tökéletesen adták vissza. Ha Balassi-strófát nem is, de annak a 17. században alkalmazott, némiképp átírt változatát elég pontosan vissza lehet adni románul is.

Szenci Molnár Albert III. zsoltár		1660 körül keletkezett névtelen román fordítás, Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Ms. R. 1813.
O mely sokan vadnak,	6a	Cātu-s mulți o Domne
Az kik háborgatnak	6a	Cari-s pizmaș mie
Engemet én Istenem!	7b	Cari imă bușulesc
Nagy sok ellenségim,	6c	Mulți vânzători mei
És sok gyűlölőim,	6c	Și uritori mei,
Tusakodnak ellenem.	7b	Cu allan imi gonesc.
Sokan azt alittyák,	6d	Mulți aciaia grăiesc
Lelkemről azt mondják :	6d	De sufletu-m gândesc,
Vesztett ennek ő dolga	7e	Lucurul al lui ei perit
Segítsége nincsen,	6f	Nici o nădejde
Mert elhatta Isten,	6f	Si adjutor n-are
így szólnak bolond módra.	7e	Că Domnul I-au părăsit.

9 Minderről lásd: *Égő lángban forog szívem*, kiad. KOCZIÁNY László és KÖLLŐ Károly (Kolozsvár: Dacia Könyvkiadó, 1972), 123; Csörsz Rumen István és SZILÁGYI N. Zsuzsa, „Kintyets Kimpenyesty (1768): Egy román-magyar verses ponyva tanulságai”, in *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka, 69–93 (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2016).

Nyilván nem várható el egy mai műfordítótól, hogy alapos filológiai és verstörténeti kutatásokat végezzen, és mindez Elena Lavinia Dumitrunak nem is volt a célja. Ő a fordításának célközönségét a bukaresti hungarológián tanuló egyetemi hallgatókban jelölte meg. Ezért érthető is a modernizáló szándék, valamint az, hogy néhány helyen a román egyetemi hallgató számára a román irodalomból ismerősen csengő ritmikához és szókészlethez nyúlt. Így például, a *Kegyelmes szerelem...* kezdetű vers utolsó strófája Miron Costin *Viața lumii* (1671–1673) című versére hajaz. A *Csudálván egy feredőt...* kezdetű versnek az utolsó sorát („égnek nincs szebb csillaga”) Dumitru a legismertebb román költő, Mihai Eminescu legismertebb versének (*Lucaefărul – Esthajnalcsillag*) egyik szövszerkezetével adta találóan vissza: „ea, steaua mândră-n toate cele”.

Dumitru részben hasonló problémákkal találta szembe magát az olaszra való fordítás közben is. Mielőtt azonban ezekre rátérnék, szeretném megemlíteni azt, hogy az olasz kötet szerkezetében eltér a romántól. A kötetet Giovanna Motta – a római Sapienzia Egyetem tanára, aki főleg a mediterrán térség kutatójaként ismert, és magyarul is megjelent egy tanulmánya – rövid előszava vezeti be. Ez után következik Dumitru hosszú (negyven oldalas) bevezetője, melyben a szerzőnő a legmervadóbb magyar szerzők (Köszeghy Péter, Bán Imre, Horváth Iván, Amedeo di Francesco, Sárközy Péter, Szentmártoni Szabó Géza, Klaniczay Tibor, Hanák Péter és mások) magyar, de főleg – az olasz olvasóközönségre figyelve – angol és olasz nyelven megjelent írásai alapján foglalja össze Magyarország 1526–1600 közötti történetét, felvázolva ezáltal azt a tágabb kontextust, amelyben Balassi alkotott.

Az kétségtelen, hogy kulturálisan Balassi költészete közelebb áll az olasz irodalomhoz, mint a románhoz. Számos tanulmány foglalkozott már Balassi petrarkizmusával és Castelletti-fordításával, ezekre természetesen Dumitru is kitér a bevezetőjében. A már említett két román ének analógiájára sokan és sokat írtak arról is, hogy Balassi három versét olasz dallamra írta: *Krusit Ilona nevére* (*Keserítette sok bú és bánat...*, itt a dallamjelölés csak ennyi: olasz nótára); *Kiben az szeretője háládatlansága és keménysége felől panaszkodik* „egy siciliana nótájára”, valamint *Nő az én örömem...* „a Gianeta Padovana nótájára”. Ezek közül a sicilianát és a padovanát azonosította eddig a szakirodalom (utóbbit Virágh László dallammal is). Mivel e három vers közül egyik sem a Celia-ciklusban található, az olasz fordítás esetében ritmus- és dallamképletük a fenti román énekekhez hasonlóan nem volt hasznosítható. A Celia-ciklusra oly jellemző Balassi-strófa olasz nyelven való visszaadása ritmikai szempontból legalább annyira bonyolult, mint a románra való fordítása. Dumitru szerint a legnagyobb problémát a két nyelv típusbeli különbsége okozza: a szuffixumokkal operáló agglutináló magyart csak előjárósók és névelők segítségével lehet olaszra fordítani, ami óhatatlanul a szótagszámok növekedésével jár. Olasz fordítási előképek sem álltak Dumitru rendelkezésére. A Julia-ciklust fordító Armando Nuzzo és Carlo Camilli meg se próbálta visszaadni a Balassi-strófa ritmikai és rímtechnikai szerkezetét. Ők nem műfordítást, hanem szándékosan prózai fordítást készítettek, mely inkább értelmezése a magyar szövegnek, semmint versfordítás a szó klasszikus értelmében.¹⁰

10 BALASSI Bálint, *Canzoni per Julia*, a cura di Armando Nuzzo, traduzione di Armando Nuzzo e Carlo CAMILLI (Milano: Crocetti Editore, 1994).

Olaszul nem sikerült kialakítani egy olyan kötött képletű strófászerkezetet a Balassi-versszak visszaadására, melyet mindegyik versnél alkalmazni lehet, mint a román fordítás esetében (a8a8b13 / c9c9b9 / d9d9b9). Így szinte az összes Balassi-strófás vers más-más ritmikai szerkezetet kapott, és legjobban a hat szótagból álló, belső rímes sorok fordítása sikerült még akkor is, ha az olasz változatban nem lehetett megtartani az eredeti szótagszámot. Íme két példa: „Két szemem világa, életem csillaga: Universo dei miei occhi sei, stella della mia vita io direi.” Vagy: „Hajnalban szépülnek fák, virágok, füvek: Che bello allalba sembra tutto, alberi, fiori, lerba, il fiuto.”

Mindannak ellenére, hogy az olasz fordítás jobban feldúlja a Balassi-strófát, mint a román, az olasz szöveg sok esetben mégis muzikálisabb, gördülékenyebb, s autentikusabban adja vissza a Balassi-vers atmoszféráját, mint a román fordítás. Ennek legkreatívabb példája a Celia-ciklus ötödik darabja (*Mely csuda gyötrelem ez...*). Az olasz és a román szöveg közötti különbség leginkább az utolsó versszak fordításában nyilvánul meg.

Paradicsombeli szépség ábrázatja Virágzó szép tavasz képe állapotja; Szépségnek, s nemcsak szépnek magát mondhatja.	E lei che è bellezza chiara, celestiale, magnifica primavera dolce, profumo floreale, Bellezza, bellezza assoluta, ideale.	Chipul ei din rai coboară, Floarea e, de primăvară, Frumusețea-i doar comoară.
---	---	--

Az olasz fordításról maga a szerző állítja a bevezetőben, hogy az „maximálisan kihasználja az olasz nyelvben a zeneiség visszaadására rejlő lehetőségeket, miközben a magyar szavakat a reneszánsz alapszókinchéhez tartozó olasz kifejezésekkel tolmácsolja, ráadásul úgy hogy azok egyértelműen utalnak Marsilio Ficino szerelemfilozófiájára is” (48). Mindebből viszont – ezt már én teszem hozzá – a román fordításban már csak a zeneiség marad meg, míg a reneszánsz szerelemfilozófiai szókinccs szinte teljeséggel hiányzik. A nyolc szótagos sorok a román folklór jellegzetes ritmikáját, valamint zeneiségét hozzák, és a vers tartalmilag is a szerelmi népdalok világához kerül közelebb. Egyszerűen még egy Balassi-vers mai fordítása is világosan mutatja azt, hogy meddig terjedt az európai reneszánsz, és hogy melyek azok a kulturális kódok, amelyek Balassit az olasz reneszánsz irodalomhoz kötik. Az is kétségtelen, hogy román irodalmi reneszánszról, főleg román reneszánsz szerelmi költészetéről nem lehet ugyan beszélni, de létezett ugyanakkor román szerelmi népköltészet. Pontosabban nem is népköltészetnek kellene ezt neveznünk, hanem *népi* vagy *népies* költészetnek, sőt a magyar *közköltészet* kifejezés is helytálló. A román régiségben annyira jellegzetes népi irodalom (*literatura populară*) ugyanis valójában nem teljesen azonos a paraszti folklórral: elsősorban kéziratban terjedő apokrif legendákból (*A Szűzanya pokoljárása, Pál apokalipszise* stb.); folklorizálódott ókori regényekből (*Alexandria – Nagy Sándor-regény*), valamint folklór elemekkel dúsított ún. világi énekekből

(*cântec de lume*) tevődött össze. Legtöbb esetben csak a művek lejegyzőjét ismerjük, a szerzőket általában homály fedi. Műfajilag legközelebb a 18–19. században szárbá szökkenő magyar ponyvairodalomhoz áll legközelebb.¹¹ Érdeemes megjegyeznünk azt, hogy Balassi mint eruditus reneszánsz költő egyáltalán nem tett értékbeli különbséget a korabeli, folklór-közeli román világi ének és a tudós olasz reneszánsz költészet között.

Összességében nagyon hálásak lehetünk Elena Lavinia Dumitrunak, hogy Balassi versei közül fordítástechnikai szempontból talán a legnagyobb kihívást jelentő Celiaciklust lefordította románra és olaszra. Igazi műfordítással van dolgunk, ahol a szerzőnő nem annyira a szöveghűségre törekedett, mint inkább a Balassi-versek olvasása által kiváltott érzelmek, gondolatok és hangulatok visszaadására. Így természetesen elkerülhetetlenül az eredetnél modernebb román és olasz Balassi-versek születtek, de ez egyáltalán nem baj, hiszen úgy a román, mint az olasz egyetemi oktatásban jártas fordítónő elsősorban a hungarológia iránt érdeklődő olasz és román egyetemi hallgatóknak szánta a köteteket. Reméljük, hogy az Elena Lavinia Dumitru tolla alól kikerülő modern Balassinak sikerül is megszólítania, sőt arra ösztönöznie őket, hogy elmélyültebben foglalkozzanak a magyar régiség irodalmával.

Nagy Levente

11 Minderről lásd: Ovidiu PAPADIMA, „Vechi legături între cântecul de lume românesc din Transilvania și cel din Țara Românească”, *Revista de Etnografie și Folclor* 10, vol. 3 (1965): 229–250.

Kosztolányi Dezső: Japán versek

Sajtó alá rendezte Kolozsy-Kiss Eszter
Kosztolányi Dezső összes művei: Kritikai kiadás
Budapest: Kalligram Kiadó, 2017, 709 l.

A japán–magyar kapcsolatok kutatása az utóbbi években egyre több tanulmányt eredményezett (pl. Tóth Gergely, Umemura Yuko, Wintermantel Péter, Dénes Mirjam, Doma Petra, Buda Attila és mások munkái), amelyek a két nép történelmi, diplomáciai, kulturális kapcsolatainak egy-egy részterületére irányították rá a figyelmet. A japán irodalom magyarországi recepcióját azonban még nem kutatták alaposabban, de a Kosztolányi Dezső összes műveinek kritikai kiadásában napvilágot látott *Japán versek* kötete azt bizonyítja, hogy a japán irodalom megismertetésének a 20. század első felében központi alakja Kosztolányi Dezső. Japán verseket szórványosan mások is fordítottak (pl. Heltai Jenő), sőt kötetek is jelentek meg (BARDÓCZ Árpád, *Japán versek* [Temesvár, 1920], SZOMBATI-SZABÓ István, *Régi japán költők* [Kolozsvár, 1923]), de ezek nem keltettek nagy hatást. Az viszont, hogy egy jelentős és népszerű költő, nem egyszeri fellángolás eredményeként, hanem éveken át folyamatosan publikál japán versfordításokat, az olvasókban is fenntartotta az érdeklődést a japán irodalom iránt.

Jelentős eredmény, hogy megjelenhetett a kritikai kiadás japán versfordításokat tartalmazó kötete, hiszen összeállítása során speciális nehézségekkel kellett megküzdeni. Azon túl, hogy Kosztolányi életművének összegyűjtése egyébként is problematikus (külön kutatócsoport kell egyáltalán annak felderítésére, hogy hol publikált), a japán versek eredeti szövegeinek azonosítása szerteágazó tudást kíván. Biztonsággal kell eligazodni Kosztolányi életművében, a

magyar és a japán irodalom kérdéseiben, a japán versek korai európai fordításirodalmában, magas szintű japanológiai, japán nyelvi tudást is feltételezve. Csak nagyon keveseknek van ilyen tudás a birtokában. Hogy érzékeltesük, milyen problémákkal kell megküzdeni már a munka kezdetén: a lefordított japán költőket a sokszor esetleges és torzított névalak alapján kell pontosan azonosítani, ami már önmagában jelentős filológiai kihívás, s csak ezután jöhet a művek azonosítása. (Jellemző, hogy még 1988-ban sem sikerült ehhez megfelelő kutatót találni, az *Idegen költők* Szépirodalmi Kiadónál megjelent kiadása nem tudta a hibákat elkerülni.) A sajtó alá rendező, jegyzetelő Kolozsy-Kiss Eszter, akárcsak a kötet szerkesztője, Buda Attila a feladatot magas szinten, kritikai kiadáshoz méltón oldotta meg, a kötet jelentős eredménye mind a Kosztolányi-filológiának, mind a magyar japanológiának. A nyomdai kivitelezés ennek megfelelő, sajtóhibát szinte nem is találni benne. Mindenképpen említsük meg Zágonyi Ervin nevét is, aki tanulmányai-
ban kikövezte azt az utat, amelynek eredményeképpen a kötet megjelenhetett.

A kötet összesen 203, Kosztolányi fordította japán verset tartalmaz, és ezek közül elenyésző, mindössze 13 (7%) az, amelynek nem lehetett eddig fellelni a japán forrását. A többinek nemcsak az eredeti japán szövegét sikerült megtalálni, de azt is pontosan meg lehetett határozni, hogy Kosztolányi milyen másodlagos antológiákat használhatott a fordítás során. Ez persze csak erős valószínűség, hiszen ha volt is fizikai bizo-

nyíték, Kosztolányi könyvtárával elpusztult. Ezzel azt a legendát is sikerül eloszlatni, hogy Kosztolányi versfordításai nem is létező japán költemények fordításai, hanem nagyrészt Kosztolányi saját művei japán költői álarcban. A költő 1914-től 1936-ig jelentetett meg japán fordításokat, amelyek átfogják a japán líra több mint ezer évét a 7-től a 20. századig. Találhatunk olyan klaszszikusokat, mint Kakinomoto no Hitomaro vagy Ki no Tsurayuki, nagyon kedveli a nagy triász, Matsuo Bashō, Kobayashi Issa és Yosa Buson hokkuit (haiku), de fordítja saját kortársait, Yosano Akikót, Masaoka Shikit vagy Natsume Sōsekit is. Az egyes verseket a megjelenés időrendjében oldalpáronként kapjuk a következő sorrendben: a szerző neve (*kanjikkal és rōmaji*, azaz latin betűs átírással), a vers szövege japánul szintén kanji-kana írással és rōmaji-val, a vers japán műfajával, verselésével, a közvetítő forrás megnevezésével és a vers közvetítő nyelvű fordításával. A szemben levő oldalon található Kosztolányi fordítása, a kritikai kiadásoknál megszokott apparátussal (megjelenés, szövegkritika, megjegyzés).

A szövegkiadás példaszertű, talán csak annyit jegyezhetnénk meg, hogy a versek japán szövegét, amely japán szokás szerint tagolás, szóköz nélküli, de balról jobbra olvasható, tipográfiailag – erre lehetőség lett volna – közelíteni lehetett volna egy lépéssel még a japán szöveg felé, vagyis felülről lefelé nyomtatni (nyomtatásban ugyan kevéssé látszik, de a japán verseknek lényegi része az írásjegyek kalligrafikus megjelenése, látványa), a rōmaji-átírást pedig a verselésnek megfelelő mora-szám szerinti sorokba tördelni, így is illusztrálva a verselést. Egyedül a megjegyzések okoznak csalódást, a legtöbb esetben csak a következő esetlen és sokadik olvasásra kissé komikus mondatot olvashatjuk: „A költő neve az ér-

vényes akadémiai átírás szerint: [...]”, majd következik a név. Ha mindenképpen szükséges volt a magyar akadémiai átírásban is megadni a költő nevét, akkor ezt logikusan a tételek elején kellett volna megtenni.

Kritikai kiadások megkövetelt része a tárgyi jegyzet. Kérdés azonban, hogy versfordítások esetében mit és milyen terjedelemben kell magyarázni, hiszen végtére is az eredeti szövegben levő magyarázandó szöveghelyek az eredeti szerzőre jellemzők. Ha az európai, nyugati kultúrkörben született művekről van szó, a jegyzetelő feltételezhet egy minden olvasó által elsajátított, egységes irodalmi, történeti, általános alapismeretet, amelynek koordinátarendszerében elhelyezheti a megmagyarázni való adatokat, neveket stb. A japán kultúra és irodalom esetében ilyen nem feltételezhető, ezért az egyes versekhez fűzött jegyzetek helyett a kötet második részében kapunk különböző aspektusokból általános összefoglalásokat Kosztolányi japán versfordításairól. Szívesen olvastunk volna az egyes verseknél is olyan rövid elemzéseket, mint amilyenek az 526–528. oldalon található Ki no Tsurayuki, Ōshima Ryōta vagy Masaoka Shiki versei kapcsán. A tanulmányokban megismerhetjük a szövegközlés és a szövegkritika elveit, a fordítások részletes kiadástörténetét. Itt még helye lett volna talán a *Telehold* című kis bibliofil kötetnek (Budapest: Helikon, 1989) is, amely Kosztolányi haiku-fordításaiból ad válogatást.

A következő fejezetben Kolozsy-Kiss Eszter nagy tanulmányban foglalja össze Kosztolányi és Japán kapcsolatát, ez a rész azonban határozottan hiányérzetet kelt. Éppen arra nem kapunk választ, hogy honnan eredhet a japán, keleti kultúra iránti ilyen mély és alapvető rokonszenv, amely olyan erős, hogy még köz-

vetítő nyelv árán is fordítja a verseket? (Nemcsak irodalmi, de képzőművészeti érdeklődése is ismert e tárgyban.) A szerző szerint nem tudható, hogy milyen csatornákon ismeri meg Kosztolányi ezt a világot, mert nincs adat orientalistákkal való szoros kapcsolatára. Azt kell mondanunk, hogy ilyenre nincs is szükség a századforduló Magyarországon. A Meidzsi-reform utáni japán nyitás nemcsak azt eredményezte, hogy a világiállításokon megjelenő Japán elbűvölte a nyugati közönséget, de a japán(os) stíl megjelenik egy olyan világban is, amely a kor Japán-képét alapvetően határozta meg, és amire a szerző kevés figyelmet fordít. Ez a színház, amelynek szórakoztatásban betöltött szerepe a mainál sokkal nagyobb volt. Valószínű, hogy Japánnal a közember a korban először a színházban találkozott. Csak néhány adat: az első japán tárgyú előadás: Alexandre Lecocq *Koziki* című operettje (Népszínház, 1877), következett Sullivan és Gilbert *Mikádója* (Népszínház, 1886), majd 1897-ben Jones *A gésák* című operettje a Magyar Színház megnyitó előadásaként. 1901-ben a Vígszínház bemutatja David Belasco *Pillangókisasszony* című egyfelvonásosát, 1906-ban pedig az Operaház Puccininek a darabból készült, máig népszerű operáját. Magyar szerzők is írtak ilyeneket: Lengyel Menyhért *Taifunja* közismert, de 1908-ban az Operaház mutatja be Hüvös Iván *Csodaváza* című japán témájú balettjét is. A japán színház (persze ez nem a valódi japán színház, csak „japános” stílusú színház) iránti érdeklődés olyan nagy volt, hogy érdemes volt 1902-ben Kawakami Ōtojirō és Sadayakko társulatát Budapesten felléptetni, később pedig Hanako (Ōta Hisa) nemcsak Budapesten lépett fel kétszer (1908 és 1913), de az 1910–11-es színházi évadban nagy vi-

déki körutat is tett. (Szabadkán is fellépett a Városi Színházban 1911. május 4-én; a *Bácskai Hírlapban* az előadásról nem más írt, mint Somlyó Zoltán.) Ezek a darabok, főleg mivel a legpopulárisabb műfajban, az operettben jelentek meg, a korai sztárkultusz eredményeképpen (népszerű színésznők, pl. Fedák Sári gyakran *A gésákat* választják vidéki vendégfellépéseikre) hatalmas népszerűsége tettek szert a széles közönség körében is. Korabeli újságok társasági rovataiban nem egyszer azt olvashatjuk, hogy gésának öltöztek a bálkon a lányok. Már a *Mikádó* is nagy siker volt, de *A gésák* végigszánguldott Magyarországon Abrudbányától Zólyomig, kőszínházaktól hevenyészett, vendéglői udvaron felállított nyári színpadokig. (Szabadkán Pesti Ihász Lajos társulata 1898. október 22-én adta először. Vö. Koósz István összeáll., *A japán színház Magyarországon: Bibliográfia*, hozzáférés: 2020. 05. 15., <http://hdl.handle.net/10831/42789>) A japán színház olyan népszerű volt, hogy paródiák is születtek róla: 1899-ben az Ősbudavára mulató a Heltai Jenő, Sztojanovits Jenő, Makai Emil szerzőhármas *A gésa gimnázium* című tánc-operettjével, revüjével nyitott. (Ekkoriban nyit a Japán kávéház is, s az orfeumok műsorán is gyakran szerepelt japán jelenet, tánc.) Igaz, ezeknek a daraboknak a Japán-képe hamis, torzított, mégis hatalmas hatású. A közismerten színházrajongó, fiatal, eszmélődő Kosztolányira nagy hatással lehetett ez az egész színházi világot körül lengő japán hangulat. Erre ő maga is közvetetten bizonyítékot ad, amikor a *Pacsirtában* éppen *A gésák* megy a színházban. Talán nem véletlen, hogy amikor egy frivol operettet, de egy vidéki színházra oly jellemző darabot kell választania, Kosztolányi éppen *A gésákat* választja. De hát

ő maga is, több cikkében ír a japán szí-
nézetről: az említett Hanako vendégsze-
replése kapcsán lefordítja Alfred Kerr ver-
sét, 1913-as fellépéséről pedig két cikkben
is beszámol a *Világ* hasábjain. Ugyancsak
elismerően ír 1930-ban az *Új Idők*ben és a
*Pesti Hírlap*ban Tsutsui Tokujirō Budapes-
ten fellépett kengeki („kardtánc”, kabuki
előadások látványos, sokszor harci jele-
neteiből, „táncaiból” összeállított egyve-
leg) társulatáról. Ezek elemzése nélkül
nem lehet Kosztolányi és Japán kapcso-
latát megírni. Az, hogy a színház meny-
nyire nem volt a szerző homlokterében,
bizonyítja, hogy a 460. oldalon meglepe-
téssel olvasom, hogy Lengyel Menyhért
*Taifun*jának – amelynek bemutatójáról
Kosztolányi is írt – helyszínét egy átlagos
néző által nem ismert „egzotikus szigetre”
helyezte. Az „egzotikus sziget” ugyanis ez
esetben: Berlin. Ez persze nem véletlen,
hiszen Lengyel Menyhért szakít a koráb-
bi japán témájú művek alapállásával, nála
nem a hódító, magasabb rendű, civilizál-
tabb nyugati kultúra képviselői látogat-
nak a bájos, de mégis alacsonyabb rendű,
tanulni vágyó Japánba, hanem egy nyu-
gati környezetben levő összetartó, önfel-
áldozó keménységű japán társaságot áb-
rázol. Persze, hiszen már a japán–orosz
háború után vagyunk, és akármennyire
is a japán fél oldalán volt a magyar köz-
vélemény rokonszenve, mégis hatalmas
megdöbbenés kísérte a japán győzelmet.
Az operettek tipegő, csilingelve éneklő,
komikus japánjairól nem lehetett elkép-
zelni, hogy legyőzik Oroszországot – Len-
gyel Menyhért japánjairól igen.

A kötet függelékében Kosztolányi né-
hány japán tárgyú írása található (ez tulaj-
donképpen elmaradhatott volna, nem tarto-

zik szorosan a versfordításokhoz), valamint
a különböző mutatók és bibliográfiák.

Kosztolányi a japán versfordításoknál is
hű maradt a „hűtlen hűség” elvéhez, ahol a
vers művészi értéke, szépsége az elsődleges,
a forma ennek alárendelt. Az teljesen ter-
mészetes, hogy a japán versek fordítása so-
rán a saját (nyugati) költői eszköztárát kell
használnia, ami nyilván gyökeresen más,
mint a japán költői eszköztár, és ezért – az
eredeti művek ismeretében – lehet csak úgy
vélni, hogy kissé túlírtak vagy dagályosak
néha a fordításai. (Ahogy a kötet közvetítő
nyelvű fordításaiából is látszik, ebben a korai
időben a japán versek fordításánál általános
volt a Kosztolányi által is alkalmazott eljá-
rás.) A japán líra alapvető attitűdje a refle-
xió. Reflektálás költőelődökre, költői hagyó-
mányra, a természetre, akár egy-egy szóra
és ezeknek a lírai éntre való visszahatására.
A rövid formákban a lírai én hangsúlyosan,
sokat sejtetve, ezzel sokirányú asszociációt
elindítva jelenik meg. A lírai éntek ez a tö-
ménysége, ahogy Kosztolányi mondaná, a
versek „lelke” még a közvetítőnyelveken is
átsugárzik, ezért is lehetett számára annyi-
ra rokonszenves a japán líra.

Végül néhány aggódo szót is szólni
kell. Amilyen öröm kézbe venni a kriti-
kai kiadás köteteit, olyan szomorúan ta-
pasztalhatjuk, hogy a *Japán versek* 2017-es
kötete után megakadni látszik a sorozat.
(Nagyon kellene a *Japán versek* mellé a
párdarabja: a *Kínai versek*.) Nehogy Kosz-
tolányi Dezső összes művein is betelje-
sedjék a kritikai kiadások felett lebegő fá-
tum: könnyebb elkezdni, mint bevégezni.
Kosztolányi Dezső életműve nem érdemi
meg, hogy ha a polcon a kritikai kiadás-
ra tekintünk nagy felbuzdulások eredmé-
nyeként csak nagyszabású torzót lássunk.

Koós István

Megjelent számaink teljes szövege az Interneten!

Az **ItK 2001 óta** megjelent számainak teljes tartalma folyamatosan elérhetővé válik honlapunkon a nyomtatott kiadással megegyező, szövegesen kereshető PDF fájlokban!
(Az online megjelenés néhány hónappal késleltetett.)

Honlapunkon a magyarországi latin nyelvű irodalommal foglalkozó testvérkiadványunk, a **Camoenae Hungaricae** megjelent számai is egészükben elérhetők.

Honlapunk címe:

<http://itk.iti.mta.hu>

Tájékoztatjuk továbbá arról, hogy az **ItK** alapításától, **1891-től 2000-ig** megjelent teljes tartalmát ugyancsak digitalizálták. E korábbi lapszámok kétrétegű (fakszimile és automatikus OCR) PDF formátumban a következő címen érhetők el:

<http://epa.oszk.hu/00000/00001>

Megjelenés előtt

KOROMPAY H. János. *A nemzeti klasszicizmus jegyében: Horváth János élete és hagyatéka.* Budapest: Universitas Kiadó, 2020, 432 lap.

A könyv 2020 decemberében jelenik meg.

Az Universitas Kiadó könyvei kedvezményesen megrendelhetők:
www.prosperod.hu

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A nyomdai kivitelezést támogatta a BTK Irodalomtudományi Intézete.

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Irodalomtudományi
Intézet

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István

Korrektor: Bretz Annamária

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

Borítóterv: Szentés Éva

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2020.

A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). A folyóirat előfizetési és bolti ára 2021-től 9 450 Ft.

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1225 Ft

Éves előfizetési díj: 7350 Ft